'(આ ભાવ) અમે માગેલ નહિ હોવાથી અમને ઇષ્ટ નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઇચ્છેલો' શબ્દ યોજેલ છે. ઇચ્છેલો હોવાનું કારણ 'છેલ્લા ભવરૂપ' શબ્દથી કહેલું છે. (એ) ભાવ જ છેલ્લા જન્મરૂપ છે. તેનાથી (તે ભાવને લીધે) જ બીજો જન્મ થશે નહિ, તેથી તેને 'છેલ્લો' કહેલો છે. તેથી જન્મોથી જેઓ દુઃખી થએલા છે તેઓ બધાયને મારામાં ભાવ માગવા યોગ્ય છે. તેથી તમો એનો પણ તે ઇચ્છેલો હોવાથી, (તમને તે) સારી રીતે થએલ છે. (૪૨)

એ પ્રમાણે (ભગવાને જેમને) કહેલ (છે તેવા) તેઓ તે સમયે યોગ્ય (હતું તે) કરીને ગયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

श्रीशुक उवाच । શ્રીશુક કહે છેઃ-

इत्युक्तौ तं परिक्रम्य प्रणम्य च पुनः पुनः ॥
बद्धोलूखलमामन्त्र्य जग्मतुर्दिशमुत्तराम् ॥ ४३ ॥

એમ કહેલા (તેઓ), જેમની સાથે ખાંડણીઓ બાંધેલો હતો તેમને પરિક્રમણ કરી, અને (તેમને) વારંવાર પ્રણામ કરી, (તેમની) પરવાનગી લઈ, ઉત્તર દિશા તરફ ગયા. ૪૩.

'तम्' 'તેમને' શબ્દ (એમ જણાવવા યોજેલ છે કે) તે બાલક ન હતા. ઘણીવાર પ્રદક્ષિણા કરી, દરેક પ્રદક્ષિણા (પૂરી થાય તે) સમયે નમન કરી, **'च'** 'અને' શબ્દથી (એવો અર્થ જણાવેલ છે કે) પોતાની દીનતા દેખાડી, લીલાભાવ વિગેરેથી[1] પણ મોહ નહિ પામતા, જેમની સાથે ખાંડણીઓ બાંધેલો હતો[2] તેવા(ભગવાન)ની પરવાનગી લઈ એટલે (તેમને) 'અમે જઈએ છીએ' એમ કહી, ઉત્તર દિશા તરફ એટલે પોતાના સ્થાનમાં તેઓ બે ગયા. એવી રીતે[3] ગોકુલમાં વસેલાં બે વૃક્ષોનો પણ નિરોધ કહ્યો. (૪૩)

ઇતિ શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમસ્કંધના વિવરણમાં બીજા તામસપ્રકરણના પેટાના પ્રમાણપ્રકરણના **વૈરાગ્યનું** નિરૂપણ કરનાર છઠ્ઠા અધ્યાય એટલે સ્કંધના આરંભથી દશમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

———o———

૧. (ભગવાન માનુષભાવથી લીલા કરતા હતા તેથી) આ શબ્દથી મોહ થવાનું કારણ કહેલું છે.(**प्र**)

૨. મોહ થવાનું કારણ હોવા છતાં તેમને મોહ ન થયો તેનું કારણ આથી કહેલ છે. મોહ ન થવાનું આ કારણ છે એમ પહેલાં કહેલું છે. (**प्र**)

ખાંડણીઆ સાથે બાંધેલ ભગવાનને જ તેઓએ નમન કર્યું. ભગવાન દામણાંથી બંધાયા તે લીલા. ભાવ એટલે માનુષભાવ (ભગવાને ધારણ કરેલ છે). 'વિગેરે' શબ્દથી તે સમયને યોગ્ય ભગવાનનું ભયવાળા-હોવાપણું, ચેષ્ટા, તથા સ્થિતિ વિગેરે કોઈપણ કારણથી તેઓને મોહ ન થયો એવો અર્થ છે. (**ले**)

૩. અહિં કૈમુત્તિકન્યાય જણાવ્યો છે. જે ભગવાન ગોકુલમાં વૃક્ષોનો પણ નિરોધ કરે છે તે માતાનો નિરોધ કેમ નહિ કરે ? (એમ સૂચવેલ છે). આથી પાછલ બાવીસમા શ્લોકમાં જણાવેલી શંકાનો નિરાસ થાય છે. આ અધ્યાયમાં જણાવેલી લીલા ગોકુલમાં કરેલી ન હતી, એવી શંકાનો પણ આથી નિરાસ થાય છે. (**प्र**)

અધ્યાય દશમો સંપૂર્ણ.

॥ अथैकादशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય અગીઆરમો.

निरोधः सर्वभावेन वर्णनीयो हि गोकुले ।
स्त्रीणां स चोक्तः पुंसां च नन्दप्राधान्यभावतः ॥का. १॥

ગોકુલમાં સર્વભાવથી[1] નિરોધનું વર્ણન કરવાનું છે. સ્ત્રીઓનો તે (નિરોધ) કહેલો છે, અને પુરુષોનો પણ નંદજીના પ્રધાનપણાના ભાવથી કહેલો[2] છે. કા.૧.

एकादशे ततोऽध्याये पूर्वावस्थामशेषतः । त्याजयित्वा तु नन्दस्य कृष्णभावो निरूप्यते ॥का.२॥

તેથી અગીઆરમા અધ્યાયમાં પહેલાંની અવસ્થાનો[3] સંપૂર્ણ રીતે ત્યાગ કરાવી નંદજીના કૃષ્ણભાવનું[4] નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.[5] કા.૨.

मोचनं मुग्धलीला च स्थानान्तरपरिग्रहः । तत्र लीला वत्सबकौ ज्ञानं चेति निरूप्यते ॥का.३॥
षड्भिस्त्रिभिः षोडशभिश्चतुर्भिः षड्भिरेव च । नवभिः पञ्चभिश्चेति सप्तार्थाः सगुणो हरिः॥४॥

(૧) (ભગવાનને ખાંડણીઆ સાથે બાંધેલ તેમને) છોડાવવાનું, (૨) મુગ્ધલીલા, (૩) બીજા સ્થાનમાં રહેવા જવું, (૪) ત્યાં (કરેલી) લીલા, (૫) વત્સાસુર(નો વધ), (૬) બકાસુર(નો વધ) અને (૭) જ્ઞાન, એ સાત અર્થોનું (અનુક્રમે) (૧) છ (૨) ત્રણ (૩) સોળ (૪) ચાર (૫) છ (૬) નવ અને (૭) પાંચ શ્લોકોથી[6] નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. (એટલે) (છ)

---

૧. 'સર્વભાવથી નિરોધ' એટલે 'સર્વ કરણોને ભગવાનના સંબંધવાળા બનાવનારો નિરોધ.' (લે) 'સર્વભાવથી' એટલે 'સર્વ પ્રકારથી'. (प्र)

૨. આ સ્કંધના આરંભમાં (૧૦-૧-૧૦) રાજાએ 'ભગવાને વ્રજમાં રહીને શું કર્યું ?' એવો પ્રશ્ન કરેલ છે. તેથી વ્રજની જ લીલા કહેવાની છે. આ નિરોધસ્કંધ છે, તેમાં પ્રથમ ગોકુલનો નિરોધ કહેવાનો જ પ્રારંભ કરેલો છે અને તે ફલ સુધી કહેવો જોઈએ, તેથી પહેલાં જે કહેલ છે તેની સંગતિ દર્શાવવા અનુવાદ કરતાં, પહેલી બે કારિકાઓથી આ અધ્યાયનો અર્થ કહે છે. તેમાં સ્ત્રીઓનો નિરોધ અને પુરુષોનો પણ નંદજીના પ્રધાનપણાથી કહેલો છે. (प्र) ૩. **'પહેલાંની અવસ્થા'** એટલે પ્રપંચમાં નિષ્ઠારૂપ અવસ્થા. (લે) ૪. **'કૃષ્ણભાવ'** એટલે શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્તિરૂપ ભાવ. (લે)

૫. પહેલાં સામાન્ય રીતે કહેલા નંદજીના નિરોધનું આ અધ્યાયમાં વિશેષ રીતે તેમની પ્રપંચમાં આસક્તિનો ત્યાગ કરાવીને નિરૂપણ કરવામાં આવે છે એવો અર્થ છે. (का)

૬. આ અધ્યાયમાં કહેલા અર્થો, તે દરેક કેટલા શ્લોકોથી કહેલા છે તે જણાવીને કહેવામાં આવે છે.

(૧) પહેલા ૭ શ્લોકોથી ભગવાનને ખાંડણીઆથી છૂટા કરે છે.

(૨) સાતમાથી નવમા સુધીના ત્રણ શ્લોકોથી મુગ્ધલીલા કહેલી છે. [રહેવા ગયા તે કહેલ છે.

(૩) દશમાથી પચીસમા સુધીના સોળ શ્લોકોથી નંદજી વિગેરે ગોપો બીજા સ્થાન(વૃંદાવન)માં

(૪) છવીસથી ઓગણત્રીસ સુધીના ચાર શ્લોકોથી વૃંદાવનમાં (ભગવાને) લીલા કરી તે કહી છે.

(૫) ત્રીસથી પાંત્રીસ સુધીના ૭ શ્લોકોથી વત્સાસુરનો ભગવાને વધ કર્યો તે લીલા કહેલી છે. આ લીલાના બીજાં પુસ્તકોમાં સાડાપાંચ શ્લોકો જ લખેલા છે, છતાં ચોત્રીસમા શ્લોકનો ઉત્તરાર્ધ વ્યાસજીના હૃદયનો ભાવ જાણનાર, શ્રીભાગવતરૂપી અમૃતના સમુદ્રનું મંથન કરવા સમર્થ શ્રીમદાચાર્યચરણે ઉમેરેલ છે, તેથી છ શ્લોકો થાય છે.

(૬) છત્રીસથી ચુમાળીસ સુધીના નવ શ્લોકોથી બકાસુરના વધની લીલા કહેલી છે.

(૭) પીસ્તાલીસથી ઓગણપચાસ સુધીના પાંચ શ્લોકોથી જ્ઞાનલીલા કહેલી છે.

અહિં નંદજી વિગેરેનું જ્ઞાન ત્રણ શ્લોકોથી જણાવેલું છે, છતાં બીજા બે શ્લોકોથી તેનો ઉપસંહાર કરેલો છે, તેથી તેના **પાંચ શ્લોકો** થાય છે. (का)

ગુણોવાળા હરિ[1] (આ અધ્યાયનો) અર્થ છે. કા.૪.

स्वार्थे तु भगवान् कार्यस्तथात्वं ज्ञाप्यते पुनः। सर्वस्वं हरिरेवेति तदर्थं त्याग ईर्यते ॥का.५॥

પોતાના માટે[2] (પોતાના રસભોગ માટે) (જે નિરોધ) કરવાનો છે તે ભગવાન જ છે. (તે) તેવો ભગવદ્રૂપ છે, એમ પુનઃ જણાવવામાં આવે છે.[3] સર્વસ્વ હરિ જ છે. તેથી તેમને માટે ત્યાગ કહેવામાં આવે છે.[4] કા. ૫.

वृन्दावने स्थितौ हेतुर्भगवत्तोषतः परम् । नास्तीति ज्ञापनायोक्ता प्रीतिर्लीलोपयोगिषु ॥का.६॥

વૃંદાવનમાં રહેવાનું કારણ ભગવાનની પ્રીતિ વિના બીજું કાંઈ નથી એમ જણાવવા, લીલામાં ઉપયોગી પદાર્થોમાં ભગવાનની પ્રીતિ[5] કહેલી છે. કા. ૬.

---

૧. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સાત અર્થો આ અધ્યાયમાં કહેલા છે, તેથી ઐશ્વર્ય વિગેરે ૭ ગુણો-(ધર્મો)વાળા ધર્મી (ભગવાન) એ આ અધ્યાયનો અર્થ છે, એવું સાત અર્થો જણાવવાનું તાત્પર્ય છે. (**का**)

૨. ભગવાન પોતાના માટે જે નિરોધ કરે છે. તે લીલારૂપ નિરોધ, તે ભગવાન પોતે જ છે. પાછલ ૧૦–૭–૨માં જે પાંચ નિરોધ કહેલા છે તે પારકાને માટે એટલે બીજા(ભક્તો)ને માટે ભગવાન કરે છે, કારણ કે તેથી શ્રોતાની (ભગવત્કથામાં) અરુચિ વિગેરે દૂર થાય છે. (**ले+का**)

" આ રૂપાધ્યાય છે. આ પહેલાંના ૭ ગુણાધ્યાયો હતા, તેમાં ભગવાન પોતાના ગુણથી નિરોધ કરતા હતા. આ રૂપાધ્યાય હોવાથી અહિં રૂપ(સ્વરૂપ)થી નિરોધ કરે છે. નિરોધ દૃઢ થાય તે માટે જેમ ભક્તોનો ભગવાનમાં નિરોધ કરે છે તેમજ ભગવાન પોતાનો નિરોધ ભક્તોમાં કરે છે એમ કહેવું જોઈએ. તેથી ભગવાન પણ ભક્તોને અધીન છે એમ જણાવવું જોઈએ. અહિં આરંભમાં યમલાર્જુન સંબંધી જે કથા બાકી રહે છે તે કહે છે તેમાં કાંઈ આવું જણાતું નથી, કારણ કે તેમાં તો નંદજી આવે છે અને ગોપના બાલકો સાથે સંવાદ જ થાય છે." એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે સ્વાર્થ માટે એટલે પોતાના મનથી ઇચ્છેલી સેવા કરવા માટે ભગવાનને વશ કરવા જોઈએ, એમ આ આરંભની ભગવાનને મુક્ત કરવાની લીલાથી જણાવેલ છે, અને ત્યાર પછીની મુગ્ધલીલાથી ભગવાન (ભક્તોને) વશ થયા છે એમ જણાવે છે. તેથી પહેલાં કહ્યું તે પ્રમાણે નિરોધ સારી રીતે દૃઢ થશે. વળી આ પ્રમાણે ભગવાન ભક્તને વશ થાય છે, એમ દેખાડવાથી બીજાઓ પણ તેવા ફલની ઇચ્છાથી સેવા કરશે તે માટે આ પ્રમાણે ભગવાન દર્શાવે છે એવો અર્થ છે. (**प्र**)

૩. અહિં કરવાનો લીલારૂપ નિરોધ ભગવદ્રૂપ છે, તેથી તેને સાત પ્રકારે (કારિકા ત્રીજીમાં જણાવેલ સાત અર્થથી) કહેલ છે. તેથી લીલારૂપ કાર્ય ભગવાન (૭ ધર્મો અને ધર્મી, એટલે ૭ ધર્મોવાળા ધર્મી) છે, એમ આ સંખ્યાથી ફરી જણાવેલ છે એવો અર્થ છે. (**ले+का**)

'ભગવાન ભક્તોને વશ છે, એ તો દામોદરલીલાથી જ જણાવેલ છે છતાં ફરી અહિં શા માટે જણાવવું પડે?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે ત્યાં એમ કહેલ છે ખરૂં, પરંતુ ૧૦–૯–૨૦માં જણાવેલ છે કે આવી કૃપા બ્રહ્મા વિગેરે કોઈના ઉપર ભગવાને કરેલી નથી, તેથી બીજાઓને ભગવાન વશ ન થાય એવો સંદેહ રહે છે. તેથી આ ફરી કહેલ છે, એવો અર્થ છે. અથવા 'ભગવાન જેમ દામોદર થયા (દામણાંથી બંધાયા) તેમ બીજાઓને વશ થશે નહિ' એવી શંકાનો નિરાસ કરવા, અહિં તે ફરી કહેલ છે એવો અર્થ છે. (**प्र**)

૪. ગોકુલનો ત્યાગ કરી વૃંદાવન જવાનું પ્રયોજન અહિં કહેલ છે. (**का+प्र**) જેમ બીજા માર્ગોમાં આત્મા સર્વસ્વ ગણાતો હોવાથી 'આત્મા માટે સર્વ તજવું' એવો બોધ છે, તેમ આ માર્ગમાં ભગવાન સર્વસ્વ હોવાથી તેમના માટે સ્થાન(ગોકુલ)નો ત્યાગ કરે છે એવો અર્થ છે. (**ले**)

૫. આ અધ્યાયના શ્લોક ૨૫માં કહેલી છે. (**का**)

वत्सचारणदोषस्य निवृत्तिर्वत्समारणम् । गोपालदोषव्यावृत्त्यै बकस्यापि विनाशनम् ॥का.७॥

(ભગવાને) વત્સને માર્યો, તે વત્સચારણદોષની નિવૃત્તિરૂપ[1] છે. ગોપાલના દોષ દૂર કરવા બકનો[2] પણ (ભગવાને) નાશ કર્યો. કા. ૭.

स्थानत्यागे हरीच्छैव कारणं न तु दुष्टता ॥ तज्ज्ञापयितुमत्रापि बकवत्सौ विनाशितौ ॥का.८॥

'સ્થાનનો ત્યાગ કરવાનું કારણ હરિની ઇચ્છા જ હતી, પરંતુ (સ્થાનની) દુષ્ટતા ન હતી' એમ જણાવવા અહિં (વૃંદાવનમાં) પણ (ભગવાને) બક અને વત્સનો વિનાશ કર્યો.[3] કા.૮.

अतो विमर्शो गोपानामानन्दश्च निरूपितः । तदर्थमेव च हरेर्बालभावो न चान्यथा ॥का.९॥

૧. 'વાછડાંઓને ચારવાનું કામ તો ઈશ્વર ન હોય તે કરે. તેથી ઈશ્વર તેવું કામ કરે તે યોગ્ય નથી' એવી ભગવાનમાં દોષબુદ્ધિ થાય, તે વત્સને ભગવાને માર્યો તેથી મટી જાય છે; કારણ કે જે ઈશ્વર ન હોય તે એવા(વાછડો ન હોવા છતાં વાછડામાં ભળેલા)ને જાણવા અથવા મારવા શક્તિમાન હોય નહિ. આ વિચારથી એવી ભગવાનમાં દોષબુદ્ધિ થઈ હોય તે મટી જાય છે. વળી તે (વત્સ) અસુર હોવા છતાં વાછડાંના જેવો હતો અને તેઓનાં ધણમાં ભળેલો હતો, તેથી તે વાછડાંનો સંબંધી હતો એમ જણાય છે. તેથી (તેને મારવાથી) એમ જણાવેલું છે, કે પશુઓને કાંટામાં અથવા નાના પથરોવાળા ખેતરોમાં જવાના કારણરૂપ દોષનો નાશ કરેલો છે; કારણ કે પશુઓ તેવા સ્થલે જાય તો (ગોપોને) અપરાધ લાગે. આમ હોવાથી વાછડાં અને તેઓને ચારવાનું કામ, એ બંનેના સંબંધી દોષને (ભગવાને વત્સાસુરને મારી) મટાડચો છે એવો અર્થ થાય છે. વત્સાસુરે ભગવદીયોમાં પ્રવેશ કરેલો તેના ફલ તરીકે તેને ભગવાનના કરકમલનો સંબંધ થયો (શ્લો. ૩૨). તેની બુદ્ધિ દુષ્ટ હતી તેના ફલ તરીકે તેના સ્વરૂપનો નાશ થયો. તેથી એમ જણાવેલું છે કે **દોષરહિત બુદ્ધિથી ભક્તોનો સંગ કરવો. પણ બીજી રીતે (દોષવાળી બુદ્ધિથી) કરવો નહિ; અને ભક્તોનું અનિષ્ટ દૂર કરવામાં (ભગવાન) લોક તથા વેદની દરકાર રાખતા નથી. (टि).**

વાછડાંઓને કાંટા વિગેરેવાળી ભૂમિમાં ચરાવવામાં આવે તે ચારણસંબંધી દોષ છે. તે વત્સાસુરને મારી ભગવાને મટાડચો. 'કામ, ક્રોધ વિગેરે દૈત્યો હતા' એ શ્રીકૃષ્ણોપનિષદના વાક્ય પ્રમાણે દૈત્યો બધા દોષરૂપ છે. જૂદા જૂદા દૈત્યો કયા દોષરૂપ છે, તે તેઓનાં કાર્યથી જાણી લેવું. **(का)**

૨. **દંભ જ** લોભ અને અસત્યવડે અંતઃકરણમાં (રહેલ) **ભગવાનને તિરોહિત કરે છે**, તેથી **સેવકોએ દંભ કરવો જોઈએ નહિ.** તેથી દંભરૂપ બકાસુરને ભગવાને માર્યો એવો અર્થ છે. **(टि)**

વત્સને મારીને ભગવાને જે દોષ દૂર કર્યો તે માત્ર વત્સોનો જ સંબંધી હતો તેથી તેની તેવી (વત્સની) આકૃતિ હતી. તે માત્ર વત્સોના જ દોષરૂપ હતો, પણ બકની પેઠે કોઈ દૈત્ય ન હતો. તેથી તેને મારવાથી જ તે દોષ મટચો એવો અર્થ છે. પણ દંભ તેવી રીતે માત્ર ગોપાલોનો જ દોષ ન હતો. જો તે માત્ર ગોપાલોનો જ દોષ હોત તો તેની પણ આકૃતિ ગોપાલની હોત, પણ તે સામાન્ય દોષ હતો અને તેથી પ્રસિદ્ધિને લીધે (દંભ કરવામાં બગલો પ્રસિદ્ધ હોવાથી) તેની આકૃતિ બકની હતી. ગોપાલોએ યમુનાના જલનું પાન કર્યું એટલે તે (દંભ) તેઓમાંથી નીકળી ગયો, અને બકના જેવો હોવાથી તેણે બકમાં પ્રવેશ કર્યો. તેથી તેને મારવાથી ગોપાલોનો દોષ મટચો. વત્સમાં અને બકમાં ઉપર પ્રમાણે ભેદ છે. **(ले)**

બકનું અને દંભનું કાર્ય સરખું હોવાથી, બક દંભરૂપ હતો એમ જાણવું. **(का)**

૩. ગોકુલમાં પૂતના, (શકટાસુર) વિગેરેના ઉપદ્રવો થએલા છતાં તેને તજવાનું કારણ તે તે સ્થાનની દુષ્ટતા ન હતી, પરંતુ ભગવાનની ઇચ્છા જ (વૃંદાવન જવાની) હતી, એમ જણાવવા અહિં વૃંદાવનમાં પણ ભગવાને વત્સ અને બકનો વિનાશ કર્યો, એવો અર્થ છે. **(का)**

તેથી[1] ગોપોની મંત્રણા[2] અને આનંદનું[3] નિરૂપણ કરેલું છે. અને હરિનો બાલભાવ તે માટે જ[4] છે, બીજા કોઈ કારણથી નથી. કા. ૯.

सम्पन्ने तु ततस्तस्य परित्यागोऽपि वर्ण्यते ॥का.९½॥

તે[5] થયા પછી તો તેના[6] ત્યાગનું પણ વર્ણન કરવામાં આવેલ છે. કા. ૯½.

કારિકાર્થ સંપૂર્ણ.

તેમાં [તે સાત અર્થો કહેવાના છે તે પૈકી) પ્રપંચના વિસ્મરણપૂર્વક (ગોપોની) ભગવાનમાં આસક્તિ થઈ એમ કહેવા માટે, આરંભમાં (તેઓનો) ભય અને ભગવાનને (ખાંડણીઆથી) છૂટા કર્યા, એ નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ શ્લોકોથી કહે છે:–

श्रीशुक उवाच । શ્રીશુક કહે છે:–

गोपा नन्दादयः श्रुत्वा द्रुमयोः पततो रवम् ॥

तत्राजग्मुः कुरुश्रेष्ठ निर्घातभयशंकिताः ॥ १ ॥

હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! પડતાં બે વૃક્ષોનો અવાજ સાંભળીને નંદ વિગેરે ગોપો વિજળી પડવાના ભયની શંકાથી ત્યાં આવ્યા. ૧.

આ (નિરોધનું કાર્ય) નંદ માટે છે, એમ જણાવવા 'નંદ વિગેરે' પદ યોજેલ છે. 'ગોપો' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) તેઓમાં પોતાનું (કાંઈ) સામર્થ્ય ન હતું.[7] 'પડતાં બે વૃક્ષોનો અવાજ સાંભળીને' શબ્દોથી ભગવાનની અદ્‌ભુતલીલા કહેલી છે, જ્યારે તે (ગુહ્યકો) સ્તુતિ કરીને ગયા ત્યારે હમણાં બે પડતાં વૃક્ષોનો અવાજ (ગોપોએ) સાંભળ્યો. (ભગવાન સિવાય) બીજા કોઈથી આ થઈ શકે નહિ. પછી (ગોપો) ત્યાં આવ્યા. (પરીક્ષિતને આ કથામાં) વિશ્વાસ રહે તે માટે 'હે કુરુશ્રેષ્ઠ' એવું સંબોધન કરેલું છે. સર્વ (ગોપો) ત્યાં આવ્યા, તેનું કારણ 'વિજળી પડવાના ભયની શંકાથી' કહેલું છે. '**निर्घातः**' વાદળાં વિનાની વિજળીનું પડવું. તેનાથી કોઈએ ઉપદ્રવ કર્યો છે, તથા ભવિષ્યમાં દુઃખ થવાનું આ સૂચવે છે એવો ભય થયો. (૧)

ત્યાં આવ્યા પછી તેઓને જે જ્ઞાન થયું, તે નીચેના શ્લોકોમાં કહે છે:–

भूम्यां निपतितौ तत्र ददृशुर्यमलार्जुनौ ॥

बभ्रमुस्तदविज्ञाय लक्ष्यं पतनकारणम् ॥ २ ॥

उलूखलं विकर्षन्तं दाम्ना बद्धं च बालकम् ॥

कस्येदं कुत आश्चर्यमुत्पात इति कातराः ॥ ३ ॥

૧. 'તેથી' એટલે 'સ્થાન (ગોકુલ) દુષ્ટ ન હતું, અને ભગવાનની ઇચ્છાનું ગોપોને જ્ઞાન હતું તેથી'.(**प्र**) 'તેથી' એટલે 'હરિની ઇચ્છાથી'. (**ले+का**) ૨. શ્લોક ૪૫માં જણાવેલી **મંત્રણા**. (**का**)

૩. **આનંદનું** નિરૂપણ શ્લોક ૪૮માં કરેલું છે. (**का**) ૪. '**તે માટે જ**' એટલે આનંદ માટે જ' (**प्र**). 'સર્વભાવથી નિરોધ કરવા માટે જ' (**ले**). 'નંદ વિગેરેનો નિરોધ કરવા માટે જ'.(**का**)

૫. '**તે**' એટલે નંદ વિગેરેનો નિરોધ.

૬. '**તેના**' એટલે 'ભગવાનના બાલભાવના' ત્યાગનું વર્ણન શ્લોક ૪૯માં કરેલ છે. (**का**)

૭. ગોપોને તો માત્ર ગાયોનું રક્ષણ કરવાનું કાર્ય સોંપેલું. તેથી ગામના પદાર્થોનું નિર્ણય કરવાની તેઓમાં શક્તિ ન હતી, તેથી તેઓ નંદની સાથે (પાછળ પાછળ) ગયા એવો અર્થ છે. તેઓનો (પણ) અહિં નિરોધ કરવાનો હોવાથી તેઓ નંદની સાથે ગયા. (**प्र**)

ત્યાં ભૂમિ ઉપર પડેલાં યમલાર્જુનોને (તેમણે) જોયાં. તેઓનાં (યમલાર્જુનનાં) પડવાનાં દેખીતાં કારણો, ખાંડણીઆને ખેંચતા અને દામણાંથી બાંધેલા બાલકને નહિ જાણતાં, (તેઓ) ભ્રમમાં પડયા, 'આ કોનું છે ? કેમ (કર્યું) ? આશ્ચર્ય (છે). ઉત્પાત (છે)' એમ જાણી ભય પામ્યા. ૨–૩.

(તેઓએ) ભૂમિ ઉપર પડેલાં યમલાર્જુનને જોયાં. જો તેઓ ત્યાંથી બીજા સ્થલે પડેલાં હોત તો કાલના અંતરનો[1] દોષ ન રહેત, તેથી તેમ થયું ન હતું એમ જણાવવા 'ત્યાં' શબ્દ યોજેલ છે. જયાં તેઓ રહેલાં (ઉગેલાં) હતાં ત્યાં જ પડેલાં (હતાં). તેઓ બહિર્મુખ[2] હોવાથી તેઓને ભીનાશ દેખાતી ન હતી. (જો તેઓએ) જોઈ હોય તોપણ ભીનાશ હોવા છતાં ખેંચાણની જરૂર હોવાથી, તેના પડવાનું કારણ[3] નહિ જાણવાથી તેઓ ભ્રમમાં પડયા.

'(કારણ) દેખાતું ન હોય તોપણ અનુમાનથી તેની કલ્પના કેમ ન કરી ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'દેખીતાં'[4] શબ્દ યોજેલ છે. દેખીતાં કારણને પણ (તેઓએ) જાણ્યું નહિ. કારણ કે તેઓ અતિનૈયાયિક (મોટા નૈયાયિક) હતા,[4] (એટલે) યુક્તિથી બાધ થાય (તર્કશક્તિથી ખોટું ઠરે) તેવું કોઈ પણ પ્રમાણ માનતા ન હતા. તેથી[5] વ્યાપ્તિ[5] ન હોવાથી અનુમાનથી (વૃક્ષો) પડવાનું કારણ (તેઓને) જણાતું ન હતું. (૨)

'તેઓનાં પડવાનું કારણ પ્રત્યક્ષ જણાતા ભગવાન હતા જ, એમાં સંદેહ શું હતો ?' એવી શંકા થાય, તેથી ત્રીજો શ્લોક કહેલ છે.[6] ખાંડણીઆને ખેંચતા, તે સમયે પણ ત્યાંથી પણ આગળ જતા, બે વૃક્ષોની વચમાં (ભગવાન) રહેલા હતા. (ભગવાન) બીજે ગયા ન હતા તેનું કારણ 'દામણાંથી બાંધેલા' શબ્દથી કહેલું છે. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે તેઓએ) ખાંડણીઆ સાથે (ખાંડણીઓ ભરેઅલાં) બે વૃક્ષો પડેલાં (જોયાં), અથવા ખાંડણીઆ સાથે (બાંધેલા) બાલક[7](ભગવાન)ને (જોયા). (ભગવાન) બાલક હોવાથી જ પોતાની મેળે છોડાવી શકે નહિ. (વૃક્ષોનાં પડવાનાં)

---

૧. તે વૃક્ષો બીજા કાલમાં (વહેલાં) પડેલાં હોવાનું દેખાતું હતું તે. (પ્ર)

૨. 'બહિર્મુખ' કારણ કે તેઓનું ચિત્ત ભગવાનમાં પરોવાએલ ન હતું. (પ્ર)

૩. કારણ એટલે નિમિત્તકારણ. તેઓને પાડનારો બીજો કોઈ દેખાયો નહિ. (ભગવાન તો પાડી શકે નહિ, એમ તેઓ માનતા હતા.) (લે)

૪...૪. વૃક્ષો પડેલાં તે દેખીતું હતું. 'કોઈએ પાડેલાં હોવાં જોઈએ' એવું અનુમાન થતાં, પાડનારો કોણ એ સંબંધી અનુમાન કરવાની ઇચ્છા થાય. તેઓને આવું પણ ભાન થયું નહિ, પરંતુ વૃક્ષો પોતાની મેળે પડયાં એમ તેમણે માન્યું. તેનું કારણ 'તેઓ અતિનૈયાયિક હતા'થી જણાવેલું છે. આટલાં મોટાં વૃક્ષોને કોઈ પાડી શકે નહિ, તેથી તેઓ પોતાની મેળે પડયાં (એમ તેમણે માન્યું) એવો અર્થ છે. (લે)

૫...૫. 'તેથી' એટલે કોઈએ પાડેલાં એવું જ્ઞાન નહિ હોવાથી, કોણે પાડયાં તે સંબંધી અનુમાન કરવાની ઇચ્છા નહિ હોવાથી, વ્યાપ્તિવાળા કોઈ હેતુનો તેઓથી નિશ્ચય થયો નહિ. (લે) અમુક એક પદાર્થ હોય ત્યાં અમુક બીજો પદાર્થ હોવો જ જોઈએ એવો નિયમ વ્યાપ્તિ કહેવાય છે. જેમકે જયાં જયાં ધૂમાડો હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોવો જ જોઈએ.

૬. ત્રીજા શ્લોકમાં 'ભગવાન વૃક્ષોને પાડનાર છે' એવું તેમને જ્ઞાન થયું નહિ એમ કહે છે; એવો અર્થ છે. (લે)

૭. એવાં બાલકને વૃક્ષો પાડનાર તરીકે નહિ જાણવાથી તેઓ ભ્રમમાં પડયા, એવો અન્વય છે. (લે)

કારણ તરીકે ભગવાન પ્રત્યક્ષ દેખાતા હતા, છતાં તેમને અન્યથાસિદ્ધ[1] કારણ (તેઓએ) ઠરાવ્યા એમ ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે. 'આ' ભગવાનને બાંધવાનું કર્મ કોણે કરેલ છે? 'કર્મ' એ વચન વ્યાકુલપણું જણાવનારૂં છે. વળી કયા કારણથી આ બંધન કરેલું છે? (આ) બાલકનું બંધન આશ્ચર્ય (છે). તેનાથી (બાંધેલા બાલકથી) વૃક્ષો પડે, એ સંભવતું જ નથી. તેથી આ બંને (બાંધેલ બાલક અને વૃક્ષોનું પડવું) આશ્ચર્ય છે, અથવા (વૃક્ષોનું) પડવું જ (આશ્ચર્ય છે).

'કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ કેમ થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઉત્પાત' શબ્દ યોજેલ છે. આ[2] ભવિષ્યમાં થનાર દુઃખને સૂચવનારો ઉત્પાત દેવ, દૈત્ય વિગેરેએ કરેલો છે, પરંતુ ભગવાને કરેલ હોવાનું સર્વ પ્રકારે યુક્તિથી બાધિત હોવાથી, (તેમણે) કરેલ નથી. એ પ્રમાણે કાર્ય (વૃક્ષોનું પડવું) અને કારણ(ભગવાન)નો ભાવ પ્રત્યક્ષ જણાતો હોવા છતાં, એમ હોવાનું સ્વીકારી શકાતું નથી. તેથી જ નૈયાયિક ભ્રાંત છે, (કારણ કે) તે તર્કવિરૂદ્ધ કાંઈ માનતો નથી, અને 'જે અલૌકિક ભાવો છે તેમાં તર્ક યોજવો નહિ' એવું વાક્ય છે.

'ત્યારે એવા[3] જ્ઞાનનું ફલ (તેઓને) શું મળ્યું?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'ઉત્પાત (છે એમ) જાણી ભય પામ્યા' શબ્દો યોજેલા છે. (વૃક્ષોનું) પડવું તો ઉત્પાતરૂપ છે અને (તેનાથી) ભવિષ્યમાં ભય (ભયાનક બનાવ) થશે એમ જાણી તેઓ ભયથી વ્યાકુલ થયા, એવો અર્થ છે. (૩)

તેથી જ બાલકોએ કહેલું વાક્ય પણ તેઓએ સ્વીકાર્યું (માન્યું) નહિ, એમ નીચેના બે (ચોથા તથા પાંચમા) શ્લોકોથી કહે છેઃ—

बालाः प्रोचुरनेनेति तिर्यग्गतमुलूखलम् ॥
विकर्षता मध्यगेन पुरुषावप्यचक्ष्महि ॥ ४ ॥

બાલકોએ કહ્યું 'વચમાં આવેલા આમણે આડા પડેલા ખાંડણીઆને ખેંચતાં (વૃક્ષો પાડયાં); અમે બે પુરુષોને પણ જોયા.' ૪.

જેવું જોએલ તેવું જ કહેનારા અને કલ્પના કરવા(ખોટી હકીકત જોડી કાઢવા)ની શક્તિ વિનાના બધાયે બાલકોએ (વૃક્ષો પડવાનું) કારણ કહ્યું. 'આમણે' એમ તેઓનું વચન કહેલું છે. આમણે (શ્રીકૃષ્ણે) વૃક્ષો પાડયાં. 'કેવી રીતે પાડયાં?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય તેથી કહે છે કે 'આડા પડેલા ખાંડણીઆને ખેંચતાં.' ખાંડણીઓ આડો પડેલો (આવેલો) તેને સારી રીતે ખેંચતાં (વૃક્ષો પાડયાં). 'વચમાં આવેલા' શબ્દથી ખેંચવાનું પ્રયોજન પણ કહેલું છે. વચમાં આવેલ બીજું શું કરે? (બહાર નીકળવા પ્રયાસ કરે). (તેમના વચનમાં) વિશ્વાસ ન બેસે તેથી 'અમે બે પુરુષોને પણ જોયા' શબ્દોથી આ

૧. વૃક્ષો પડયાં એ ઉત્પાત હોવાથી કોઈ દૈત્યે તે કાર્ય કરેલ હોવાથી, ભગવાન કારણ તરીકે અન્યથાસિદ્ધ થાય છે. (લે) જે કાર્યનું ખરૂં કારણ ન હોય, પરંતુ કાર્યની સાથે ઘણા દૂરના અથવા અકસ્માતથી સંબંધવાળું હોય તે 'અન્યથાસિદ્ધ' કારણ કહેવાય છે. જેમકે ઘટ બનાવવા માટે માટી જોઈએ. તે તળાવની પાળેથી લાવવા માટે ગધેડો જોઈએ. એ ગધેડો ઘટનું કારણ નથી, પણ અન્યથાસિદ્ધ (કારણ) ગણાય. તેઓના માનવા પ્રમાણે વૃક્ષો ભગવાને પાડયાં નથી, પણ વૃક્ષો પડયાં ત્યારે ભગવાન અકસ્માતથી આવી ચડેલા; તેથી ભગવાન અન્યથાસિદ્ધ (કારણ) ગણાય.

૨. 'આ' એટલે વૃક્ષોનું પડવું. (લે) ૩. 'એવા' એટલે 'ભ્રમવાળા'. (લે)

જ્ઞાન ભ્રાંતિવાળું નથી એમ કહે છે. 'વૃક્ષમાંથી બે પુરુષો પણ નીકળ્યા અને તેઓને પણ અમે જોયા' એમ (કહ્યું), તેથી તેઓએ પોતે જોએલું લૌકિક અને અલૌકિક કહ્યું. (૪)

તે બંને (લૌકિક અને અલૌકિક) તેઓએ (ગોપોએ) માન્યું નહિ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

न ते तदुक्तं जगृहुर्न घटेतेति तस्य तत् ॥

बालस्योत्पाटनं तर्वोः केचित्संदिग्धचेतसः ॥ ५ ॥

તે બાલક તે બે વૃક્ષોને ઉખેડી નાખે તેવું બની શકે નહિ એમ (માની) તેઓએ તેમનું કહેવું માન્યું નહિ, (અને) કેટલાક સંશયવાળા ચિત્તવાળા થયા.૫.

બાલકોએ કહ્યું તેને તેઓએ એટલે ગોપોએ સત્ય માન્યું નહિ. તેનું કારણ 'તેવું બની શકે નહિ' શબ્દોથી કહેલ છે. તે બાલક તે બે વૃક્ષોને ઉખેડી નાખે, એ સર્વ પ્રકારે યુક્તિથી બાધિત છે. વળી કેટલાક ટાઢા નૈયાયિકો સંશયવાળા ચિત્તવાળા થયા, કારણ કે (ભગવાને) શકટાસુર અને તૃણાવર્તને મારેલા તે (તેઓએ) જોએલ. (તેથી કદાચ આ વૃક્ષોને પણ ભગવાને પાડયાં હોય, અથવા તે પોતાની મેળે પડયાં હોય એવો સંશય તેમને થયો), પરંતુ તેઓનો પણ કોઈપણ નિર્ણય થયો નહિ. (૫)

નંદજી પણ સંદેહવાળા હતા, છતાં તે વિચારને દૂર કરી તેમણે (ભગવાનને) છૂટા કર્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

उलूखलं विकर्षन्तं दाम्ना बद्धं स्वमात्मजम् ॥

विलोक्य नन्दः प्रहसद्वदनो विमुमोच ह ॥ ६ ॥

દામણાંથી બાંધેલા પોતાના પુત્રને ખાંડણીઆને ખેંચતા જોઈને, હસતા મુખવાળા નંદે (તેમને) વિશેષતાથી છૂટા કર્યા. ૬.

તે સમયે પણ (ભગવાન ખાંડણીઆને) ખેંચતા હતા, એ (તેમને) તરત છૂટા કરવાનું કારણ હતું. છૂટા કરવાનું નિમિત્ત 'દામણાંથી બાંધેલા' શબ્દથી (જણાવેલું છે). (નંદજીની) પોતાની જ (તેમને છૂટા કરવામાં) આવશ્યકતા હતી, એમ 'પોતાના પુત્રને' શબ્દથી (જણાવેલ છે). (ભગવાન) વ્યાકુલ (શ્રમિત) થએલા છે, એવું (નંદજીને) જ્ઞાન હતું એમ જણાવવા 'પોતાના' શબ્દ યોજેલો છે. તેઓનું (લીલાસ્થ ભક્ત ગોપોનું) અજ્ઞાન[1] તેઓની બુદ્ધિના દોષથી થએલ ન હતું, પરંતુ ભગવાને જ કરેલું હોવાથી, '**स्व**' પદ યોજેલું છે. તેથી (નંદજી) ભગવદ્‌ભાવને[1] પામ્યા હતા, એવી યુક્તિ પણ (જણાવેલી છે).

૧...૧. મૂલશ્લોકમાં 'स्वं' પદ યોજેલું છે. તે 'आत्मजम्' 'પુત્ર' પદનું વિશેષણ લઈએ તો તેનો અર્થ ભગવાન થાય છે, અને તેને 'आत्मजम्'નું વિશેષણ ન લઈએ (અને 'પોતાના' એવો તેનો અર્થ કરીએ) તો તેનો અર્થ 'નંદ' થાય છે. તેનો અર્થ નંદ થતો હોય ત્યારે 'ભગવલ્લક્ષણ બંધ' એટલે ભગવાનનાં લક્ષણો એટલે ચિન્હો જેમાં છે તેવો માયારૂપ બંધ. 'જે મને જ પ્રપન્ન થાય છે તેઓ આ મારી માયાને તરે છે' એ ભગવદ્‌ગીતામાંના ભગવાનના વાક્ય પ્રમાણે આવો બંધ ભગવાનથી જ છૂટી શકે, પરંતુ (જીવ) પોતાની મેળે છૂટો કરી શકે નહિ. છતાં નંદજીએ પોતે જ આ બંધન છૂટું કર્યું એ આશ્ચર્ય છે, એવો અર્થ થાય છે. હવે 'स्वं'નો અર્થ ભગવાન લઈએ ત્યારે 'ભગવલ્લક્ષણ બંધ' એટલે 'ભગવદ્રૂપ બંધ' એવો અર્થ થાય છે. તેથી ભગવાને પોતાના 'બંધનરૂપ'નો તિરોભાવ કર્યો અને તેના 'મોચનરૂપ'થી

ભગવાનના ધૂર્તપણાના સ્મરણને લીધે, (નંદજી) 'હસતા મુખવાળા' હતા. તેમને પણ જ્ઞાન ન હતું[1] એમ આ(શબ્દ)થી કહેલ છે. 'વિશેષતાથી છૂટા કરવું' એટલે બધાં દોરડાંઓ(દામણાંઓ)ને જૂદાં કરવાં. 'ह' શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવવા (યોજેલ છે). ભગવલ્લક્ષણ[2] બંધ ભગવાનથી જ છૂટો કરી શકાય, બીજાથી છૂટો કરી શકાય નહિ. તેથી સ્વબંધન તેમણે છૂટું કર્યું, તેથી આ આશ્ચર્ય જ છે. (૬)

ગોપીઓને વશ થએલા ભગવાનની લીલા નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી કહે છેઃ-

गोपीभिः स्तोभितोऽनृत्यद् भगवान् बालकः क्वचित् ॥
उद्गायति क्वचिन्मुग्धस्तद्वशो दारुयन्त्रवत् ॥ ७ ॥

ગોપીઓએ (ખોટી) પ્રશંસા કરેલા બાલક ભગવાન લાકડાની પૂતળીની પેઠે તેમને વશ થઈ કોઈવાર નૃત્ય કરતા હતા અને કોઈવાર ભોળા (થઈ) ગાન કરતા હતા. ૭.

विद्योपजीविनां सेवा येनैव च सुखं भवेत् । राजसीं तामसीं लीलां सात्त्विकीं च चकार ह ॥१०½॥

જે (ચરિતથી) વિદ્યા ઉપર જીવનારાઓની[3] સેવા થાય અને[4] જેનાથી સુખ[5] થાય તેવી રાજસી તામસી અને સાત્ત્વિકી[6] લીલા (ભગવાને) કરી. કા. ૧૦½.

આવિર્ભાવ પામ્યા, એવો અર્થ થાય છે. 'स्व પદ યોજેલું છે' વિગેરેથી પોતે પોતાને છૂટા કરવાનું કારણ પણ જણાવેલું છે. 'स्वमपीतो भवति' શ્રુતિમાં 'स्व' પદનો અર્થ ભગવાન થાય છે, અને અહિં તે જ પદ યોજેલું છે તેથી તેનો અર્થ (નંદજી ભગવદ્ભાવ પામેલા એવો) થાય છે. 'જે નંદ પરમાનંદ' એ શ્રીકૃષ્ણોપનિષદની શ્રુતિમાં જણાવેલ આધિદૈવિકરૂપ પ્રાપ્ત કરવાથી નંદજી ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત કરે એ યોગ્ય છે. આ મનમાં રાખીને જ 'તેઓનું અજ્ઞાન તેઓની બુદ્ધિના દોષથી થએલ ન હતું' વિગેરે કહેલ છે. કારણ કે જો એ ભગવાનનું કાર્ય ન હોત તો લીલામાં આસક્ત ચિત્તવાળા શુક તેનું વર્ણન ન કરત. તેથી લીલાસ્થ ભક્તોમાં તેવું અજ્ઞાન અને તેનાં કાર્ય વિગેરે જોવામાં આવે તો તેઓ સાધારણ લોક જેવા છે એવી બુદ્ધિ ન રાખવી, એવો ભાવ છે. આથી તેઓની મૂલ અવિદ્યા દૂર થઈ છે એમ સૂચવેલું છે.(**प्र**)

૧. યશોદાએ કરેલા ભગવાનના અપરાધનું અને ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હતું. (**प्र**)

૨. 'ભગવલ્લક્ષણ' એટલે ભગવાનનું લક્ષણ, અથવા ભગવાન પૂર્ણ છે એવું જ્ઞાન જેનાથી થાય તેવો બંધ. ભગવાન ભક્તને વશ છે એ ભગવાનના અસાધારણ ગુણને જણાવનારૂં ભગવાનનું બંધન, એવો અર્થ છે. 'મને જ જે પ્રપન્ન થાય છે' વાક્યમાં 'જ' શબ્દ છે, તેથી ભગવાને બીજા-(જીવ)નો જે બંધ માયાથી કરેલ હોય તે પણ બીજાથી છૂટી શકતો નથી તો પછી ભગવાનનો બંધ તો બીજાથી કેમ જ છૂટી શકે ? બીજાથી ન જ છૂટી શકે, એમ દર્શાવવા 'જ' શબ્દ યોજેલો છે. (**ले**)

૩. જૂદા જૂદા વિદ્યા ઉપર જીવનારાના સંબંધવાળી નૃત્ય, ગીત વિગેરે રૂપ જે સેવા તે જ લીલાને લીલા તરીકે કરતા હતા. (**प्र**)

ભગવદીય નૃત્ય, ગાન વિગેરે વિદ્યા ઉપર જીવનારા છે એટલે તે નૃત્ય, ગાન વિગેરેની આશા અથવા ભાવનાથી જીવે છે. તેઓની સેવા જે ચરિતથી થાય, તેવું ચરિત ભગવાન કરતા. (**ले+का**)

૪. '**અને**' શબ્દ યોજેલ હોવાથી, ' જેનાથી સુખ થાય ' એવો બીજા (આઠમા) શ્લોકનો અર્થ કહ્યો, તેવો જ અર્થ નવમા શ્લોકનો છે એમ સમજવું. (**ले+का**)

૫. 'જેનાથી સુખ થાય' તેવી લીલા કરતા, એ બીજા આઠમા શ્લોકનો અર્થ છે. (**का+ले**)

૬. સાતમા, આઠમા અને નવમા, એ ત્રણ શ્લોકોમાં જણાવેલી લીલા અનુક્રમે રાજસી, તામસી અને સાત્ત્વિક છે એમ જાણવું. (**का**)

તે પૈકી પ્રથમ રાજસી લીલા (આ શ્લોકમાં) કહે છે. ગોપિકાઓ દરેક (ભગવાનને) પોતપોતાને ઘેર લઈ જઈ,[૧] 'હે ભગવાન! તમે નૃત્ય કરો તમને લાડવા આપીશ' એમ (ભગવાનને) કહે ત્યારે (ભગવાન) નૃત્ય કરતા. તેમાં પણ (તેઓ ભગવાનની) ખોટી પ્રશંસા કરતી, એટલે 'કૃષ્ણને જ સારી રીતે નૃત્ય કરતાં આવડે છે, રામ(બલભદ્ર)ને આવડતું નથી' એમ કહેતી, **स्तोभाः** એટલે '**भमम**'[૨] એવા (અર્થ વિનાના) શોભાના અક્ષરોની પેઠે ખોટી પ્રશંસા. તે પ્રમાણે ગોપીઓ હરકોઈ રીતે પ્રશંસા કરે એટલે (ભગવાન) નૃત્ય કરે. '**अनृत्यत्**' (એ) હ્યસ્તન ભૂતકાલ, વર્તમાનકાલને બદલે યોજેલ છે. (તેથી તેનો અર્થ) 'નૃત્ય કરે' (થાય છે). તેવા[૩] પ્રસંગના નૃત્યમાં પણ (ભગવાન) પ્રાકૃત (પુરુષ) પેઠે નૃત્ય કરતા નથી, પરંતુ જેમ તંડુ[૪] અથવા પાર્વતી નૃત્ય કરે તેમ નૃત્ય કરે, અને તેથી પણ હજારગણું વધારે (સારૂં) નૃત્ય કરે.

'એ (એવી રીતે નૃત્ય કરવું તે) યોગ્ય ન હતું,[૫] પામર(ગોપીઓ)ના સ્થાનમાં તેવું નૃત્ય કરવાથી શું (લાભ)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભગવાન' શબ્દ યોજેલ છે. છ ગુણોવાળું ઐશ્વર્ય[૬] જેમને છે તેવા (ભગવાન) બીજા પ્રકારે નૃત્ય કરવા યોગ્ય નથી.

'તો તેઓ(ગોપીઓ)ની સમક્ષ પણ નૃત્ય કરવા તે યોગ્ય નથી જ'[૭] એવી શંકા થાય, તેથી 'કોઈવાર બાલક' શબ્દો યોજેલ છે; કારણ કે કોઈવાર ગોકુલમાં (ભગવાન) પોતાના બાલભાવને[૮] દેખાડતા હતા. '**बालवत्**' પાઠ લઈએ તો (એવો અર્થ થાય છે કે) કોઈવાર ભગવાન શાસ્ત્રપ્રમાણે નૃત્ય કરે, અને કોઈવાર (પોતાનો) મુગ્ધભાવ (ભોળપણ) જણાવવા માટે બાલકની પેઠે માત્ર (પોતાના) દેહ અને ચરણોને હલાવતા. તેમાં પણ કોઈ (ગોપી) 'કૃષ્ણ, ગાઓ' એમ કહે ત્યારે ભગવાન ગાન કરે. તે જેમ બધી(ગોપીઓ)ને હસવું આવે તેમ મોટા અવાજથી તથા ધીરેથી ગાન કરે; અથવા કોઈવાર શાસ્ત્રપ્રમાણે મોટા અવાજથી ગાન કરે, અને કોઈવાર બાલકની પેઠે ભોળા થઈ શાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ પણ

૧. 'પોતપોતાને ઘેર લઈ જઈ' શબ્દોથી એમ જણાવેલ છે કે તેઓને એવા સમયે જ સેવાનો અવસર મળતો. તેથી આ ચરિત્ર પહેલા (સાતમા) શ્લોકનો અર્થ છે. (**લે**)

૨. 'સ્તોભાક્ષરો' એટલે 'અર્થવિનાના અક્ષરો'. છાંદોગ્યમાં હાઉ વિગેરે તેર સ્તોભ શબ્દો કહેલા છે તે લોકની દૃષ્ટિથી કહેલા છે, છતાં ત્યાં એવી દૃષ્ટિથી માત્ર ઉપાસના કરવા (જણાવેલ છે), પરંતુ તે શબ્દનો કાંઈ અર્થ નથી. (**લે**)

૩. વર્તમાન કાલને બદલે હ્યસ્તનભૂતનો અલૌકિક પ્રયોગ કર્યો તેથી નૃત્ય પણ અલૌકિક હતું એમ જણાવેલ છે, એવા હેતુથી આ કહે છે. (**લે**) ૪. તાંડવનૃત્યની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર તંડુ હતો. (**प्र**)

૫. રાસની પેઠે અલૌકિક નૃત્યનું ફલ સ્વરૂપાનંદ છે. તેવા ફલનો જેમને અધિકાર ન હોય તેવાને ત્યાં એવું નૃત્ય કરવાથી શું ફલ? કાંઈ નથી. તેથી તેમ કરવું યોગ્ય નથી એવો અર્થ છે. (**લે**)

૬. જ્યારે ભગવાન પોતાના ગુણોને આગળ કરી લીલા કરવા ઇચ્છે છે ત્યારે તે બીજા એટલે લૌકિક પ્રકારે નૃત્ય કરે તે યોગ્ય નથી. તેથી ભગવાનના ગુણોના સ્વભાવથી જ એવું અલૌકિક નૃત્ય થાય છે એવો અર્થ છે. (**લે**) ૭. ભગવાન પોતાના ગુણોને આગળ કરે ત્યારે તો તે વિચારીને જ કાર્ય કરે, તેથી જે અધિકારી ન હોય તેઓને ત્યાં તેવું અલૌકિક નૃત્ય ન જ કરે એવો અર્થ છે. (**લે**)

૮. બાલક વિચાર કર્યા વિના જ કાર્ય કરે છે. ભગવાને બાલભાવનો પણ સ્વીકાર કરેલ હોવાથી, વિચાર કર્યા વિના પણ કાર્ય કરે એવો અર્થ છે. (**લે**)

ગાન કરે. વળી 'લાકડાની પૂતળી પેઠે તેમને વશ થઈ' શબ્દોથી એમ કહેલું છે, કે નૃત્યમાં અને ગાનમાં પણ (ગોપીઓ) 'આ પ્રમાણે ઉઠીને, અથવા આ પ્રમાણે બેસીને, અથવા આ પ્રમાણે સૂઈને ગાન કરો' એમ કહે, ત્યારે (ભગવાન) તે પ્રમાણે જ કરે; એટલે (ભગવાન) ગોપિકાને વશ થઈ લાકડાની પૂતળી પેઠે નૃત્ય કરતા અથવા ગાન કરતા. (૭)

બીજી લીલા નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

बिभर्ति क्वचिदाज्ञप्तः पीठकोन्मानपादुकम् ॥
बाहुक्षेपं च कुरुते स्वानां च प्रीतिमावहन् ॥ ८ ॥

આજ્ઞા કરાએલા (ભગવાન) કોઈવાર બાંકડાં, માપ અથવા પાદુકાને પકડતા, અને પોતાના (ભક્તો)ની પ્રીતિ ઉપજાવતાં બાહુ (સાથળ ઉપર) ઠોકતા. ૮.

'કોઈવાર' પદ સર્વ સ્થલે છે, તેથી એમ જાણવાનું છે કે ભગવાન કોઈવાર એ પ્રમાણે કરતા અને કોઈવાર ન કરતા. તેમ ન હોય (સદા ભગવાન એ પ્રમાણે કરતા જ હોય) તો (ભગવાનનો) એવો સ્વભાવ થવાથી (એ લીલામાં) આશ્ચર્ય ન થાય, અને (તેવી લીલા કરવા ભગવાનને) બહુ રીતે પ્રાર્થના પણ (કોઈ ન કરે). કોઈવાર આજ્ઞા કરાએલા, એટલે 'બાંકડું લાવો, ઉન્માન એટલે ચોખા વિગેરે ભરવાનાં માપ લાવો, લાકડાંની પાદુકાઓ લાવો' એમ કહેલા (ભગવાન) માત્ર (તે વસ્તુઓને) પકડતા, પરંતુ તેમને ઉપાડી શકતા નહિ, અને જેમ પ્રાકૃત બાલકો પોતાની અશક્તિ દેખાડે છે તેમ (તે) પોતે અશક્ત હોય તેવો દેખાવ કરતા. (વસ્તુમાત્ર પ્રતિ) એક જ પ્રકારનો ભાવ, મોટી અથવા નાની, વખાણવા યોગ્ય અથવા નિંદાએલ વસ્તુ (ભગવાનને) સરખી જ છે એમ જણાવનારો છે.

વળી ભગવાન બાહુ ઠોકતા. 'મારી સાથે મલ્લયુદ્ધ કરો' એમ કહેવામાં આવે, ત્યારે ભગવાન બાહુ (સાથળ ઉપર) ઠોકતા. મૂલશ્લોકમાં 'च' 'અને' શબ્દ છે, તેથી એમ કહેલું છે કે (ભગવાન) બલ દેખાડીને[1] તેને હલાવતા હોય તેમ (તેની) ઉપર પણ પડતા.

'(ભગવાન) કેમ એમ કરતા?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતાના (ભક્તો)ની' શબ્દ યોજેલ છે. જે કારણથી તેઓમાં પોતાપણું રાખેલુ છે તે જ કારણથી તેઓની પ્રીતિ પણ ઉપજાવે છે. (તેઓની) સારી રીતે (પ્રીતિ ઉપજાવે છે (એટલે) તેઓની ઇચ્છા અને (તેઓએ સૂચવેલ) પ્રકારનું ઉલ્લંઘન ન થાય તેવી રીતે (પ્રીતિ ઉપજાવે છે). અથવા (ભગવાન) માત્ર બાહુ ઠોકવાનું વિગેરે (કાર્ય) કરે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેઓની (ભક્તોની) પ્રીતિ ઉપજાવતાં એટલે જેટલું કરવાથી તેઓની પ્રીતિ થાય તેટલું જ કરે છે પરંતુ (તેથી) અધિક કરતા નથી એવો અર્થ છે. (૮)

એ લીલાઓનું વિશેષ રીતે વર્ણન કરી, નીચેના શ્લોકમાં સામાન્ય રીતે બધીએ લીલાઓ સંક્ષેપથી કહે છે:-

दर्शयंस्तद्विदां लोक आत्मनो भृत्यवश्यताम् ॥
व्रजस्योवाह वै हर्षं भगवान् बालचेष्टितैः ॥ ९ ॥

---

૧. 'મારી સાથે મલ્લયુદ્ધ કરો' એમ કહેનાર મોટો હોય તેને પણ પોતાના બાલપણને યોગ્ય બલ દેખાડી, બે હાથથી પકડી તેને હલાવતા હોય તેમ જણાવે છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

લોકમાં તે (પોતાનું સ્વરૂપ) જાણનારા પોતાના ભૃત્યોને વશ છે એમ દેખાડતાં, ભગવાન (પોતાની) બાલચેષ્ટાઓથી વ્રજને હર્ષ પમાડતા હતા. ૯.

બાલચેષ્ટાઓથી ભગવાન વ્રજને હર્ષ પમાડતા હતા. [૧]વ્રજમાં જેટલા પ્રકારનાં પ્રાણીઓ હતાં તેઓને પણ જે જે પ્રકારે હર્ષ[૨] થાય (તે પ્રકારે બાલચેષ્ટાઓ કરતા હતા). આ હર્ષ પણ તેઓમાં (વ્રજના પ્રાણીઓમાં) જ રહેતો હતો, અને તે (તેમનામાં રહેલો) હર્ષ પણ પુષ્ટ (હોવાથી) ભારરૂપ થતો ત્યારે તેઓ તેનો ભાર સહી ન શકતાં,[૩] તેઓના હર્ષ(નો ભાર) ભગવાન વહન કરતા.[૪-૧] તે[૫] પણ (ભગવાન) વિષય તરીકે નહિ, પરંતુ કરણ તરીકે કરતા, એમ 'બાલચેષ્ટાઓથી' શબ્દથી કહેલ છે. (બાલચેષ્ટાઓથી એટલે) બાલકના જેવી ચેષ્ટાઓથી.

'બાલકની ચેષ્ટા સ્વરૂપથી જ ફલ આપનારી[૬] હોતી નથી, પરંતુ મોહ (ઉત્પન્ન કરી) સુખ આપનારી હોય છે. તેથી તેવો હર્ષ ઉત્પન્ન કરવાનું સાધન (ભગવાન) કેમ થાય ?'[૭] એવી શંકા થાય, તેથી 'ભગવાન' શબ્દ યોજેલો છે. જેટલાથી (આવી)

૧...૧. (ભગવાન વ્રજવાસીઓના) પ્રભુ(નંદ)ના પુત્ર છે. તેમની સાથે પ્રભુના પુત્ર તરીકે સર્વથી વ્યવહાર થઈ શકે તેમ નહિ હોવાથી, જો ભગવાન પોતે તેઓના જૂદા જૂદા ભાવ પ્રમાણે તેઓની સાથે વ્યવહાર ન કરે, તો ભગવાનનું રૂપ ચેષ્ટા વિગેરેથી ભગવાનને ભેટવાનો વિગેરે વિષયનો જે ઉત્કટ ભાવ તેમનામાં ઉત્પન્ન થએલ હોય, તેને પોતાનો વિષય નહિ મળવાથી (ભેટવાનો વિગેરે પ્રસંગો પ્રાપ્ત નહિ થવાથી) એ ભાવ શું કરશે એ કોણ જાણી શકે ? તેથી ભગવાન એ પ્રમાણે (બાલચેષ્ટાથી તેમના ભાવ પ્રમાણે તેઓ સાથે વ્યવહાર) કરે એ જરૂરી હતું. 'ભાર સહી ન શકતાં', અને 'ભગવાન વહન કરતા' શબ્દોથી આ જ અર્થ કહેલો છે. ભગવાન હરકોઈ સાથે એ પ્રમાણે (વ્યવહાર) કરે, અને તેઓ (પણ) સર્વની સમક્ષ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે (ભગવાન સાથે વ્યવહાર) કરે, તેમાં ભગવાન બાલક હોવાથી જ લોકમાં નિંદા થવાનું કારણ ન હતું. 'બાલચેષ્ટાઓ' શબ્દથી આ જ અર્થ કહેલો છે. વળી જ્યાં પરંપરાથી હર્ષ ઉત્પન્ન કરવામાં જ આવી વ્યવસ્થા છે, ત્યાં જેઓને ભગવાન સાક્ષાત્ સ્વરૂપથી હર્ષ ઉત્પન્ન કરે છે, તેઓની રીતનું વર્ણન કેમ થઈ શકે ? એવા હેતુથી આગળ 'બાલચેષ્ટાઓથી' શબ્દનો આભાસ કહે છે. કરણ વ્યાપાર હોવાથી, બાલચેષ્ટાઓ જ અહિં કરણ છે. જ્યાં (ભગવાનનું) સ્વરૂપ જ (ભક્તોની પોતામાં) આસક્તિ કરાવનારૂં હોય છે, ત્યાં સ્વરૂપ જ સાક્ષાત્ ભક્તોને હર્ષ ઉત્પન્ન કરે છે. (ટિ)

૨. ભગવાનને ભેટવાનો ભાવ વિગેરે ભાવ જ હર્ષ છે. આવા ભાવમાં આસક્તિ થાય ત્યાંસુધી ભગવાન તેઓનું ઇચ્છેલું રૂપ કટાક્ષ વિગેરે ચેષ્ટાઓ કરે છે. (લે) [ત્યારે, એવો અર્થ છે. (લે)

૩. ભગવાન સાથે વ્યવહાર કરવાની શક્તિ નહિ હોવાથી, તેવો હર્ષ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ ન હોય

૪. **'ભગવાન વહન કરતા'** એટલે ભગવાન તેઓને પ્રાપ્ત કરાવતા. ભેટીને વિગેરે પ્રકારથી તેઓની પોતામાં આસક્તિ કરાવતા એવો અર્થ છે. (લે)

૫. **'તે'** એટલે ભગવાનમાં આસક્તિ પ્રાપ્ત કરાવવી તે પણ સ્વરૂપથી નહિ, પરંતુ બાલચેષ્ટાઓરૂપ વ્યાપાર કરીને, તે પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન પ્રાપ્ત કરાવીને, એવો અર્થ છે. 'બાલચેષ્ટાઓથી' એ વ્યાપારને લીધે ત્રીજી વિભક્તિ યોજેલી છે. (લે)

૬. **'ફલ આપનારી'** એટલે 'શૃંગારરસનો અનુભવ કરાવનારી'. (લે)

૭. તે બાલચેષ્ટાઓ ફલ આપનારી નહિ હોવાથી, હર્ષ ઉત્પન્ન કરનારી નહિ હોવાથી, (હર્ષ ઉત્પન્ન કરવામાં) વ્યાપાર નહિ હોવાથી, તેવી ચેષ્ટાઓવાળું સ્વરૂપ એવા હર્ષનું કરણ કેમ સંભવે ? એવો અર્થ છે. (લે)

અયોગ્યતા મટી જાય તેટલો ધર્મ 'ભગવાન' શબ્દમાંથી લેવો.[૧]

'અહિં રહેલાં પ્રાકૃત પ્રાણીઓને[૨] વૈકુંઠ[૩] નહિ લઈ જતાં (ભગવાન) પોતે અહિં[૪] પધારી, વિપરીત ભાવથી[૫] એ પ્રમાણે કરે તેનું શું પ્રયોજન ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'તે' એટલે ભગવાનનું સ્વરૂપ, 'જાણનારા પોતાના ભૃત્યોને વશ[૬] છે એમ દેખાડતાં' શબ્દો યોજેલ છે. (ભગવાન એ પ્રમાણે કરે છે), કારણ કે તેઓ ભૃત્યો[૭] એટલે પોતાથી જ ભરણ કરવા યોગ્ય છે. એટલે (ભગવાન એ પ્રમાણે કરે છે) તે માત્ર દેખાડવા પૂરતું જ નથી. એમ હોય (માત્ર દેખાડવા પૂરતું જ કરતા હોય) તો કપટથી પણ (તેમ) કરાય, તેથી 'વૈ' એટલે નિશ્ચય (ભગવાન એમ કરે છે) એમ (કહેલ છે). 'પોતાના' એ શબ્દથી ભગવાન (તેઓને) વશ[૮] થાય તેમાં જે દોષ જણાય તે દૂર કરેલો છે. જેઓ જ્ઞાનરહિત[૯] છે તેઓને તો (ભગવાન) વ્યામોહ જ કરે છે. જેઓને જ્ઞાન[૧૦] છે તેઓનું જ્ઞાન ભક્તિમાં ઉપયોગી થાય છે. જૂદા જૂદા (માર્ગને) અનુસરનારાઓને[૧૧] પણ ભગવાન તે તે માર્ગ પ્રમાણે ગ્રહણ કરે છે, તેથી કાંઈ[૧૨] અયોગ્ય નથી. (૯)

એ પ્રમાણે બૃહદ્વનમાં (ભગવાને કરેલી) ક્રીડા કહીને, સર્વ દેવોના અધિષ્ઠાનવાળા[૧૩] વૃંદાવનમાં (ભગવાને) ક્રીડા (કરી તે) કહેવા માટે, ભગવાને (ત્યાં જવા) પ્રેરણા કરેલા તેઓ(ગોપો)એ (બૃહદ્વનથી) નીકળી જવા માટે જે મંત્રણા કરી તે કહે છે.

उद्यमो मुख्यसम्पत्तिर्मन्त्रो हेतुस्त्रिभिस्ततः ॥ का. ११ ॥
निर्धारितपरित्यागः स्थानान्तरगुणास्ततः ।
कृष्णाज्ञयेति कालस्य नापेक्षाऽतो निवारणम् ॥ का. १२ ॥
पञ्चभिर्गमनं चैव रतिस्तत्र हरेः परा ॥ का. १२½ ॥

---

૧. તે ભગવાન હોવાથી તેમની બાલચેષ્ટાઓ પણ ફલ આપનારી છે એવો અર્થ છે. (લે)

૨. **'પ્રાકૃત પ્રાણીઓ'** એટલે 'જેઓની આધ્યાત્મિક અવિદ્યા દૂર થઈ નથી તેવાં પ્રાણીઓ'.(લે)

૩. **'વૈકુંઠ'** એટલે અંતરંગ લીલાને માટે યોગ્ય એકાંત. (લે) ૪. **'અહિં'** એટલે 'બધાની સમક્ષ' એવો અર્થ છે. (લે) ૫. **'વિપરીતભાવથી'** એટલે 'ઈશ્વરભાવનો ત્યાગ કરીને'. (પ્ર)

૬. ભગવાન પોતાના ભૃત્યોને (ભક્તોને) વશ છે એવું જણાવવું, એ જ પ્રયોજન જાણવું. ભગવાન તેમને વશ હોવાથી તેટલો સમય તેમની રાહ જોઈ બેસી રહી શકતા નથી એવો ભાવ છે. (લે)

૭. ભરણ કરવું એ જ પ્રયોજન છે. જો ભગવાન એ પ્રમાણે ન કરે તો તેઓનું સારી રીતે ભરણ થઈ શકે નહિ, તેથી (ભગવાન તેમ કરે છે) એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૮. 'સર્વને વશ રાખનાર, સર્વને નિયમમાં રાખનાર' શ્રુતિથી ભગવાન બીજાને વશ થાય એ વિરૂદ્ધ છે એમ જણાય, તેથી આ કહેલ છે. ભગવાન ભક્તોને વશ થાય તોપણ તેમની સહજ સ્વતંત્રતાની હાનિ થતી નથી, તેથી એ શ્રુતિનો વિરોધ થતો નથી એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૯. **'જ્ઞાનરહિત'** એટલે 'આસુરો'.(પ્ર) ૧૦. ભગવાન ભક્તોને વશ છે તેવું **જ્ઞાન**.(પ્ર)

૧૧. ચાલુ સમયના સારા અને અસત્ બધા જીવોના સંબંધમાં આ કહેલ છે. જે જીવો જે માર્ગને અનુસરશે તે જ પ્રમાણે ભગવાન તેઓના ઉપર અનુગ્રહ કરશે અથવા તેઓનો ત્યાગ કરશે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૧૨. **'કાંઈ'** એટલે (ભગવાનનું) ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે, શાસ્ત્ર પ્રમાણે અથવા લૌકિક દૃષ્ટિથી દર્શન. (પ્ર)

૧૩. આધિદૈવિક ઇંદ્ર વિગેરે દેવો (ભગવાનના) અંતરંગ સેવકો થઈ, જૂદી જૂદી (ભગવાનની) લીલાઓના સ્થાનને તૈયાર કરી, પ્રભુની રાહ જોતા વૃંદાવનમાં રહેલા હોવાથી એમ કહેલ છે. (ટિ)

(જવાનો) ઉદ્યમ (શ્લો. ૧૦), મુખ્યની[1] પ્રાપ્તિ (શ્લો. ૧૧), મંત્રણા (શ્લો. ૧૨), પછીના ત્રણ શ્લોકોથી (જવાનું) કારણ (શ્લો. ૧૩-૧૫), નક્કી કરેલો (બૃહદ્વનનો) ત્યાગ[2] (શ્લો. ૧૬), પછી બીજા સ્થાનના ગુણો (શ્લો. ૧૭), શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી[3] (જવાનો નિર્ણય કરેલ હોવાથી) કાલની અપેક્ષા નહિ હોવાથી[4] તેનું નિવારણ (શ્લો. ૧૮), પાંચ(શ્લોકો)થી (વૃંદાવન) ગમન (શ્લો. ૧૯-૨૩),અને[5] (ત્યાં વાસ) (શ્લો. ૨૪),તેમાં હરિનો ઘણો પ્રેમ(શ્લો.૨૫).

एवं कलाभिर्भगवान् पूर्णो वृंदावने बभौ ॥ का. १३ ॥

એ પ્રમાણે ભગવાન વૃંદાવનમાં કલાઓથી[6] પૂર્ણ થયા. કા. ૧૩.

આરંભમાં મંત્રણા માટે ઉદ્યમ (કરે છે એમ) નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

गोपवृद्धा महोत्पातानुभूय बृहद्वने ॥
नन्दादयः समागम्य व्रजकार्यममन्त्रयन् ॥ १० ॥

બૃહદ્વનમાં મોટા ઉત્પાતોનો અનુભવ કરીને, નંદ વિગેરે વૃદ્ધ ગોપોએ ભેગા થઈ, વ્રજના કાર્યની મંત્રણા કરી. ૧૦.

ગોપોમાં જેઓ વૃદ્ધ એટલે આગળપાછલના અનુસંધાનવાળા હતા (તેઓએ મંત્રણા કરી). 'બૃહદ્વન'[7] એ નામ અર્થ પ્રમાણે છે. પહેલાં કોઈ સમયે પણ ત્યાં ઉત્પાતો થતા ન હતા, પરંતુ હમણાં પૂતનાનું મરણ વિગેરે મોટા ઉત્પાતો થયા. નંદ પણ લગભગ વૃદ્ધ હતા. પ્રધાન વિના વિચાર થઈ શકતો નથી, તેથી ભેગા થઈને એટલે સારી રીતે એક સ્થલે બેસીને,(તેઓએ) વ્રજસંબંધી અવશ્ય કરવાના કાર્યની મંત્રણા કરી.(૧૦)

(મંત્રણામાં) બધાય બોલે એવું સંભવતું નથી, તેથી નીચેના શ્લોકમાં પ્રધાન-(મુખ્ય બોલનાર)ને જણાવે છેઃ-

तत्रोपनन्दनामाह गोपो ज्ञानवयोधिकः ॥
देशकालार्थतत्त्वज्ञः प्रियकृद् रामकृष्णयोः ॥ ११ ॥

તેમાં જ્ઞાન અને વયથી અધિક, દેશ કાલ અને અર્થના તત્ત્વને જાણનારા, રામ અને શ્રીકૃષ્ણનું પ્રિય કરનારા ઉપનંદ નામના ગોપે (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૧૧.

'ઉપનંદ નામનો' એટલે નંદનો સંબંધી 'ગોપ' હોવાથી તેનામાં ધર્મ પ્રધાન હતો, અને જ્ઞાન અને વયથી તે અધિક (પાકા વિચારવાળો) હતો. (તે) દેશ, કાલ અને

---

૧. **'મુખ્યની'** એટલે મંત્રણાના મુખ્ય અંગ મંત્રીની પ્રાપ્તિ. અહિં મંત્રી ઉપનંદ હતો. (**का**)

૨. निर्धारितश्चासौ परित्यागश्च निर्धारितपरित्यागः એ પ્રમાણે આ કર્મધારય સમાસ છે. (**प्र+का**)

૩. **'શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી'** એટલે તેઓના અંતર્યામીની પ્રેરણારૂપ શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી. (**प्र**)

૪. અઢારમા શ્લોકમાં 'अद्य' પદ છે. તે એમ જણાવે છે કે બૃહદ્વનથી વૃંદાવન જવામાં શુભમુહૂર્ત વિગેરેની જરૂર નથી. એ પ્રમાણે કાલની અપેક્ષા નહિ હોવાથી તેનું નિવારણ કરેલ છે. (**का**)

૫. કારિકામાં 'च' શબ્દ છે,તેથી 'ત્યાં વૃંદાવનમાં વાસ કર્યો' એ અર્થ સૂચવેલો છે એમજણાય છે.(**का**)

૬. સોળ (૧૦થી ૨૫) શ્લોકોથી આ કહેલ છે. એ સંખ્યાથી એમ દર્શાવેલ છે કે **ભગવાન વૃંદાવનમાં સોળે કળાથી પૂર્ણ થયા**. એ પ્રમાણે સંખ્યાનું તાત્પર્ય જણાવેલું છે. (**का**) તેથી શ્રીવૃંદાવનચંદ્ર નામવાળા ભગવાન સર્વથી અધિક શોભે છે, એવો ભાવાર્થ નીકળે છે. (**यो**)

૭. **'બૃહદ્વન'** બૃહદ્ એટલે બ્રહ્મરૂપ હોવાથી, ત્યાં ઉત્પાતો થતા ન હતા એવો અર્થ છે. (**ले**)

અર્થના તત્ત્વને એટલે કયા દેશમાં કયા સમયે કયો અર્થ કરવો જોઈએ, તેને પણ જાણનારો હતો. એવો હોવા છતાં પણ જો તે ભક્ત ન હોય તો (એ તેના) સર્વ (ગુણો) વ્યર્થ થાય, તેથી 'રામ અને શ્રીકૃષ્ણનું પ્રિય કરનારો' શબ્દ યોજેલ છે. '(તેણે) કહ્યું' એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. (તેના) નામથી એમ જણાવેલું છે કે નંદનો તે જ મંત્ર આપનારો (મંત્રી) હતો. (તે) 'ગોપ' હોવાથી, ગોપોમાં તેનો સમાવેશ થતો હતો, અને (તેને અને ગોપોને) ઇષ્ટ (ઇચ્છેલા પદાર્થ) અને અનિષ્ટ (તજવા યોગ્ય પદાર્થ) સમાન હતા. તેવો જ મંત્રણા કરવા યોગ્ય (હોઈ શકે). જ્ઞાન વયથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તે બંનેમાં તે અધિક હતો (એમ કહેલ છે). આ મંત્રણાનું મુખ્ય અંગ છે. લોકોને જે જાણતો ન હોય, તેને માત્ર શાસ્ત્રાર્થનું જ્ઞાન હોય તેથી તે મંત્રી થઈ શકતો નથી; તેથી દેશ વિગેરેનું તેને જ્ઞાન હતું એમ કહેલું છે. આ (વૃંદાવન) જવાનું જો સ્વાર્થ માટે હોય તો તે નિરોધથી વિરૂદ્ધ થાય, તેથી (જવાનો) મુખ્ય હેતુ જણાવવા માટે[1] તેને ભગવાનમાં પ્રીતિ હતી એમ ('રામ અને શ્રીકૃષ્ણનું પ્રિય કરનારો' વિશેષણથી) કહેલ છે. (આ) સાધારણ નિરોધ[2] હોવાથી બે (રામ અને શ્રીકૃષ્ણ)નાં નામ આપેલાં છે, કારણ કે અસાધારણ નિરોધ[3] ભગવાન જ કરે છે, પણ સાધારણ નિરોધ તો (તે) બંને કરે છે. (૧૧)

નીચેના શ્લોકથી મંત્રણા કહે છેઃ-

उत्थातव्यमितोऽस्माभिर्गोकुलस्य हितैषिभिः ॥
आयान्त्यत्र महोत्पाताः प्रजानां नाशहेतवः ॥ १२ ॥

ગોકુલનું હિત ઇચ્છનારાઓએ આપણે અહિંથી (બીજે) જવું જોઇએ, (કારણ કે) અહિં પ્રજાના નાશના કારણરૂપ મોટા ઉત્પાતો આવે છે (થાય છે). ૧૨.

આ સ્થાનને તજવું જોઈએ જોકે (આ સ્થાનની) આસપાસ નેસડાઓ છે તે રહો કે ન રહો, પરંતુ આપણે તો (અહિંથી બીજે) જવું જોઈએ.

'જગત કર્મને અધીન હોવાથી, જે થવાનું છે તે સર્વ સ્થલે (ગમે ત્યાં જઈશું તોપણ) થશે, તેથી (બીજે) જવાથી શું (લાભ)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ગોકુલનું હિત ઇચ્છનારાઓએ' શબ્દો યોજેલ છે. ગોકુલનું જેઓ હિત ઇચ્છે છે, એટલે કાલને લીધે અથવા કર્મને લીધે (જે થવાનું હોય છે તે થાય છે જ) એવા વિચારો તજી દઈ લૌકિક-ન્યાયથી જેઓ હિત ઇચ્છે છે, તેઓએ અવશ્ય આ પ્રમાણે કરવું (અહિંથી બીજે જવું) જોઈએ, કારણ કે તેમ કરવામાં ન આવે તો જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરાવનારાં વિગેરે જે સાધનો

૧. '**प्राधान्यप्रतिपत्त्यर्थम्**' એટલે 'ગોપોના નિરોધમાં બલભદ્રનું પણ પ્રાધાન્ય છે, એમ જણાવવા'. (**प्र**) આ શબ્દ પછી '**द्वयोर्निर्देशः**' શબ્દ આવે છે, તેની સાથે આ શબ્દ પ્રકાશકાર લે છે. પરંતુ જો ઉપનંદ ભક્ત ન હોય તો બીજા ગુણો તેના વ્યર્થ થાય એમ કહેલ છે, અને વિશેષણોના અનુક્રમ પ્રમાણે પણ '**प्रियकृद् रामकृष्णयोः**' વિશેષણનો અર્થ જણાવતાં આ કહેલ છે. શાસ્ત્રીજીએ પ્રસિદ્ધ કરેલ ગ્રંથમાં પણ આ શબ્દ પછી, ',' ચિહ્ન મૂકેલ છે. તેથી ઉપર પ્રમાણે અર્થ કહેલ છે.

'**प्राधान्यप्रतिपत्त्यर्थम्**' એટલે મુખ્યપણું સિદ્ધ થાય તે માટે એવો અર્થ છે. મંત્રનો ઉપદેશ કરનાર ઉપનંદ ગોપ મુખ્ય (મંત્રી) છે, એમ સિદ્ધ થાય તે માટે. (**यो**)

૨. '**સાધારણ નિરોધ**'='સર્વ ભક્તોનો સાધારણ નિરોધ.' (**ले**) [થતો નિરોધ' એવો અર્થ છે. (**ले**)

૩. '**અસાધારણ નિરોધ**' એટલે 'નંદગોપના પુત્રમાં જ સર્વાત્મભાવવાળીઓને અંતરંગ લીલાથી

ભગવાને આપેલાં છે તે વ્યર્થ થાય. આ કારણથી જ્યાં વિરોધ[1] થાય ત્યાં જ તેઓનું (જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારાં સાધનોથી) જૂદું પ્રમાણપણું[2] છે. જ્યાંસુધી વિરોધ ન થાય ત્યાંસુધી (જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારાં) સાધનોનું જ મુખ્ય પ્રમાણપણું છે.

(અહિંથી) બીજે જવાનું કારણ ઉત્તરાર્ધમાં કહે છેઃ-

अलौकिकोऽनिष्टहेतुरुत्पातः सर्वनाशकः । महोत्पातो बुधैर्ज्ञेयो यत्र तत्त्यागमर्हति ॥का. १४॥

ઉત્પાત અલૌકિક અનિષ્ટના કારણરૂપ, સર્વનો નાશ કરનારો છે. ડાહ્યા પુરુષોએ મહોત્પાત તેને જાણવો કે જે થતાં તે સ્થાન તજવા યોગ્ય થાય છે. કા. ૧૪.

પૂતના વિગેરે મહોત્પાત (મોટા ઉત્પાત) થયા. 'પ્રજાના નાશના કારણરૂપ' શબ્દોથી, તે સહન કરવા જોઈએ એવા મતનો નિરાસ કરે છે. જ્યાં કારણ (મહોત્પાત) હોય ત્યાં કાર્ય (પ્રજાનો નાશ) થાય જ. દેવ વિગેરેની ઉપાસના કરનાર મોટા(પુરુષો)ને અનિષ્ટ ન થાય, તોપણ તેઓએ પ્રજાનો ઉપદ્રવ પણ અટકાવવો જોઈએ. (ઉત્પાત થયા પછી તેણે કરેલ) અનિષ્ટ મટાડવાના ઉપાય કરવા કરતાં, કાદવ ધોવા કરતાં* એ ન્યાય પ્રમાણે (આ સ્થાનનો) ત્યાગ કરવો એ ઉત્તમ છે. (૧૨)

નીચેના શ્લોકથી રાજસ તામસ અને સાત્ત્વિક ઉત્પાતોને જ ગણે છેઃ-

मुक्तः कथंचिद् राक्षस्या बालघ्न्या बालको ह्यसौ ॥
हरेरनुग्रहान्नूनमनश्चोपरि नापतत् ॥ १३ ॥

બાલકોને હણનારી રાક્ષસીએ આ બાલકને જેમ તેમ મૂકી દીધો હતો, અને ખરેખર હરિના અનુગ્રહથી ગાડું (તેમના) ઉપર પડ્યું ન હતું. ૧૩.

ઉત્પાતોને (તેઓના) ઉપાય (નિવારણ) સહિત કહેલા છે, તેમ ન હોય (તેઓના ઉપાય ન હોય) તો તેઓનું નિવારણ જ ન થાય અથવા (તેઓ) ઉત્પાત જ[3] (ન હોય).

---

૧. 'જે થવાનું હશે તે થશે જ' એવો પક્ષ, અને 'અનિષ્ટ ન થાય તેવા ઉપાય યોજવા જોઈએ એવો પક્ષ, આ બે પક્ષોમાં વિરોધ થાય ત્યાં જ અધિકારીના ભેદથી (કર્મને લીધે), અથવા કાલના ભેદથી (કાલને લીધે) આમ થયું એવા નિર્ણયનું પ્રમાણપણું થાય. (એવો નિર્ણય યોગ્ય ગણાય). તેઓમાં વિરોધ ન હોય ત્યાં તો અહિં કહેલ છે તે પ્રમાણેજ વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. (प्र)

'જ્યાં વિરોધ થાય એટલે સાધન કરવા છતાં વિરુદ્ધ ફલ પ્રાપ્ત થાય', ત્યાં જ કાલ અથવા કર્મનું જૂદું પ્રમાણપણું ગણવું જોઈએ, કારણ કે એવા પ્રસંગે, 'આ વિરુદ્ધ ફલ કાલને લીધે થયું, અથવા કર્મને લીધે થયું' એવી રાડો સાંભળવામાં આવે છે. અહિં તો સાધનો જ મુખ્ય છે, તેથી ગોકુલનું હિત ઇચ્છનારાઓએ લૌકિકન્યાયથી જ ઉપાય કરતાં બૃહદ્વનથી બીજે જવું જોઈએ. (यो)

૨. 'પ્રમાણપણું' એટલે 'આદર કરવાયોગ્યપણું' (માનવાપણું). (ले)

* धर्मार्थं यस्य वित्तेहा वरं तस्य निरीहता । प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥ શ્લોકથી આ ન્યાય જણાવેલો છે. 'ધર્મ કરવા માટે જે ધનનો લોભ કરે છે, તે લોભરહિત રહે એ જ સારૂં છે, કારણ કે (કાદવમાં પડી પછી) કાદવ ધોવો તેના કરતાં તેને સ્પર્શ કર્યા વિના દૂર રહેવું એ વધારે સારૂં છે.' અહિં રહી મહોત્પાતો સહેવા અને પછી તેથી થયેલ દુઃખના ઉપાય કરવા, તે કરતાં અહિંથી જતા રહી, મહોત્પાતો ન થાય એમ કરવું એ વધારે સારૂં છે, એવો ભાવાર્થ છે.

૩. 'ન હોય' શબ્દો અધ્યાહાર છે (પાછલ આવેલ છે તે અહિં પણ લેવાના છે), કારણ કે જેનો ઉપાય (નિવારણ) થએલ હોય તેને જ 'ઉત્પાત' કહી શકાય એવો ભાવ છે. (लि) (કારણ કે)

તેથી જ[૧] રાક્ષસી પૂતનાએ આ જ બાલકને મૂકી દીધેલા. જ્યાં કાર્ય થાય ત્યાં કારણ અવશ્ય હોવું જોઈએ, તેથી (પૂતનાએ શ્રીકૃષ્ણને મૂકી દીધેલા તેનાં) જણાએલ કારણનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી, 'જેમ તેમ' એ શબ્દથી અદૃષ્ટ (નહિ જણાએલું) કારણ કલ્પેલું છે. 'રાક્ષસી' અને 'બાલકોને હણનારી' એ શબ્દોથી (અનુક્રમે પૂતનાની) જાતિ તથા ક્રિયા-(કર્મ)ના દોષો કહેલા છે. (તેણે ભગવાનને) મૂકી દીધા એમાં સંદેહ નહિ હોવાથી, 'આ' શબ્દથી (ભગવાનને) દેખાડે છે. 'હરિના અનુગ્રહ' શબ્દોથી (ઉત્પાતના નિવારણનો) અલૌકિક ઉપાય કહેલો છે. 'અને ગાડું ઉપર પડ્યું ન હતું'માં ('च') 'અને' શબ્દ છે, તેથી ગાડાનો ભંગ થયો તેમાં પણ આ જ બે કારણો* (પૂર્વાર્ધમાંથી) આવે છે. પોતે (તે) જોએલ હોવાથી 'ખરેખર' શબ્દ યોજેલો છે. (૧૩)

તૃણાવર્તને લૌકિક સાધનો ઘણાં હતાં, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

चक्रवातेन नीतोऽयं दैत्येन विपदं वियत् ॥

शिलायां पतितस्तत्र परित्रातः सुरेश्वरैः ॥ १४ ॥

ચક્રવાત દૈત્ય આમને આકાશમાં ઘણે દૂર (ઊંચે) લઈ ગએલો. (તે) શિલા ઉપર પડ્યો. ત્યાં (આમનું) સુરોના ઈશ્વરોએ સર્વ તરફથી રક્ષણ કર્યું. ૧૪.

'ચક્રવાત' કંસના નોકર તૃણાવર્ત તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો, તેથી (તેને) 'દૈત્ય' કહેલો છે. (તે આમને) આકાશમાં લઈ ગએલો; તે પણ થોડે દૂર નહિ, પરંતુ **विपदं** એટલે જેટલે દૂર (ઊંચે) શ્યેન વિગેરે (પક્ષીઓ) પરિભ્રમણ કરે છે તેટલે દૂર. **वयः** (**विः** નું બહુવચન) પક્ષીઓ, તેઓનું **पद** તે (**विपद**). અથવા (તે) જે આકાશમાં[૨] લઈ ગયો તે વિપદ[૩](વિપત્તિ)ને જ લઈ ગયો. (એમાં) સરસ્વતી* એવી છે કે આ (શ્રીકૃષ્ણ) જ તેની વિપત્તિરૂપ છે. અથવા (**विपदं** એટલે) વ્યય (ક્ષીણતા) પ્રાપ્ત કરતો જેવી રીતે

ઉત્પાત ઉપાય (નિવારણ) રહિત હોય (એટલે ચાલુ જ રહેતો હોય) તો પ્રલય જ થાય, પણ (માત્ર) ઉત્પાત ન રહે એવો અર્થ છે. (**प्र**)

૧. **'તેથી જ'** એટલે 'તે ઉત્પાત હોવાથી તેના ઉપાય (નિવારણ) સાથે જ (થએલ) હોવાથી. (**લે**)

* આ બે કારણો ક્યાં તે કોઈ ટીકામાં નથી. (૧) ઉત્પાત હોવાપણું અને (૨) તેના ઉપાય (નિવારણ) સાથે હોવાપણું. એ બે હોય તે જ ઉત્પાત કહેવાય, તેથી એ બે હેતુ અહિં જણાવેલ હોવા જોઈએ. પૂર્વાર્ધમાં 'બાલકને હણનારી' આવેલ એ ઉત્પાત, અને તેનો ઉપાય (નિવારણ) 'જેમ તેમ મૂકી દીધેલા' શબ્દોથી જણાવેલ છે. ઉત્તરાર્ધમાં શકટભંગને 'ઉત્પાત' ગણવાનાં આ જ બે કારણો 'च' શબ્દથી કહેલાં છે. 'ગાડાનું ઉથલી પડવું' ઉત્પાત છે, અને 'હરિના અનુગ્રહથી (શ્રીકૃષ્ણ) ઉપર ન પડવું' એ તેનો ઉપાય (નિવારણ) છે.

૨. **'वियत्'** અહિં ત્રીજી વિભક્તિના પ્રત્યયનો લોપ થએલો છે. (वियता એટલે આકાશમાર્ગે). (**લે**)

૩. અહિં પહેલી વિભક્તિના અર્થમાં બીજી વિભક્તિ યોજેલી છે, (**લે**) विपद्+अम्=विपदम्. विपद्નો અર્થ આપેલ છે. 'अम्'નો અર્થ નથી આપ્યો. 'अम' એટલે પરબ્રહ્મ (પરબ્રહ્મ વિપત્તિને જ લઈ ગયો, અથવા પરબ્રહ્મ જ તેની વિપત્તિરૂપ થયું). (**प्र**)

* સરસ્વતી એટલે વાણીની દેવતા. 'ભગવાનને તૃણાવર્ત વિપત્તિમાં નાખે' એવું વચન સરસ્વતી સહન કરી શકે નહિ. તેથી સરસ્વતીએ ધારેલો આ વાક્યનો અર્થ અહિં જણાવેલ છે. ભગવાન જ દૈત્યની વિપત્તિરૂપ હતા, કારણ કે તેમને આકાશમાં લઈ જવાથી જ તૃણાવર્તનો નાશ થયો.

થાય તેવી રીતે; દરેક ક્ષણે ક્ષીણ થતો (આમને આકાશમાં) લઈ ગયો. એ પ્રમાણે બંને (આકાશમાં) ગયા તે પૈકી એક શિલા ઉપર પડ્યો અને તે જ સ્થલે બીજાનું (તેની) ઉપર જ સુરોના ઈશ્વરોએ રક્ષણ કર્યું. તેવું (રક્ષણ કરવાનું) માત્ર દેવનું કાર્ય ન હતું, રુદ્રો તો ઘાત કરનારા છે. તેઓને દબાવી દેવાનું (કાર્ય) તો સુરોના ઈશ્વરો[1] જ કરી શકે. વળી રુદ્રોનો અધિપતિ તેઓને (રક્ષણ કરનાર સુરોના ઈશ્વરોને) અનુકૂલ હતો તેથી, 'અને ઘણાઓનો અનુગ્રહ ન્યાય પ્રમાણે જ હોય છે' તેથી વળી અહિં ઘણા તેવા રક્ષણ કરનારા કહેલા છે. કોઈપણ અંશથી (રક્ષણ કરવામાં) અડચણ આવી ન હતી, (એમ જણાવવા) 'સર્વ તરફથી રક્ષણ કર્યું' એમ કહેલું છે. (૧૪)

જેની વાત ચાલે છે તે (યમલાર્જુનના ભંગનો ઉત્પાત) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

यन्न म्रियेत द्रुमयोरन्तरं प्राप्य बालकः ॥

असावन्यतमो वापि तच्चाप्यच्युतरक्षणम् ॥ १५ ॥

બે વૃક્ષોની વચ્ચે આવીને આ બાલક અથવા બીજો કોઈ બાલક પણ વિનાશ ન પામે, તે પણ અચ્યુતે (કરેલું) રક્ષણ છે. ૧૫.

આ બે વૃક્ષોની વચ્ચે આવીને ઘણા બાલકો અહિં રહેલા, તેમાંથી કોઈને પણ ઉપદ્રવ થયો નહિ. આ ભગવાન તેઓમાંના એક હતા, અથવા ભગવાનનું દેવો સદા રક્ષણ કરે છે તેથી (તેમને નહિ ગણતાં), 'બીજો કોઈપણ' એમ બીજાનાં નામ લે છે. અહિં ('**अन्यतमः**' શબ્દમાં) '**तम**' પ્રત્યય છે, તેથી (એમ જણાવેલું છે કે) કોઈ હલકામાં હલકા(બાલક)ને પણ ઉપદ્રવ થયો નહિ. સ્નેહને લીધે અમંગલ શબ્દ(વિનાશ પામે)નો ઉચ્ચાર કરેલો છે, કારણ કે તેમ ન કરે તો પ્રાકૃત[2] (પુરુષો)નું કુદરતી પ્રાકૃતપણું જણાય નહિ. **જેઓનાં વાણી અને મનની વ્યવસ્થા નથી તેઓ ઘણા જ પ્રાકૃત છે. જેઓના મનની પણ અવ્યવસ્થા નથી** (મન પણ વ્યવસ્થાવાળું છે) **તેઓ ઘણા જ સત્પુરુષ છે.** અહિં 'અચ્યુત' એટલે ભગવાન જ રક્ષણ કરનારા છે, કારણ કે તે ચ્યુતિવિનાના અંતર્યામી સર્વ સ્થલે (રહેલા) છે; તેથી વૃક્ષો જયાં પડવાનાં હતાં તે સ્થલેથી બાલકોને બીજે લઈ ગયા. (૧૫)

તેથી ભગવાનથી[3] અને ત્રણવાર દેવોથી[3] રક્ષણ થયું, એટલે હવે પછી જે ઉત્પાત આવશે (થશે) તેનો (કોઈપણ) ઉપાય રહેશે નહિ, તેથી તે(ઉત્પાત થાય તે)ના પહેલાં જ (અહિંથી) જતા રહેવું યોગ્ય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

यावदौत्पातिकोऽरिष्टो व्रजं नाभिभवेदितः ॥

तावद्बालानुपादाय यास्यामोऽन्यत्र सानुगाः ॥ १६ ॥

જયાંસુધીમાં ઉત્પાતથી થતું અરિષ્ટ વ્રજનો અભિભવ ન કરે ત્યાંસુધીમાં આપણે બાલકો લઈને નોકરોસહિત અહિંથી બીજે જતા રહીએ. ૧૬.

ઉત્પાતથી થએલ મરણ વિગેરેરૂપ અરિષ્ટ જયાંસુધીમાં વ્રજનો અભિભવ

૧. 'સુરોના ઈશ્વરો' એટલે 'ભગવાનના ભક્તો'. (प्र) ૨. 'પ્રાકૃત' એટલે 'મૂઢ'. (ले)
૩...૩. એકવાર અચ્યુત ભગવાને અને ત્રણવાર દેવોએ રક્ષણ કર્યું, એમ ચારવાર રક્ષણ થયું એવો અર્થ છે. (ले)

(વિનાશ) ન કરે ત્યાંસુધીમાં અહિંથી બાલકોને લઈને નોકરો સહિત એટલે પરિકર સાથે આપણે બીજે જ જઈશું. આ વચન નિર્ધાર (નક્કી) કરેલું છે. બાલકોના સંબંધવાળાં જ ઉત્પાતો જોએલા છે, તેથી બાલકો કર્મ[1] છે. (૧૬)

બીજું સ્થાન શોધીને આ(સ્થાન)નો ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે. તેથી બીજું ગુણોવાળું સ્થાન નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છેઃ–

वनं वृंदावनं नाम पशव्यं नवकाननम् ॥
गोपगोपीगवां सेव्यं पुण्याद्रितृणवीरुधम् ॥ १७ ॥

વૃંદાવન નામનું વન પશુઓને હિતકારી, ગોપો ગોપીઓ અને ગાયોને સેવવા યોગ્ય, અને પવિત્ર પર્વત, ઘાસ અને વેલાઓવાળું નવું વન છે. ૧૭.

વૃંદા મધુની પુત્રી હતી. તેના નામથી નવું વન વૃંદાવન નામનું છે. તેમાં સ્ત્રીનું પ્રાધાન્ય હોવાથી[2] (તેને) દૈત્યોનો સંબંધ નથી. વળી ભગવાને જાલંધરનો વધ કરવા માટે તેનું ગ્રહણ કરેલું. તેથી તે દેવતાઓનું[3] રહેઠાણ હોવાથી, દેવો અને દૈત્યોને ગમતું તે સ્થાન હતું. તેથી ત્યાં ઉત્પાત (થવાની) શંકા ન હતી, એમ 'વૃંદાવન' શબ્દથી કહેલું છે. 'નામ' એટલે એવી રીતે (એવા નામથી) પ્રસિદ્ધ (હતું). તે નવું વન હતું તેથી ત્યાં સૂકાઈ ગએલાં વૃક્ષો ન હતાં, તેમ તેમાં શીઆળ સર્પ વિગેરે પણ રહેતાં ન હતાં. તેથી તેમાં સર્વ ગુણો હતા અને કોઈ દોષ ન હતો એમ કહેલું છે. વળી તેમાં રહેલો અલૌકિક ગુણ પણ સારો છે એમ જણાય છે, તે એ કે તે પશવ્ય એટલે પશુઓનું હિત કરનાર છે, કારણ કે તેઓ (પશુઓ) વનના ઉપર નભનારાં, વન જેઓનું પાત્ર છે તેવાં[4] છે. તેવાં પશુઓનું હિત કરનાર એટલે અલૌકિક પ્રકારથી પણ (તેઓનું)ભલું કરનાર (તે વન છે).

વળી તે વનમાં (૧) ઘણી ગુપ્ત,[5] (૨) ઘણી પ્રકટ અને (૩) ઘાસ વિગેરેથી ઘીચોઘીચ એવી ત્રણ પ્રકારની ભૂમિ છે, એમ 'ગોપીઓ, ગોપો અને ગાયોએ સેવવા યોગ્ય' શબ્દોથી કહેલ છે. બીજાઓ (એટલે) નંદ, પુરોહિત અને પ્રામાણિક(પુરુષો)એ પણ તે સેવવા યોગ્ય હતું એમ 'પવિત્ર પર્વત, ઘાસ અને વેલાઓવાળું' શબ્દથી કહેલ છે.

---

૧. 'બાલકોને લઈને' એમ કહ્યું, તે વાક્યમાં 'બાલકો' કર્મ છે એવો અર્થ છે. જે જે પદાર્થ લઈને જાય તે તે બધા પદાર્થ કર્મ થાય છે, છતાં પણ બાલકો(સંબંધી ઉત્પાતો થતા હોવાથી તેઓ)ને ખાસ લઈ જવાના હોવાથી, તેઓ મુખ્ય કર્મ છે તેથી એમ કહેલ છે. (**ले**)

૨. દૈત્યોને સ્ત્રીઓની રક્ષા મુખ્ય છે, (તેઓનું મુખ્ય કર્મ છે) તેથી સ્ત્રીઓના સ્થાનમાં તેઓ આવતા નથી એવો અર્થ છે. (**ले**)

૩. વૃંદા જાલંધરની પત્ની હતી. તેથી દેવોના શત્રુ રાક્ષસની પત્ની વૃંદાનું તે સ્થાન હોવાથી દેવો ત્યાં ઉપદ્રવ કરે એવી શંકા થાય, તેથી 'દેવોને પણ ગમતું તે સ્થાન હતું' એમ જણાવે છે. (**ले**)

૪. ચોથા સ્કંધમાં પૃથુ પૃથ્વીનું દોહન કરે છે, ત્યાં પશુઓ અરણ્યરૂપી પાત્રમાં પૃથ્વીનું દોહન કરે છે, એમ કહેલું છે. (**प्र+ले+यो**) ૫. સ્ત્રીઓને અંતરંગલીલાનું જ્ઞાન ન હોય તો પણ સંકોચ વિના સુખપૂર્વક તેઓ અતિગુપ્ત સ્થાનમાં જ રહી શકે એમ સંભવે છે, તેથી એમ કહેલ છે. મંત્રણામાં સ્ત્રીઓની રક્ષા મુખ્ય (કાર્ય) છે, તેથી ગોપીઓ સ્ત્રીઓ હોવાથી તેઓને અહિં પહેલાં કહેલી છે. (**ले**)

ગોપીઓને ભગવાન સાથે લીલા (કરવી) ઇષ્ટ હોવાથી નિકુંજ વિગેરે અતિગુપ્ત સ્થલ તેઓએ સેવવા યોગ્ય છે. ગોપોએ અતિપ્રકટ સ્થલ સેવવા યોગ્ય છે. તેથી ઘાસ વિગેરેથી ઘીચોઘીચ ભૂમિ સેવવા યોગ્ય છે. તેથી સર્વ વ્રજવાસીઓને હિતકારી વૃંદાવન છે એવો અર્થ છે. (**यो**)

પવિત્ર પર્વત ગોવર્ધન છે. ઘાસ એટલે કુશ ઘાસ. લતાઓ એટલે સોમ અથવા કેરડાં. તેથી[1] તામસો રાજસો અને સાત્ત્વિકોને પણ હિતકરનારૂં તે સ્થાન હતું એમ કહેલું છે. (૧૭).

એ પ્રમાણે સ્થાન(વૃંદાવન)ની પ્રશંસા થતાં, સર્વ ગોપાલોએ (જે) કહ્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

तत् तत्राद्यैव यास्यामः शकटान् युङ्क्त मा चिरम् ॥
गोधनान्यग्रतो यान्तु भवतां यदि रोचते ॥ १८ ॥

તેથી આજ જ આપણે ત્યાં જઈશું. ગાડાંઓ જોડો. ઢીલ ન કરો. જો તમને ગમે તો ગાયોરૂપી ધન ભલે આગળ જાય. ૧૮.

તે કારણથી એટલે જ્યારે વૃંદાવન તેવા પ્રકારનું છે તેથી આજ જ આપણે ત્યાં જઈશું. એ પ્રમાણે સર્વે (ગોપોએ) સંકલ્પ કર્યો, ત્યારે ઉપનંદ વિગેરે મુખ્ય ગોપોએ કહ્યું કે 'ગાડાંઓ જોડો, ઢીલ ન કરો.' ગાડાંઓને બલદો સાથે જોડવા (એ જવાનું) સાધન છે. (કદાચ) ઉત્પાત (થાય) એવા ભયની શંકા રહેતી હોવાથી, વિલંબ ન કરવા કહેલછે.* (૧૮)

એ પ્રમાણે (ન જવામાં) ભય અને (જવાનાં) સાધન કહ્યાં, ત્યારે (ગોપોએ) જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

तच्छ्रुत्वैकधियो गोपाः साधुसाध्विति वादिनः ॥
व्रजान् स्वान् स्वान् समायुज्य ययू रूढपरिच्छदाः ॥ १९ ॥

તે સાંભળીને ગોપોએ એકમત થઈને 'બહુ સારૂં, બહુ સારૂં' એમ કહેતાં પોતપોતાનાં વ્રજોને સારી રીતે એકઠાં કરી, ઘરવખરી (ગાડામાં) ચઢાવી ચાલવા માંડયું. ૧૯.

(મંત્રણામાં) વચ્ચે તેઓનો જૂદો મત થયો નહિ, કારણ કે તે (બધા) ગોપ હોવાથી સરખા હતા. તેવો (મંત્રણામાં કહેલો) અર્થ પોતાને બહુ જ ઇષ્ટ હતો, તેથી (તેઓએ) મંત્રણાના વાકયની ('બહુ સારૂં, બહુ સારૂં' એમ કહી) પ્રશંસા કરી. જતાં જતાં જ (તેઓએ એમ) કહ્યું, તેથી 'એમ કહેતાં' શબ્દ યોજેલ છે. તેઓ બધા જૂદા જૂદા પેટા—નેસડાઓના અધિપતિઓ હતા. (તેઓએ) પોતાની ગાયો જ્યાં જ્યાં જૂદી રહેલી, તેમને એક સાથે જ એટલે વાછરડાં અને ગાયોનો વિભાગ જૂદો નહિ કરતાં સારી રીતે એકઠી કરી, આગલ રવાના કરી, ગાડાઓમાં ઘરવખરીને ચડાવીને, બધાએ જ ત્યાંથી ચાલવા માંડયું. (૧૯).

૧. 'તેથી' એટલે 'પશુઓને હિતકારી હોવાથી' વૃંદાવન પશુઓને હિતકારી હોવાથી તામસો-(પશુઓ)એ સેવવા યોગ્ય હતું, ગોપીઓ વિગેરેએ સેવવા યોગ્ય હોવાથી રાજસોને હિતકારી હતું, અને પવિત્ર પર્વતવાળું હોવાથી સાત્ત્વિકોને હિતકારી હતું. (લે)

* આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધની શ્રીસુબોધિનીમાં કાંઈ ટીકા નથી, તેમજ ટિપ્પણી વિગેરે કોઈમાં તે સંબંધી કાંઈ ઉલ્લેખ નથી. 'ગાડાંઓ જોડો, ઢીલ ન કરો' વાકય ઉપનંદ વિગેરે મુખ્ય ગોપોએ કહેલ છે, તે પ્રમાણે ઉત્તરાર્ધનું વાકય પણ તેઓએ જ કહેલું જણાય છે, અથવા ક્ષેપક પણ હોય. આવતા શ્લોકનો આભાસ જોતાં ઉત્તરાર્ધ ક્ષેપક હોવાનો વધારે સંભવ છે.

ચાર પ્રકારના (લોક) ગયા એમ જણાવવા તમોરૂપ, રજોરૂપ, સત્ત્વરૂપ અને નિર્ગુણરૂપ(લોક)ને જૂદા જૂદા નીચેના ચાર શ્લોકોથી કહે છે. તે પૈકી પહેલાં(તમોરૂપ)ને નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

वृद्धान् बालान् स्त्रीयो राजन् सर्वोपकरणानि च ॥
अनस्स्वारोप्य गोपाला यत्ता आत्तशरासनाः ॥ २० ॥

હે રાજા! વૃદ્ધોને, બાલકોને, સ્ત્રીઓને અને સર્વ ઘરવખરીને ગાડાંઓમાં રાખીને, કવચ બાંધીને, ધનુષો ધારણ કરીને, ગોપાલો....૨૦.

વૃદ્ધો, બાલકો અને સ્ત્રીઓ[1] ઘણાં જ પ્રાકૃત છે. કોઈવાર તીર્થયાત્રા વિગેરે માટે (રાજા) કુટુંબ સહિત જતો હોય ત્યારે તેના સેવકો પણ એવી રીતે (બહાર જવા) ઉપડે છે, એ તેને અનુભવથી સિદ્ધ છે એમ જણાવવા, અથવા બીજા દેશમાં જઈ રહેવા જેઓને આજ્ઞા કરેલી હોય તેવા તેના સેવકો જેવી રીતે (બીજા દેશ જવા) ઉપડે છે તેવી રીતે (જવા આ બધા ઉપડતા હતા) એમ જણાવવા, 'હે રાજા' એવું સંબોધન કરેલું છે. (વૃદ્ધો, બાલકો અને સ્ત્રીઓને) તથા ઘરવખરોને ગાડાંઓમાં રાખીને, ગોપો બધાએ પગે ચાલતા, કવચ બાંધીને, ધનુષો ધારણ કરીને (ગયા). (ગોપો) તામસ હોવાથી તેઓનો રાજસ (કવચ, ધનુષ) સાથે જ સંબંધ થયો. (૨૦)

गोधनानि पुरस्कृत्य शृंगाण्यापूर्य सर्वतः ॥
तूर्यघोषेण महता ययुः सह पुरोहिताः ॥२१॥

ગાયોરૂપી ધન આગળ કરીને, ચારે તરફ શીંગડાંઓ વગાડીને, તૂરીના મોટા અવાજથી (અવાજ કરતા) પુરોહિતો સાથે ગયા. ૨૧.

ગાયોરૂપી ધનને એટલે ગાયોને આગળ કરીને એટલે આગળ ચલાવીને, નિર્ભય થઈ શીંગડાંઓ વગાડીને ગયા. તેઓનાં વાજીંત્રો તો માત્ર શીંગડાંઓ જ હતાં. 'ચારે તરફ' (વગાડતા હતા), એટલે એકદમ મોટો અવાજ થાય. પ્રભુ(અધિપતિ)નું નિર્ગમન (ગોકુલથી બહાર નીકળવું તે) 'તૂરીના અવાજથી' શબ્દથી કહે છે. પુરોહિતો એટલે વૈશ્યોને પૂજા કરાવનાર બ્રાહ્મણો. (૨૧)

---

૧. (આ શ્લોકમાં) તે બધા માત્ર પોતાની ઘરવખરીની સંભાળ રાખનાર હોવાથી તામસ છે. (એકવીસમા શ્લોકમાં) તેઓ પ્રભુ (પોતપોતાના નેસડાના અધિપતિ) હોવાથી તથા કર્મમાર્ગીય દ્વિજો તેમની સાથે હોવાથી તેઓ રાજસ છે. (બાવીસમા શ્લોકમાં) ગોપીઓનું વર્ણન કરેલું છે તેમને સાત્ત્વિક કહેલી છે, તેનું કારણ એ છે કે આ પ્રમાણપ્રકરણમાં યશોદા અને નંદનો નિરોધ મુખ્ય છે. તેથી આ પ્રકરણના અર્થરૂપ નિરોધનું તારતમ્ય જણાવવા અહિં ગોપીઓને સાત્ત્વિક ગણેલી છે. **(टि)**

કાલના ભેદથી (જૂદા જૂદા કાલે) સર્વનો જૂદો ભાવ થાય છે, તેથી સર્વ ચાર પ્રકારનાં (આભાસમાં કહ્યા પ્રમાણે તામસ, રાજસ, સાત્ત્વિક અને નિર્ગુણ) થાય છે. જેમ સર્ગલીલામાં બ્રહ્મા જૂદા જૂદા સમયે જૂદા જૂદા ગુણવાળા થાય છે, તેમ (આ બધાં જૂદા જૂદા સમયે જૂદાં જૂદાં ચાર પ્રકારનાં થાય છે એમ જાણવું). **(प्र)**

ભગવાનની ભોગ્ય સાત્ત્વિક ગોપીઓ તો (સર્વથી) જૂદી જ[1] રીતે નીકળી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

गोप्यो रूढरथा नूत्नकुचकुंकुमकान्तयः ॥

कृष्णलीलां जगुः प्रीता निष्ककण्ठ्यः सुवाससः ॥२२॥

સ્તન ઉપર લગાડેલ તાજા કુંકુમથી કાંતિવાળી, સુવર્ણની કંઠીઓવાળી અને ઉત્તમવસ્ત્રોવાળી ગોપીઓ રથ ઉપર બેસી પ્રસન્ન થઈ શ્રીકૃષ્ણની લીલા ગાતી હતી. ૨૨.

રથો પણ ઉત્તમ હતા. તેઓને ઘોડાઓ જોડેલા, અથવા બળદો જોડેલા. સ્તનના તાજા કુંકુમથી કાંતિ જેઓની હતી તેવી (ગોપીઓ હતી). (આ શબ્દથી ભગવાને ભોગ કરવા યોગ્ય) વય, સાધન અને શોભા[2] કહેલાં છે. ભગવાનને જ ભોગ કરવા યોગ્ય (તેઓ હતી) એમ જણાવવા, 'શ્રીકૃષ્ણની લીલા' શબ્દથી ભગવાનના જ ગુણો ગાતી તેઓ નીકળી, એમ કહેલું છે. (એ શબ્દ) એકવચનમાં યોજેલો છે, તેથી પોતાને (ગોપીને) ઉપયોગી જ (શ્રીકૃષ્ણની) લીલા જણાવેલી છે. 'શ્રીકૃષ્ણ' શબ્દ જણાવેલો હોવાથી, (એ લીલા) માત્ર નિરોધ કરવાની જ[3] ન હતી, પરંતુ આનંદમયી[4] (આનંદથી પૂર્ણ) હતી (એમ જણાવેલું છે). 'પ્રસન્ન થઈ' શબ્દથી તેઓના મનનો સંતોષ કહેલો છે. 'સુવર્ણની કંઠીઓવાળી' શબ્દથી (તેઓએ) આભરણ પહેરેલાં (એમ કહેલું છે). 'ઉત્તમ વસ્ત્રોવાળી' શબ્દથી (તેઓના) દેહનો શૃંગાર કહેલો છે. '(શ્રીકૃષ્ણના) ગુણોનું ગાન કરતી હતી' તેથી જ વાણીનો શૃંગાર પણ કહેલો છે. આમને જ[5] રથ હતો. ભગવાન તો[5] તેઓમાં જ રહીને[5] જતા હતા. (૨૨)

ભગવાનના સંબંધને લીધે ગુણાતીત થએલી યશોદા અને રોહિણી જૂદાં ગયાં, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

तथा यशोदारोहिण्यावेकं शकटमास्थिते ॥

रेजतुः कृष्णरामाभ्यां तत्कथाश्रवणोत्सुके ॥२३॥

૧. 'જૂદી જ રીતે' એટલે 'શૃંગારરસને ઉપયોગી સંપત્તિથી' એવો અર્થ છે. તેથી જ ગાડામાં નહિ, પણ રથમાં બેસી જતી હતી. (यो)

૨. વય, સાધન અને શોભા માત્ર ભગવાને જ ભોગ કરવા યોગ્ય કહેલાં છે એવો અર્થ છે. 'ગોપી' શબ્દથી તે પુરુષના યોગ માટે યોગ્ય હોવાથી, તેમની તરુણ અવસ્થા જણાવેલી છે. (ले)

સ્તન, કુંકુમ અને કાંતિ, એ ત્રણ પદોથી અનુક્રમે વય, સાધન અને શોભા જણાવેલાં છે, અને તે માત્ર ભગવાને જ ભોગ કરવા યોગ્ય છે એમ જાણવું. (यो)

૩. 'નિરોધ કરવાની જ' જેવી કે પૂતનાને ભગવાને મારી તે લીલા. તેના જેવી એવો અર્થ છે. (ले)

૪. 'શ્રીકૃષ્ણ' પદથી આગળ આ પદનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવશે તે પ્રમાણે સ્ત્રીભાવવાળા ભગવાન કહેલા છે. તેમનામાં રસ અધિક હોવાથી તે આનંદમય છે, તેથી આ લીલા પણ આનંદમય છે એવો ભાવ છે.(यो)

૫...૫. આવતા શ્લોકમાં યશોદા અને રોહિણી પણ શકટમાં બેઠેલાં એમ કહેવામાં આવશે. તેથી ગોપીઓ સિવાય બીજું કોઈ રથમાં બેઠેલ નહિ હોવાથી, અહિ 'જ' શબ્દ યોજેલ છે. તેઓને આ રીતે સર્વથી અધિક કહેલી છે, કારણ કે આમનાં જ હૃદયમાં ભગવાન સ્થિર રહીને પધારતા હતા. યશોદાના ખોળામાં તો ભગવાન પધારતા, વળી બીજે પધારતા પણ ત્યાં સ્થિર રહેતા નહિ, એમ 'તો' શબ્દથી જણાવેલ છે, તેથી જ આમને જ રથ હતો એમ કહેલ છે. (ले) સ્તન, કુંકુમ અને કાંતિ શબ્દોથી ગોપીઓનાં

તેવી રીતે યશોદા અને રોહિણી એક શકટમાં બેઠેલાં શ્રીકૃષ્ણ અને રામ સાથે શોભતાં હતાં, અને તેમની કથા સાંભળવા ઉત્સુક હતાં. ૨૩.

ગાડું (સર્વથી) હલકું છે, અને રથ તો સર્વથી ઉત્તમ છે. શકટ (એ એની) વચ્ચેનું છે. 'તેવી રીતે' શબ્દથી (ગયા શ્લોકમાં કહેલાં) સૌંદર્ય અને (ભગવાનના) ગુણોનું ગાન (અહિં) પણ છે[1] (એમ જણાવેલું છે), કારણ કે આ (શકટ) યશોદાનું સ્થાન[1] છે, અને (તેમાં) ભગવાન[1] મુખ્ય છે. (તે સમયે) ભગવાન અઢી વર્ષના[2] (હતા). તેથી તે યશોદાના ખોળામાં વિરાજતા, અને રામ પણ તેવી રીતે (વિરાજતા). (યશોદા અને રોહિણી) શ્રીકૃષ્ણ અને રામ સાથે, અથવા શ્રીકૃષ્ણ અને રામને લીધે શોભતાં હતાં. તેઓ (યશોદા અને રોહિણી) ગોપિકાઓની નજીક જતાં હતાં, એમ 'તેમની કથા સાંભળવા ઉત્સુક' શબ્દથી કહેલ છે. (આથી) તેઓ નામલીલામાં પ્રીતિવાળાં હતાં એમ સૂચવેલું છે. (૨૩)

તેઓ માત્ર ત્યાં (વૃંદાવન) ગયાં એટલું જ નહિ, પરંતુ ત્યાં (તેઓએ) રહેઠાણ કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

वृंदावनं सम्प्रविश्य सर्वकालसुखावहम् ॥
तत्र चक्रुर्व्रजावासं शकटैरर्धचन्द्रवत् ॥२४॥

સર્વ કાલમાં સુખ આપનાર વૃંદાવનમાં પ્રવેશ કરીને ત્યાં અર્ધચંદ્ર પેઠે શકટોથી (શકટો ગોઠવીને) વ્રજનું રહેઠાણ કર્યું. ૨૪.

તે કલ્પમાં[3] વૃંદાવનની ભૂમિ અને ગોવર્ધન યમુનાના ઉત્તરભાગ (ડાબા કિનારા) ઉપર હતાં. અક્રૂરના સ્થાને (યમુનાને) ઉતરવાનું (સામે પાર જવાનું) હતું. યમુના થોડા પ્રવાહવાળી હતી; પરંતુ તેમાં ઘણા ઊંડા ધરાઓ હતા. નંદજીનું સ્થાન પણ ત્યાં જ[4]

વય, સાધન, અને શોભા કહેલાં છે. તે બધાં સાર્થક થાય તે માટે ભગવાન તેઓની પાસે જ રહેલા એમ જાણવું. તેમ ન હોય તો વય વિગેરે નિરર્થક થાય. બાલ્યભાવ હોય ત્યાંસુધી સર્વની બુદ્ધિ નિર્દોષ હોય છે, તેથી કાંઈ બાધક નથી. (यो)

૧..૧. 'तथा' 'તેવી રીતે' [તેવી જ (ગોપીઓના જેવી જ) સુંદર અને તેમની પેઠે જ ભગવાનના ગુણો ગાતી]. આ શબ્દથી એ ગુણો અહિં પણ જણાવેલ છે. એ પ્રમાણે જણાવવાનું કારણ 'યશોદાનું સ્થાન' શબ્દથી જણાવેલ છે. યશ આપે તે યશોદા જ્યાં હોય ત્યાં સૌંદર્ય અને યશ હોય જ, અને જ્યાં ભગવાન હોય ત્યાં પણ સૌંદર્ય અને યશ હોય જ. આગળ યશોદા અને રોહિણીને 'તેમની કથા સાંભળવા ઉત્સુક' કહેલાં છે. તેથી તેઓને આ કથાનું જ્ઞાન નહિ હોય તેવી કોઈને શંકા થાય, અને તેઓ શકટમાં બેસી જતાં હતાં તેથી તેમનામાં સૌંદર્ય નહિ હોય એવી કોઈને શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (प्र)

૨. ભગવાને યમલાર્જુનનો ભંગ અઠ્ઠાવીસમા માસની ઉમરના હતા ત્યારે કર્યો એમ પદ્મપુરાણમાં કહેલું છે, તેથી આ સમયે તે અઢી વર્ષના હતા એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. 'ગોકુલથી વૃંદાવન જતાં રસ્તામાં યમુના આવે છે, તો યમુના ઉતરવાનું વર્ણન કેમ કરેલ નથી? કારણ કે યમુના ઉતર્યા વિના ગોકુલથી વૃંદાવન જઈ શકાય નહિ' એવી શંકા થાય, તેથી કલ્પના ભેદથી તેનું સમાધાન કરે છે. હમણાં તો ગોવર્ધન ગોકુલથી પશ્ચિમમાં છે અને વૃંદાવન વાયવ્ય ખૂણામાં છે, તોપણ તે કલ્પમાં યમુનાજીનો પ્રવાહ પૂર્વમાં વહેતો અને તેથી વૃંદાવન, ગોવર્ધન અને ગોકુલ તેના ડાબા કીનારે હતાં. તેથી યમુના ઉતરવાનું કહેલ નથી એવો અર્થ છે. (प्र)

૪. 'ત્યાં જ' એટલે ધરાની પાસે, અથવા (યમુના) ઉતરવાના સ્થાનની પાસે. (प्र) નંદગામ પણ ત્યાં જ એટલે ગોવર્ધનની પાસે જ હતું, અને વરસાનુ (બરસાનો) પણ ત્યાં જ હતું એમ જાણવું. (ले)

હતું. આ કલ્પમાં તો જૂદા જૂદા પ્રદેશો પોતપોતાનું અધિષ્ઠાન કરી રહેલ દેવતાઓનાં[1] રહેઠાણ થએલા છૂટા છૂટા રહેલા છે, એટલે કોઈ પ્રકારની અનુપપત્તિ (અયોગ્યતા) નથી. (યમુનાને ગોપો) ઉતર્યા હતા, એમ માનીએ તોપણ (યમુના) થોડા પ્રવાહવાળી હોવાથી તેની પાર જવાનું નિરૂપણ કરેલું નથી; કારણ કે માત્ર વર્ષાકાલમાં યમુના મોટી (ઉતરી ન શકાય તેવી) થાય છે.

આમણે (ગોપો વિગેરેએ) બૃહદ્વનનો ત્યાગ કરી વૃંદાવનમાં સારી રીતે પ્રવેશ કરી શકટોથી અર્ધચંદ્રપેઠે વ્રજનું રહેઠાણ કર્યું. વાડને ઠેકાણે ઘરો[2] હતાં, વચમાં ગાયોનું સ્થાન હતું. આ જ (ગાયોને રહેવાનું સ્થાન જ) મુખ્ય હતું. પછી જેમ સુખ થાય તેમ જ[3] રહેઠાણ (કર્યું).

અર્ધચંદ્રના આકાર પ્રમાણે (શકટો ગોઠવવાથી), બહારનું બારણું સર્વથી ગ્રાહ્ય[4] હોય છે. ત્યાં ઘરો બાંધવાની જરૂર ન હતી, કારણ કે વન જ સર્વ કાલમાં સુખ આપનારૂ હતું. (આ અર્ધચંદ્રનો આકાર) શકટોથી (કર્યો), કારણ કે રથો ક્રીડા કરવા માટે (રાખેલા) અને ગાડાંઓ લાકડાં વિગેરે લાવવા માટે (રાખેલાં). મહાદેવ પશુઓના પતિ છે, અને અર્ધચંદ્ર તેમનું ચિહ્ન છે તેથી (અર્ધચંદ્રમાં) તે રહે છે.[5] તેથી (અર્ધચંદ્રના આકારમાં શકટો ગોઠવેલાં). (૨૪)

ત્યાં (વૃંદાવનમાં) ભગવાનનું સામાન્ય* ચરિત્ર નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

वृंदावनं गोवर्धनं यमुनापुलिनानि च ॥
वीक्ष्यासीदुत्तमा प्रीती राममाधवयोर्नृप ॥ २५ ॥

હે રાજા! વૃંદાવન, ગોવર્ધન અને યમુનાના કીનારાઓ જોઈને રામ અને માધવને ઘણી જ પ્રીતિ થઈ. ૨૫.

વૃંદાવન રાજસ, અને ગોવર્ધન સાત્વિક છે. તેમને અને યમુનાના કીનારાઓને જોઈને (રામ અને માધવને) ઘણી પ્રીતિ થઈ. તેથી પ્રસન્ન થઈને પહેલાં કહેલ તે પ્રકારે ભગવાને લીલા કરેલી એવો અર્થ થાય છે. દર્શનથી પ્રીતિ થાય એ રાજલીલા છે એમ જણાવવા, 'હે રાજા' એવું સંબોધન કરેલું છે.[6] (૨૫)

એ પ્રમાણે સામાન્ય લીલા કહી, સ્ત્રીઓની અપેક્ષા વિના વિશેષ રીતે બાલલીલા કહેવા માટે, વાછડાં ચારવાની લીલા(કહેવા)નો નીચેના શ્લોકથી આરંભ કરે છે અને અધ્યાય પૂરો થાય ત્યાંસુધી (તે કહે છે):-

---

૧. વ્યાપિવૈકુંઠરૂપ પોતપોતાના આધિદૈવિક સ્થાન સાથે, એવો અર્થ છે. (લે)

૨. શકટો (જે અર્ધચંદ્રના આકારમાં ગોઠવેલ હોઈ વાડરૂપ હતાં તે) જ ઘરો હતાં એવો અર્થ છે.(લે)

૩. 'તેમ જ' એટલે 'નવાં ઘરો બાંધીને' આ બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં સ્પષ્ટ છે. પદ્મપુરાણના ઉત્તરખંડમાં માગશર માસની પાંચમે તેઓ બૃહદ્વનથી વૃંદાવન ગયા એમ પણ કહેલું છે. આ શુદ પાંચમ હોવી જોઈએ. (પ્ર) અહિ તો ઘર બાંધવાની જરૂર ન હતી એમ આગળ કહેલું છે.

૪. 'સર્વથી ગ્રાહ્ય' એટલે સર્વને પ્રવેશ કરવા માટે તથા નીકળવા માટે સગવડવાળું, અથવા હરકોઈ સ્થલે પોતાના ઘરમાં રહેલ હોય ત્યાંથી દેખી શકાય તેવું. (પ્ર)

૫. પશુઓનું પાલન કરવા રહે છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

* સામાન્ય એટલે શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર બંનેનું ચરિત્ર.

૬. આ શ્લોકથી બીજા સ્થાનમાં રહેઠાણ કર્યું એ અર્થ કહેલો છે. (પ્ર)

एवं व्रजौकसां प्रीतिं यच्छन्तौ बालचेष्टितौ ॥
कलवाक्यौ स्वकालेन वत्सपालौ बभूवतुः ॥ २६ ॥

એવી રીતે બાલકના જેવી ચેષ્ટાવાળા અને તોતડું વાકય બોલનારા તે બે વ્રજવાસીઓને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરતા, પોતાનો સમય આવતાં વાછડાં પાલનારા થયા. ૨૬.

પહેલાં કહેલ પ્રકારથી[૧] વ્રજવાસીઓને એટલે વ્રજની અંદર[૨] રહેનારાઓને, પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરતા જ (તે બે) પોતાનો સમય આવતાં એટલે આધિદૈવિક કાલ (ભગવાનની) સેવા કરવા આવ્યો તેને લીધે, વાછડાં પાલવા (ચરાવવા) યોગ્ય એટલે ત્રણ વર્ષથી વધારે વયના થયા. (ત્યાં) દેશ અથવા કાલનો ઉપદ્રવ[૩] થયો ન હતો એમ જણાવવા, 'બાલકના જેવી ચેષ્ટાવાળા' અને 'તોતડું વાકય બોલનારા' એ બે પદો યોજેલાં છે. (ભગવાન) મનથી તો તેઓની પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે છે જ. કાયાથી અને વાણીથી પણ (પ્રીતિ) ઉત્પન્ન કરે છે એમ જણાવવા, 'બાલકોના જેવાં ચેષ્ટિતો છે જેમનાં' અને 'કલ એટલે અસ્પષ્ટ અને મધુર (તોતડું) વાકય છે જેઓનું' એમ (અનુક્રમે) કહેલ છે. પહેલાં કરેલો નિરોધ નકામો ન થાય તે માટે વ્રજવાસીઓની પ્રીતિ ચાલી આવે છે (એમ જણાવેલ છે). ભગવાનમાં (વાછડાં પાલવાની) યોગ્યતા તથા ફલનું જૂદું નિરૂપણ કરેલું નથી, તેથી 'વાછડાં પાલનારા' જ થયા એમ કહેલું છે.[૪] (૨૬)

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી તે બેએ વાછડાંઓનું પાલન કરતાં જે ક્રીડા કરી તે કહે છેઃ-

अविदूरे व्रजभुवः सह गोपालदारकैः ॥
चारयामासतुर्वत्सान् नानाक्रीडापरिच्छदौ ॥ २७ ॥

વ્રજભૂમિની નજીક ગોપોના પુત્રો સાથે રમતનાં જૂદાં જૂદાં સાધનોવાળા તે બે વાછડાંઓ ચારતા હતા. ૨૭.

અહિં પણ[૫] ત્રણ પ્રકારની[૬] રમત કહેલી છે. તે પૈકી પહેલા (પ્રકારની) વ્રજભૂમિની નજીક, જ્યાં ઉભેલા તેઓ વ્રજને જોઈ શકે, અને જે વ્રજમાં રહેલાઓ (તેમને તથા રમતને) જૂએ ત્યાં (રમતા). વ્રજભૂમિ કરતાં તે (જ્યાં રમતા તે ભૂમિ) ઘાસવાળી હોવાથી

૧. પાછલ શ્લોક ૭માં કહેલા પ્રકારથી એટલે ભક્તોને અધીન રહીને, એવો અર્થ છે.(प्र)

૨. 'અંદર રહેનારા' શબ્દથી પુષ્ટિભક્તો કહેલા છે, અથવા બધા વ્રજવાસીઓ કહેલા છે. (प्र)

૩. પોતે ઇચ્છેલા દેશ અને કાલમાં ભગવાનની પ્રાપ્તિ થવામાં વિઘ્ન થાય તે ભક્તોનો ઉપદ્રવ. (प्र)

૪. 'વાછડાં પાલન કરવાની યોગ્યતા કહી, તેથી જ વાછડાંનું પાલન કર્યું એવો અર્થ થતો નથી' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. યોગ્યતા એટલે વાછડાંનું પાલન કરવાની યોગ્યતા, અને ફલ એટલે વાછડાંઓનું પાલન. તે બે સમર્થ હોવાથી, તેમના સામર્થ્યથી જ એ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે. (प्र) તે બેને બદલે 'ભગવાન જ' કહેવું યોગ્ય છે, કારણ કે અહિં 'भगवति' 'ભગવાનમાં' શબ્દ હોવાથી આ વાકય તેમના વિષે જ છે.

૫. પાછલ શ્લોક ૭ થી ૯ વડે ત્રણ પ્રકારની રમત કહેલી છે. તેવી જ અહિં પણ કહે છે. તેથી 'પણ' શબ્દ યોજેલ છે. (ले) ૬. (૧) સાધારણ (૨) અસાધારણ અને (૩) નિરોધના (નિરોધમાં વિઘ્ન કરનારા) દૈત્યોનો નાશ કરીને. એવી રીતે ત્રણ પ્રકારની.(प्र)

જૂદા પ્રકારની હતી એમ જણાવવા, 'વ્રજભૂમિની (નજીક)' એમ કહેલ છે. ગોપોના પુત્રો (પોતાના) સરખી વયના (હતા). તેઓને કૃતાર્થ કરવા, અને ઘણાંની સાથે રમત ઉત્તમ રીતે થઈ શકે તે માટે, રમતનાં સાધનો સાથે જ તે બે વાછડાંઓ ચારતા હતા. ફેરવવાનું ચક્ર, નાનો દંડ, લાકડાનો કટકો, બનાવટી રથ, વાજીંત્રો, આકર્ષણ (વૃક્ષ ઉપરથી ફળ પાડવાનાં વાંસ સાથે બાંધેલ દાતરડાં) વિગેરે રમતનાં સાધનો હતાં. તે લઈને જ (વાછડાં ચારવા) આવતા અને (પાછાં) લઈને જતા. આથી સામાન્ય રીતે રમતનું નિરૂપણ કરેલું છે. વાછડાંનું પાલન કરવાનું અને નાના ગોપાલો(ગોપોના બાલકો)ની મિત્રતા મુખ્ય હતાં. નંદની સાથે હળતામળતા–રહેનારાઓના નિરોધનું નિરૂપણ કરવા તે બંનેનો[1] નિરોધ અહિં કહેવાનો છે. (૨૭)

નીચેના શ્લોકમાં સાધનોથી કરેલી રમત પહેલેથી કહે છેઃ–

क्वचिद् वादयतो वेणून् क्षेपणैः क्षिपतः क्वचित् ॥
क्वचित् पादैः किंकिणीभिः क्वचित् कृत्रिमगोवृषैः ॥ २८ ॥

કોઈવાર વાંસળીઓ વગાડતા, કોઈવાર ગોફણોથી ફેંકતા, કોઈવાર ઘુઘરીઓ સાથે ચરણોથી (નૃત્ય કરતા), કોઈવાર બનાવટી આખલાઓથી (રમતા). ૨૮.

(૧) પ્રથમ કોઈવાર (તે બે) વાંસળીઓ વગાડતા. ઘણા છિદ્રોવાળા વાંસની વાંસળી હોય છે, તેના પેટા ભેદો ઘણા હોય છે, તેથી ('વાંસળીઓ' એમ) બહુવચન યોજેલું છે. આથી માથાની ક્રિયા જણાવેલી છે. (૨) ગોફણ દોરડાં વિગેરેની બનાવેલી હોય છે. તેની અંદર માટીનું ઢેકું વિગેરે રાખી, (તેને) ફેરવી ઢેફાં વિગેરેને દૂર ફેંકે છે, આવી જાતની (ગોફણો) પણ ઘણા પ્રકારની હોય છે. એવી રીતે બેઉ (શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર) ફેંકે છે એટલે 'મેં ફેંકેલું (ઢેકું) આટલે દૂર ગયું' એમ જણાવવા ઢેફાં વિગેરેને દૂર ફેંકે છે. (તેઓ આ પ્રમાણે) કોઈવાર એટલે જ્યારે બીજાને ઉપદ્રવ થવાની (ઢેકું વાગવાની) શંકા ન રહે ત્યારે (કરે છે). (આ) બે હસ્તની ક્રિયા જણાવી. (૩) કોઈવાર ઘુઘરીઓ સાથે (ઘુઘરીવાળાં આભૂષણ પહેરેલા) ચરણોથી નૃત્ય કરતા, અથવા ઢેફાં વિગેરેને ફેંકતા. (૪) કોઈવાર માટી વિગેરેથી બનાવેલા બંને બાજુએ પૈડાંવાળા જે આખલાઓ તેમના ઉપર બેસીને જતા. અથવા ગોપાલો બનાવટી આખલાઓ બનતા, અથવા તેઓ (બનાવટી આખલા બનેલ ગોપાલો) સાથે યુદ્ધ વિગેરે કરતા, અથવા તેમનાથી બીજાને પછાડતા એટલે તેને (તેમના ઉપર) બેસાડી કોઈક સ્થલે પાડી દેતા. એ પ્રમાણે (૧) માથાથી (૨) બાહુથી (૩) ચરણોથી અને (૪) યુદ્ધ કરવા યોગ્ય પદાર્થોથી એમ ચાર પ્રકારની લીલાનું નિરૂપણ કર્યું. (૨૮)

સંપૂર્ણ (ભગવાને) (કરેલી) લીલા નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

वृषायमाणौ नर्दन्तौ युयुधाते परस्परम् ॥
अनुकृत्य रुतैर्जन्तूंश्चेरतुः प्राकृतौ यथा ॥ २९ ॥

1. (૧) વાછડાંઓ અને (૨) ગોપાલો(ગોપ બાલકો)નો એવો અર્થ છે. તેથી તેઓના જ દોષો દૂર કરેલા છે એમ કહેલું છે, એવો ભાવ છે. (લે)

બળદો બની ગર્જના કરતા પરસ્પર યુદ્ધ કરતા હતા. પ્રાકૃતોની પેઠે અવાજથી જંતુઓનું અનુકરણ કરતા ફરતા હતા. ૨૯.

પોતે જ બનાવટી પ્રકારથી બળદનું રૂપ લેતા, અને તેમની (બળદોની) પેઠે જ ગર્જના કરતા, અને પરસ્પર એટલે એકબીજા સાથે યુદ્ધ કરતા. (આ) કાયા, વાણી* અને મનની લીલાઓ જણાવેલી છે. યુદ્ધ કાયાથી થાય તેવું છે, છતાં (તેમાં) મનના ધર્મ પ્રબલ હોવાથી (તેને) માનસ (કહેલું છે). એ પ્રમાણે પોતે કરેલી લીલાનું નિરૂપણ કરી, (બીજાના) અનુકરણથી પણ પોતે કરેલી લીલા ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે. દેડકાં વિગેરે અથવા મોર વિગેરે જંતુઓનું અનુકરણ કરીને, એટલે તેમના જેવા આકારવાળા થઈને તેમની સાથે (તેમનાં) અનુકરણથી તેઓને પણ ભ્રમ ઉત્પન્ન કરીને, બધીએ લીલાઓ કરતા હતા. તેમાં 'પોતાનાં ઐશ્વર્યની ભાવનાથી તે પ્રમાણે કરતા હતા' એવી શંકાનું નિવારણ 'પ્રાકૃતોની પેઠે' શબ્દોથી કરે છે. જેમ પ્રાકૃત પુરુષો લૌકિક સાધનોથી જ જૂદા જૂદા(જંતુઓ)નું અનુકરણ કરે છે, તે પ્રમાણે સર્વ પ્રકારનાં બાલકોનાં મનનું રંજન કરવા, તેઓના દોષો દૂર કરવા,[1] અને (તેઓનો) નિરોધ કરવા ભગવાને એવી લીલા કરી. જીવો બે પ્રકારના[2] છે, તેથી (તે) બંનેએ[3] તે પ્રમાણે કર્યું. (૨૯)

એ પ્રમાણે ભગવાનની લીલા કહીને, જેઓનું પાલન કરવાનું હતું તે વાછડાંઓના દોષરૂપ વત્સાસુરને માર્યો, એમ (કહેવા) નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ શ્લોકોથી ઉપાખ્યાન કહે છેઃ–

कदाचिद् यमुनातीरे वत्सांश्चारयतोः स्वकैः ॥
वयस्यैः कृष्णबलयोर्जिघांसुर्दैत्य आगमत् ॥ ३० ॥

એક સમયે યમુનાજીના તીર ઉપર શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર પોતાના વયસ્યો સાથે વાછડાંઓ ચારતા હતા ત્યારે હણનાર દૈત્ય આવ્યો. ૩૦.

'એક સમયે' એટલે જ્યારે વાછડાંઓનો નિરોધ (કરવાનું) ભગવાને વિચાર્યું તે જ સમયે, યમુનાજીના તીર ઉપર તે બે વાછડાંઓ ચારતા હતા ત્યારે દૈત્ય આવ્યો, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. પ્રાકૃત (પુરુષો) જ દોષવાળાં (વાછડાંઓ) ચારે, પરંતુ જે નિરોધ કરવા પ્રવૃત્ત થયા છે તે (ભગવાન) તો દોષવિનાનાં(વાછડાંઓ)નું જ પાલન કરે એમ જણાવવા, તે એકઠાં થએલાં વાછડાંઓનો જે આ આસુરભાવ હતો તે વત્સાસુર તરીકે એકત્ર થએલો, તેથી તેના વધનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. તે(વાછડાં)ઓ શુદ્ધ હતાં તેનું કારણ (શ્રીયમુનાજીનું) જલ હતું, અને દૈત્યના આવવાનું કારણ તો (યમુના)

---

* બળદોનું રૂપ લેવું એ કાયાની લીલા છે, તેમના જેવી ગર્જના કરવી એ વાણીની લીલા છે, અને યુદ્ધ કરવું એ મનની લીલા છે એમ નીચે દર્શાવે છે.

૧. લીલાના વિરોધી ભાવને પ્રકટ કરવો એ દોષ. (ભગવાન) અલૌકિક છે એવું જ્ઞાન (લીલાનું વિરોધી હોવાથી) દોષરૂપ છે. પ્રાકૃતોનું (ભગવાન) અનુકરણ ન કરે તો એવું (દોષરૂપ) જ્ઞાન (ગોપોને) થાય; અને તેથી તેઓને એવું જ્ઞાન ન થાય તે માટે ભગવાન પ્રાકૃતોનું અનુકરણ કરે છે, એવો અર્થ છે. **(टि)**

૨. 'બે પ્રકારના' એટલે '(૧) સાધારણ અને (૨) અસાધારણ'. **(प्र)** '(૧) પ્રમાણમાં નિષ્ઠાવાળા અને (૨) માત્ર (ભગવાનના) સ્વરૂપમાં જ નિષ્ઠાવાળા'. **(ले)** સાધારણ એટલે શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર બંનેને સરખા માનનારા, પ્રમાણમાં નિષ્ઠાવાળા. અસાધારણ એટલે માત્ર શ્રીકૃષ્ણમાં જ નિષ્ઠાવાળા.

૩. 'બંનેએ' એટલે 'બલભદ્રે અને ભગવાને'. **(प्र)**

યમની બેન હતી તે હતું, એમ જણાવવા 'યમુનાજીના તીર ઉપર' શબ્દ યોજેલ છે. [1]જે બાલકો (ભગવાનની) અંદર રહેલા હતા તેમને બહાર કાઢેલા અને તેથી જ તેઓ ભગવદ્‌ભાવને પામેલા, કારણ કે તેઓ સર્વ રીતે (ભગવાનના) સરખી વયવાળા હતા. તેથી ભક્ત કાલે પોતાની (છાતીની) અંદર સમાવેલા[1] તેઓ (ભગવાનની) મૈત્રીને યોગ્ય હતા, તેથી 'પોતાના વયસ્યો સાથે' એમ કહેલ છે. 'શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર' ચારતા હતા ત્યારે, એમ પહેલાંની (**चारयतोः** શબ્દ પહેલાં આવ્યો તેની) સાથે જ સંબંધ છે. 'હણનારો' એટલે ઘાત કરનાર ક્રૂર, જેઓનું પાલન કરવાનું હતું તેઓના દોષરૂપ હોવાથી નામ વગરનો દૈત્ય, આવ્યો એટલે રમત કરતા હતા તે સ્થલે આવ્યો. (૩૦)

(ભગવાને) તેને પકડ્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तं वत्सरूपिणं वीक्ष्य वत्सयूथगतं हरिः ॥

दर्शयन् बलदेवाय शनैर्मुग्ध इवासदत् ॥ ३१ ॥

વાછડાના રૂપવાળા તેને વાછડાંના ટોળામાં પેઠેલો જોઈને, બલદેવને (તેને) દેખાડતાં હરીએ ધીરેધીરે મુગ્ધની પેઠે તેને પકડયો. ૩૧.

તે દોષરૂપ પ્રસિદ્ધ (હતો). વાછડાંનાં જેવું રૂપ છે આનું (જેનું), તેવો વાછડાના રૂપવાળો (હતો). તેવો (વાછડાંના રૂપવાળો) પણ જો (વાછડાંઓથી) જૂદો રહે તો કોઈ તેને જાણે પણ ખરું; પરંતુ વાછડાંના ટોળામાં પેઠેલો (હતો) એટલે વાછડાંના જેવાં (પોતાનાં રૂપ) અને આકૃતિ કરીને વાછડાંના ટોળામાં પેઠેલો હતો. (ભગવાને) તો તેઓના (વાછડાંઓના) ઉદ્ધાર માટે (તેને) મારવાનો હતો, કારણ કે આ (ભગવાન) સર્વનું દુઃખ હરનારા છે. બલદેવ વિગેરેને પણ બીજા ધર્મનો[2] સંબંધ (થએલ) હોવાથી નિંદા ન થાય તે માટે 'આ વાછડો અસુર છે' એમ (ભગવાને તેને) બલદેવને દેખાડ્યો. (ભગવાને બલદેવને તે) દેખાડ્યો તેથી જ તેણે દૈત્યના સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ કર્યો.[3] જો તેમ ન થયું હોત (ભગવાને તે બલદેવને દેખાડયો ન હોત) તો તે અવાચ્યતા[4] પ્રાપ્ત કરત.

બલભદ્રે (તેના) તેવા ભાવને જાણ્યો ત્યારે ધીરેધીરે એટલે ભગવાનની કૃતિથી (તેનું) દૈત્યપણું જાગ્રત ન થાય[5] તેવી રીતે, મુગ્ધની પેઠે એટલે (પોતે તેને) ન જાણતા હોય તે પ્રમાણે (ભગવાને) બીજા વાછડાને પકડતાં, રમત માટે આને પણ પકડ્યો,

૧...૧. આ ભાગથી 'પોતાના' શબ્દનું તાત્પર્ય જણાવેલું છે. અહિં જણાવ્યો તેવો અર્થ ન હોય તો માત્ર 'વયસ્ય' (મિત્ર) પદથી જ કામ ચાલી શકત, અને તેથી 'પોતાના' શબ્દ વ્યર્થ થાત. આ વયસ્યો લીલા કરવાની હોય ત્યારે જ પ્રકટ થાય છે અને લીલાનું તિરોધાન થતાં, ઘરની અંદર રહેલી ગોપીઓ ભગવાનને પામેલી (જૂઓ ૧૦–૨૬–૯થી ૧૧) તેઓની પેઠે આ વયસ્યોની પણ ભગવાનમાં જ સ્થિતિ થતી. (प्र)

૨. 'બીજા ધર્મનો' એટલે 'પ્રાકૃત ધર્મનો'. (प्र)

૩. ભગવાનની ભાવના સત્ય હોવાથી, વત્સાસુરે પણ પોતાના દૈત્યપણાની ભાવના કરી, અને પોતાના મનની અંદર પોતાનું દૈત્યપણું જણાવ્યું એવો અર્થ છે. (ले)

૪. 'અવાચ્યતા પ્રાપ્ત કરત' એટલે 'અદૃશ્ય થાત' એવો અર્થ છે. (ले) બીજું કાંઈ કરવાની તેની શક્તિ ન હોવા છતાં આટલું તો તે કરત જ (અદૃશ્ય તો થાત જ) એવો અર્થ છે. (प्र)

૫. મનમાં તેણે પોતાના દૈત્યપણાની ભાવના કરેલી, પરંતુ ભગવાન કાંઈ (તેને તે જાણે તેમ મારવા પકડવાની) કૃતિ કરત તો બહાર પણ તે (પોતાનું) દૈત્યપણું પ્રકટ કરત એવો અર્થ છે. (ले)

એમ 'મુગ્ધની પેઠે પકડયો' શબ્દોથી કહેલ છે. ('પકડયો' એટલે) શક્તિહીન કર્યો એવો અર્થ છે. (ભગવાને તેને) પકડયો તેથી જ દબાવવાથી જ શક્તિહીન થયો, અથવા ક્ષીણ થયો, અથવા સમાન ગતિને લીધે[1] પકડયો. (ભગવાન તેને) સારી રીતે પકડે ત્યાંસુધી તેને (આ મને મારવા પકડવા આવે છે તેવું) જ્ઞાન ન થાય તે માટે (ભગવાને પોતાનો) મુગ્ધભાવ (ધારણ કરેલો). (૩૧)

પછી (ભગવાને) પકડીને તેને મારી નાખ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

गृहीत्वापरपादाभ्यां सह लाङ्गूलमच्युतः ॥
भ्रामयित्वा कपित्थाग्रे प्राहिणोद् गतजीवितम् ॥ ३२ ॥

અચ્યુતે (તેને) પૂંછડી સાથે બે પાછલા પગોથી પકડીને કોઠીની આગળ ફેરવીને મરણ પામે તેમ ફેંક્યો. ૩૨.

(તે) ઘણો બલવાન હોવાથી પૂંછડું ફેરવીને વિચેરે રીતે (પોતાનો) અપરાધ કરે નહિ તે માટે, પૂંછડી સાથે (તેના) બે પાછલા પગો પકડીને (ભગવાને તેને ફેંક્યો). (ભગવાનને) પોતાને તે મારે એવો ભય તો હતો જ નહિ, કારણ કે આ (ભગવાન) 'અચ્યુત' છે. કોઠીના ઝાડની આગળ (તેને) ફેરવીને, (ભગવાને તેને) કોઠનાં ફળો પાડવા માટે (કોઠી ઉપર) ફેંક્યો. **ભગવાનની એક ક્રિયા અનેક કાર્ય કરે છે** તેથી કોઠાં પાડવા માટે (તેને) (કોઠીના) વૃક્ષ ઉપર ફેંક્યો, અને તેને મુક્તિ ન મળે તે માટે તેને ભગવાનના શ્રીહસ્તનો સંબંધ હતો ત્યારે અથવા ભૂમિ ઉપર, અથવા વૃક્ષ ઉપર (તે પડયો) ત્યારે તેના પ્રાણ ગયા નહિ, (પણ) અંતરિક્ષમાં જ તેના પ્રાણ ગયા. તેથી જ મરણ પામે તેમ[2] એટલે અંતરિક્ષમાં જ પ્રાણ જાય (તેવી રીતે) (ભગવાને તેને) ફેંક્યો. (૩૨)

(ભગવાને તેને) ફેરવ્યો અને (કોઠી ઉપર) ફેંક્યો ત્યારે તેનું શરીર બાલકોએ જોયું જ ન હતું, પાછલથી ફલ (કોઠાં) સાથે તેને જોયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

स कपित्थैर्महाकायः पात्यमानैः पपात ह ॥
तं वीक्ष्य विस्मिता बालाः शशंसुः साधुसाध्विति ॥ ३३ ॥

પડાતાં કોઠાંઓની સાથે તે મોટા દેહવાળો પડયો. તેને જોઈને વિસ્મય પામેલા બાલકોએ 'બહુ સારૂં; બહુ સારૂં' એમ પ્રશંસા કરી. ૩૩.

તેનાથી જ પડાતાં ફલો કોઠાંઓની સાથે, તે મોટા દેહવાળો પડ્યો. બાલકોએ જાણ્યું કે મોટું કોઠું અથવા કોઠીના ઝાડનું ડાળું પડે છે. તે(દૈત્ય)નું પડવું અને તેની જાડાઈ બહુ આશ્ચર્યકારક હતાં, તેથી 'ह' એ શબ્દ યોજેલ છે. તેને પડેલો જોઈને, 'આ દૈત્ય

૧. જેટલું દોડીને બીજા વાછડાને (ભગવાન) પકડતા, તેટલું જ દોડીને આને પણ પકડ્યો. (જા)

૨. 'गतजीवितम्' ક્રિયાવિશેષણ છે. આ 'प्राहिणोत्' શબ્દ પછી શ્લોકમાં કહેલ છે. તેથી કોઠીના ઝાડ ઉપરથી તે પડ્યો હતો ત્યારે વચમાં આકાશમાં જ તેના પ્રાણ ગયા એમ જાણવું. પદ્મપુરાણના ઉત્તરખંડમાં ભગવાને વત્સાસુરને માર્યો ત્યારે તેમનું વય ત્રણ વર્ષનું હતું એમ કહેલ છે. ત્યાં પણ તિથિ કહેલી નથી. (प्र) પ્રકાશમાં 'गतजीवितम्' ક્રિયાવિશેષણ છે, એમ કહેલ છે તેથી તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે. ભગવાને વત્સાસુરને પકડીને ફેંક્યો ત્યાંસુધી તેના પ્રાણ ગયા ન હતા, કારણ કે તેના પ્રાણ અંતરિક્ષમાં જ ગયા, એમ સુબોધિનીમાં જ કહેલું છે, તેથી આ વિશેષણ નથી, પણ ક્રિયાવિશેષણ જ છે.

ક્યાંથી ? કેવી રીતે પડ્યો ?' એમ બાલકો વિસ્મય પામ્યા. ભગવાને તેને પાડેલો છે એમ જાણીને, (તેઓએ) 'બહુ સારૂં, બહુ સારૂં' એમ પ્રશંસા કરી. (ભગવાને તેને) જાણ્યો, પકડ્યો, ફેંક્યો અને મારી નાખ્યો, એ દરેક(કાર્ય)ની પ્રશંસા કરી એમ જણાવવા, 'બહુ સારૂં, બહુ સારૂં' એમ બેવાર કહેલું છે, અથવા (બાલકોને) આશ્ચર્યની લાગણી (થઈ તે) જણાવવા એ બેવાર કહેલ છે. આથી લોકમાં નિંદા થઈ નથી એમ જણાવેલ છે.(૩૩)

પરલોકમાં પણ નિંદા થઈ નથી, એમ જણાવવા દેવો (વત્સાસુરના વધથી) આનંદ પામ્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

देवाश्च परिसन्तुष्टा बभूवुः पुष्पवर्षिणः ॥
वत्सासुरं हतं श्रुत्वा व्रजे गोप्यश्च विस्मिताः ॥ ३४ ॥

અને દેવોએ ઘણો સંતોષ પામી પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી. વત્સાસુરને હણાએલો સાંભળીને વ્રજમાં ગોપીઓ વિસ્મય પામી. ૩૪.

અને દેવોએ 'બહુ સારૂં, બહુ સારૂં' એમ પ્રશંસા કરી; અને ઘણો સંતોષ પામ્યા એટલે દૈત્યના વધથી સર્વ તરફથી (બધી રીતે) સંતોષ પામ્યા. વાછડાંઓમાં દૈત્યોનો અને દેવોનો ભોગ હોય છે,[1] હવે (દૈત્યનો વધ થવાથી) દેવોનો જ ભોગ રહેશે તેથી (તેઓને) સર્વ રીતે સંતોષ થયો; અને (તેઓએ) પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી. (આ પ્રમાણે) તેઓની વાણીની, મનની અને કાયાની ક્રિયાઓ(અનુક્રમે પ્રશંસા, સંતોષ અને પુષ્પવૃષ્ટિ)નું નિરૂપણ કરેલું છે.

અહિં અર્ધ શ્લોક (ગ્રંથમાં) આપેલ નથી. 'વત્સાસુરને હણાએલો સાંભળીને વ્રજમાં ગોપીઓ વિસ્મય પામી' એવો (એવા અર્થનો) તે અર્ધ શ્લોક છે. (૩૪)

'એ પ્રમાણે વત્સાસુર હણાતાં, ફરીથી કોઈ બીજો વત્સાસુર (આવે), એવા ભયથી બાલકોએ અથવા ભગવાને વાછડાંઓ ચારવાનું કર્યું નહિ હોય' એવી શંકાનું નિવારણ કરવા, નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ-

तौ वत्सपालकौ भूत्वा सर्वलोकैकपालकौ ॥
सप्रातराशौ गोवत्सांश्चारयन्तौ विचेरतुः ॥ ३५ ॥

વાછડાં પાલનારા થઈ, સર્વ લોકોને એકલા પાલનારા તે બે, ગાયોનાં વાછડાંઓને (તેમની) સાથે સવારે ભોજન કરીને ચારતા ફરતા હતા. ૩૫.

'સર્વ લોકોને એકલા પાલનારા હોવા છતાં વાછડાં પાલનારા થઈ ફરતા હતા' એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. કોઈવાર વાછડાં ચારતા હતા એમ નહિ, પરંતુ તે (વાછડાં ચારવાના) ધંધાવાળા હોય તેમ સદા (વાછડાં) ચારતા. તેથી 'વાછડાં પાલનારા' (છે) એવી જ રીતે તેઓ લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયા; અને 'સર્વ લોકોને એકલા પાલનારા' તરીકે (પ્રસિદ્ધ હતા). સર્વ લોકોના મુખ્ય પાલનાર તેઓ નહિ હોય એવી શંકા ન રહે, તે માટે 'एक' 'એકલા' પદ યોજેલું છે. એ બેઉ (રીતે) (વાછડાં પાલનારા, અને સર્વ લોકોને એકલા પાલનારા) (તે) પ્રસિદ્ધ હતા એમ જણાવવા, 'भूत्वा' 'થઈને' પદ એ બેની

1. 'બે પ્રાજાપત્ય...' એ ન્યાયે (વાછડાંઓમાં દેવભાવ અને દૈત્યભાવ એવા) બે પ્રકારના ભાવ રહેલા છે. હવે તેમનામાંથી આસુરભાવ જતો રહેલ હોવાથી, તેઓનો માત્ર દેવભાવ રહ્યો, એવો અર્થ છે. (લે)

વચ્ચે મૂકેલું છે. 'વેદ કરતાં લોકમાં થએલ પ્રસિદ્ધિ દુર્બલ છે, તેથી (તેઓનું) વાછડાં પાલનાર હોવાપણું ગૌણ હશે (મુખ્ય નહિ હોય)' એવી શંકા થાય, તેથી 'તે' (એ બેમાં) પહેલાં કહેલું છે. સંધ્યાસુધી વાછડાં ચરાવવાનું (કાર્ય) કરવું જોઈએ. તેથી વાછડાંઓને ધાવવાના સમયે જ સવારમાં ભોજન કરીને, (વાછડાંઓ) સાથે સવારે ભોજન કરીને, ધર્મમાં ઉપયોગી ગાયોનાં વાછડાંઓને ચારતા (તે બે) પોતે પણ ફરતા હતા. (૩૫)

એ પ્રમાણે વાછડાંઓના દોષનો પરિહાર કરી, (તેઓનું) પાલન કરનાર(ગોપો)ના દોષનો પણ પરિહાર કરવા દંભરૂપ બકને (ભગવાને) માર્યો, એમ (કહેવા) નીચેના શ્લોકથી આરંભી નવ શ્લોકોથી ઉપાખ્યાન કહે છેઃ-

स्वं स्वं वत्सकुलं सर्वे पाययिष्यन्त एकदा ॥
गत्वा जलाशयाभ्यासं पाययित्वा पपुर्जलम् ॥ ३६ ॥

એક દિવસ પોતપોતાના વાછડાંના સમૂહને પાણી પાવાની ઇચ્છાથી બધા જલાશય પાસે ગયા, અને (વાછડાંઓને) જલ પાઈને (પોતે) પીધું ૩૬.

यमुनाजलपानेन दोषः सर्वो विनिर्गतः । एकीभूतो बकः प्रोक्तो जलपानात् स दृश्यते ॥का. १५॥

યમુનાના જલના પાનથી બધો દોષ[1] બહાર નીકળ્યો. તે એકઠો થએલો 'બક' કહેવાયો અને જલના પાનથી દેખાયો. કા. ૧૫.

अतः पानं दर्शनं च तेनोपद्रव एव च । ततः सर्वापराधश्च तद्वधोपाय एव च ॥का. १६॥
तद्वधश्च स्तुतिर्देवैर्गोपानां तोष एव च । तथैव गोकुलस्थानां नव प्राणा हि शोधिताः ॥का. १७॥

તેથી (યમુનાજલનું) પાન (શ્લો. ૩૬), (બકનું) દર્શન (શ્લો. ૩૭), અને તેણે જ કરેલો ઉપદ્રવ (શ્લો. ૩૮), પછી સર્વનો (તેનાથી થએલ) અપરાધ (શ્લો. ૩૯), અને તેના વધનો જ ઉપાય (શ્લો. ૪૦), અને તેનો વધ (શ્લો. ૪૧), દેવોએ (કરેલી ભગવાનની) સ્તુતિ (શ્લો. ૪૨), ગોપોનો (ગોપોને થએલો) સંતોષ (શ્લો ૪૩), અને તેવી જ રીતે ગોકુલમાં રહેલાઓને (થએલો) સંતોષ (શ્લો.૪૪), (એમ ગોકુલમાં રહેલાઓના)[2] નવ પ્રાણો શુદ્ધ કરેલા[3] છે.કા.૧૬-૧૭.

પ્રથમ બક દેખાય તે માટે યમુનાજી પાસે[4] ચારેલાં વાછડાંઓને જલપાન કરાવીને, (ગોપોએ) પોતે પણ જલ પીધું, એમ આ શ્લોકમાં કહે છે. 'वत्सकुलम्' એટલે વાછડાંઓનો સમૂહ. બધાયને (દરેકને) ઘણાં વાછડાંઓ હતાં તેથી બધા ગયા હતા. તેમ ન હોત (બધા ગયા ન હોત) તો બધાને (બક) દેખાત નહિ. આ બક બધા(ગોપો)ને સરખો હતો, તેથી બધાએ એક સરખી (જલપાનની) ક્રિયા કરી. 'એક દિવસ' એટલે જ્યારે બાલકોને દોષમાંથી મુક્ત કરવા છે એવી ભગવાનની ઇચ્છા થઈ ત્યારે, જલની સમીપ જઈને, વાછડાંના સમૂહને જલ પાઈને, (ગોપોએ) પોતે જલ પીધું. (૩૬)

૧. 'દોષ'='દંભરૂપ દોષ' તેમનામાંથી બહાર નીકળ્યો એટલે તેમનાથી છૂટો પડ્યો. આ દોષ બહારના બાલકોમાં જ હતો, પરંતુ ભગવાનમાં જે બાલકો હતા અને જેમને તે બહાર કાઢતા તેમનામાં ન હતો.(प्र)

૨. આ પદનો બંને બાજુએ (સંતોષ અને નવ પ્રાણો બંને સાથે) સંબંધ છે. (का)

૩. નવ શ્લોકોનો વાક્યાર્થ આ કારિકાઓથી કહેલો છે. શ્લોકો નવ છે, એ સંખ્યાનું તાત્પર્ય અહિં છેવટે 'નવ પ્રાણો શુદ્ધ કરેલા છે' શબ્દોથી જણાવેલું છે. (का) [એવો અર્થ થાય છે.

૪. 'यमुनायां' એ સાતમી વિભક્તિ સામીપ્યના અર્થમાં મૂકેલી છે. (प्र) તેથી 'યમુનાજી પાસે'

પછી દોષરૂપ બકને તેઓએ જોયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

ते तत्र ददृशुर्बाला महासत्त्वमवस्थितम् ॥

तत्रसुर्वज्रनिर्भिन्नं गिरेः शृंगमिव च्युतम् ॥३७॥

ત્યાં તે બાલકોએ વજ્રથી ભાંગી જઈ પડેલા પર્વતના શિખરના જેવું
મોટા પ્રાણીને પાસે ઉભેલું જોયું અને ભય પામ્યા. ૩૭.

તે બધાએ બાલકોએ એટલે ભય પામે તેવાઓએ ત્યાં એટલે જલની નજીક
મોટા એટલે ભયાનક પ્રાણીને નજીક મૃત્યુ ઉપજાવનાર તરીકે ઉભેલું પ્રથમ જોયું, અને
પછી (તેઓ) ભય પામ્યા. છતાં ભગવાનની કૃપાથી તેઓએ તેને હણાએલું જ જાણ્યું;
તેમ ન હોત તો ઘણા ભયને લીધે તેઓના પ્રાણ જાત, એમ વજ્રથી ભાંગી જઈ
પડેલા પર્વતના શિખર જેવું તેને જોયું' શબ્દોથી કહેલ છે; કારણ કે જગતને પીડા
કરનાર કંસને ભગવાને વજ્રથી[1] હણેલો જ છે, અને આ તેના શૃંગ (શિખર, સાર્વભોમપણું)
જેવો હતો તે પણ અહિં પડેલો છે, એટલે આ અહિંથી પાછો વળી જઈ શકે તેવી
શંકા (રહેતી) નથી. તેથી આનો રમતમાટે જ ઉપયોગ થશે, પરંતુ પીડા (કરવા)માટે
ઉપયોગ થશે નહિ. માત્ર બાલકોને તેના દર્શનમાત્રથી જ ભય થયો. (બીજી કાંઈ
પીડા તે કરી શકશે નહિ.) (૩૭)

તે બધાએ બાલકોને ભગવાને પ્રપંચરહિત કરેલા, તેથી આ તેઓના દોષ
(દોષરૂપ બકે) ભગવાનનો અપકાર કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

स वै बको नाम महानसुरो बकरूपधृत् ॥

आगत्य तरसा कृष्णं तीक्ष्णतुण्डोऽग्रसद् बली ॥ ३८ ॥

તે બક(બગલા)નું રૂપ ધારણ કરનાર, તીક્ષ્ણ ચાંચવાળો બલવાન બક
નામનો મોટો અસુર ઝડપથી આવી શ્રીકૃષ્ણને ગળી ગયો. ૩૮.

(બક એટલે બગલો એ) નામની પ્રસિદ્ધિથી જ તેનો દોષ સ્પષ્ટ (જણાય છે).
મોટો અસુર' એટલે વત્સાસુર કરતાં પણ તે મોટો હતો, કારણ કે તે ભગવદીયોનો
દોષ હતો. તેણે બકનું રૂપ જ ધારણ કરેલ. તેની ઉપાસ્ય દેવતા પણ તે જ[2] હતી
અને તે સ્વરૂપથી પ્રસિદ્ધ હતી. દેવના અનુગ્રહથી તે મોટો હતો. તેથી જ ઝડપથી
આવીને લોભ અને અસત્યરૂપ ચાંચો (ઉપલી તથા નીચેની ચાંચો) છે જેની તેવો,
બલવાન એટલે ક્રિયાશક્તિ જેનામાં મુખ્ય હતી તેવો તે શ્રીકૃષ્ણ એટલે સદાનંદને ગળી
ગયો; કારણ કે લોભ[3] આનંદને, અને અસત્ય સત્(સત્ય)ને ગળે છે જ. 'જે જે પ્રકારે
તેની ઉપાસના કરે છે....' શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાને જ ભગવાનને વશ કર્યા. (૩૮)

---

1. 'વજ્રથી' એટલે આકાશવાણીરૂપ વાણીના વજ્રથી (જૂઓ ૧૦-૧-૩૪). (પ્ર)

2. અસુરો જેની ઉપાસના કરે છે તેવી, બકની આકૃતિવાળી માયારૂપ ભગવાનની આ ઉપાસના
કરતો એવો અર્થ છે. (લે)

3. લોભ દુઃખ ઉત્પન્ન કરાવનાર છે. દુઃખ એટલે આનંદનો અભાવ. આનંદનો અભાવ ઉત્પન્ન
કરાવનાર લોભ બલવાન હોવાથી તે આનંદને તિરોહિત કરે એ યોગ્ય જ છે. (લે)

ગોપોને ભગવાન માટે જે પ્રેમ હતો તે જણાવવા માટે જ (ભગવાને જ) તે પ્રમાણે (ભગવાનને વશ) કરેલ[1], તેથી પછી ગોપોનો (ભગવાન માટેનો) પ્રેમ શ્લો. ૩૯માં જણાવે છેઃ–

कृष्णं महाबकग्रस्तं दृष्ट्वा रामादयोऽर्भकाः ॥
बभूवुरिन्द्रियाणीव विना प्राणैर्विचेतसः ॥३९॥

શ્રીકૃષ્ણને મોટા બકે ગળેલા જોઈને રામ વિગેરે બાલકો જેમ પ્રાણો વિના ઇંદ્રિયો બેભાન થાય તેમ બેભાન થયા. ૩૯.

મોટો બક એટલે (બક અસુર) જેની ઉપાસના કરતો હતો તે. તેણે (શ્રીકૃષ્ણને) ગળેલા જોઈને રામ વિગેરે બાલકો બેભાન થયા, કારણ કે તેઓના પ્રાણ તેમનામાં (શ્રીકૃષ્ણમાં) હતા. ક્રિયા(કરવા)નું, અથવા જાણવાનું તેમનું સામર્થ્ય સર્વ પ્રકારે જતું રહ્યું હતું એમ જણાવવા, 'જેમ પ્રાણો વિના ઇંદ્રિયો (બેભાન થાય તેમ)' એવું દૃષ્ટાંત કહે છે. એક[2] (પ્રાણ) તો લોકમાં દૃષ્ટાંત થતો નથી એમ જણાવવા, 'પ્રાણો' એમ બહુવચન યોજેલું છે. ૩૯.

લોભ અને અસત્યથી જ સદાનંદ(આનંદ અને સત્ય)નો તિરોભાવ થાય છે. તેથી ચાંચના ભાગથી નીચે ગએલા ભગવાને સરસ્વતીના સ્થાન[3](કંઠ)માં વેદોનું પ્રમાણપણું[3] જણાય તે માટે, (બકના) તાળવાના મૂલને બાળવા માંડ્યું. મરી વિગેરે તીક્ષ્ણ દ્રવ્યો પણ બળતરા ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી તેમનાથી બળતરા થતી ન હતી એમ જણાવવા, અગ્નિના જેવી બળતરા કહેલી છે. તે પ્રમાણે (ભગવાન) તેના તાળવાના મૂલને બાળવા મંડ્યા, એટલે તેણે ભગવાનને છોડી દીધા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

तं तालुमूलं प्रदहन्तमग्निवद् गोपालसूनुं पितरं जगद्गुरोः ॥
चच्छर्द सद्योऽतिरुषाक्षतं बकस्तुण्डेन हन्तुं पुनरभ्यपद्यत ॥४०॥

અગ્નિની પેઠે તાળવાનાં મૂલને સારી રીતે બાળતા તે ગોપાલના પુત્ર અને જગદ્ગુરુના પિતાને બકે ઓકી કાઢ્યા. અને ઈજા વિનાના (તેમને) ઘણા ક્રોધથી ચાંચથી મારવા ફરીથી તે તરત (તેમની) પાસે આવ્યો. ૪૦.

તાળવાનું મૂલ એટલે કંઠસ્થાન. સારી રીતે (બાળવું) એટલે ગળવાનું સામર્થ્ય હરવું.

૧. '(ભગવાનનું) બીજું (અસુરોએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય માયારૂપ) રૂપ મૂલરૂપને વશ કરે એ યોગ્ય નથી' એવી શંકા થાય, તેનું નિવારણ આથી થાય છે એમ જાણવું. (प्र)

૨. 'એક' એટલે મુખ્ય પ્રાણ. પ્રસિદ્ધિ નહિ હોવાથી તે દૃષ્ટાંત થતો નથી એવો ભાવ છે. (प्र) "બકે તો એક શ્રીકૃષ્ણને જ ગળેલ, અને દૃષ્ટાંતમાં તો 'પ્રાણો (પાંચ પ્રાણો હોય છે) વિના' એમ કહેલ છે. તેથી આ દૃષ્ટાંત યોગ્ય નથી," એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. લોકમાં એક જ પ્રાણ પ્રસિદ્ધ નથી. પ્રાણ જાય ત્યારે પાંચે સાથે જાય છે. તેથી લોકમાં જણાય તે માટે 'પ્રાણો' શબ્દ બહુવચનમાં યોજેલ છે.

૩. પરા, પશ્યન્તી, મધ્યમા, અને વૈખરી, એવી શબ્દની ચાર અવસ્થા છે એમ માનીએ, તો તેની મધ્યમા અવસ્થાનું આ સ્થાન છે. આધિદૈવિક અર્થ શબ્દની સાથે રહે છે, અને પુરુષ પુરને બાળે છે એમ વેદ કહે છે. તેથી એ વેદનું પ્રમાણપણું સચવાઈ રહે તેથી એમ કરેલ. (આધિદૈવિક અર્થરૂપ પુરુષ ભગવાને તે શબ્દના સ્થાન પુરને બાળવા માંડેલ.) (प्र)

સરસ્વતીનું સ્થાન એટલે કંઠનો પ્રદેશ એવો અર્થ છે. (यो)

'પાપરહિત(ભગવાન)નો તાળવાના મૂલ સાથે કેમ સંબંધ થયો ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ગોપાલના પુત્ર' પદ યોજેલ છે. ગોપાલના પુત્ર થતાં, ભગવાને તાળવાના મૂલ સાથે સંબંધ પણ કર્યો એવો અર્થ છે.

'એ બંનેને [1](ભગવાને) કેમ એ પ્રમાણે દેખાડયા ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જગદ્ગુરુના પિતાને' શબ્દો યોજેલ છે. (ભગવાન) બ્રહ્માના પણ પિતા છે. 'તે તું છે' એવો તે સર્વને ઉપદેશ કરે છે તેમાં અસંભવિતપણું હોવાથી[2] કોઈ પણ તેને (તે ઉપદેશને) માનતું નથી. તેને આ[3] શીખવવા ભગવાને (એમ) કર્યું. આથી જ (ભગવાનનું) મોટાપણું સૂચવેલું છે, અને તે (બકને) કેમ મારશે એવી શંકાનું નિવારણ કરેલું છે. વળી ગરુડે સાધારણ બ્રાહ્મણને ખાધો હતો તેણે પણ ગરુડના તાળવાંને પણ બાળ્યું હતું; તો પછી બ્રહ્માના પણ પિતા પરબ્રહ્મ (તેમ કરે એમાં) કહેવું જ શું ? તેથી (બકે) તેમને ઑકીને બહાર કાઢયા. જો તેમ ન કરે તો તે (બક) બળી જ જાય. જો એટલું જ કરીને (ઑકીને બહાર કાઢીને) જતો રહેત તો તે જીવત, (પરંતુ) ફરીથી ક્રોધથી, કોઈ પણ અંશે જેમને ઈજા થઈ નથી તેવા ભગવાનને, બીડેલી ચાંચથી પીડા કરવા (તે તેમની) પાસે આવ્યો. (તેના) ઘણા ક્રોધને લીધે દેવતાનો (તેનામાંથી) તિરોભાવ થયો.(૪૦)

પોતાના સામર્થ્યથી (ભગવાનને) મારવા પ્રવૃત્ત થયો ત્યારે દૂરથી જ ભગવાને તેને મારી નાખ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

तमापतन्तं स निगृह्य तुण्डयोर्दोर्भ्यां बकं कंससखं सतां गतिः ॥
पश्यत्सु बालेषु ददार लीलया मुदावहो वीरणवद् दिवौकसाम् ॥४१॥

સત્પુરુષોના આશ્રય અને દેવોને આનંદ આપનાર તેમણે ધસી આવતા તે કંસના મિત્ર બકને બે હસ્તથી ચાંચોથી પકડી બાલકોના દેખતાં સ્હેલાઈથી વીરણ પેઠે ફાડી નાખ્યો. ૪૧.

ચારે તરફ ધસી આવતા તે બકને, તેમણે એટલે દુઃખ દૂર કરનાર શ્રીકૃષ્ણે પકડીને, અથવા તેનો નિગ્રહ કરીને, (તેની) બે ચાંચો છૂટી છૂટી પકડીને ફાડી નાખ્યો.

---

૧. 'બંને' એટલે 'પાપરહિતપણું અને તાળવાના મૂલ સાથે સંબંધ'. (प्र) તાળવાનાં મૂલ સાથે સંબંધ અને ગોપાલના પુત્ર હોવાપણું, એ બે અહિં કહેલાં હોય એમ જણાય છે.

૨. 'તે તું છે' વાક્યમાં જીવ અને ભગવાનનો અભેદ જણાવેલ છે. સર્વજ્ઞ ભગવાન સાથે અલ્પ જાણનાર જીવનો અભેદ સંભવતો નથી, તેથી લોકો એ ઉપદેશ માનતા નથી. આ અસંભવિતપણું દૂર કરવા ભગવાને ગોપાલના પુત્રપણું અને જગદ્ગુરુના પિતાપણું, એમ વિરુદ્ધ ધર્મો પોતામાં દેખાડયા. ભગવાને તેને ઉપદેશ આપવા આ પ્રમાણે કર્યું. જેમ ભગવાન ગોપાલના પુત્ર હોવા છતાં જગદ્ગુરુના પિતા છે, તેમ જીવ પણ જીવ હોવા છતાં બ્રહ્મ છે. (यो)

૩. જેમ ગોપાલના પુત્ર (ભગવાન) પણ બ્રહ્માના પિતા તરીકે પરબ્રહ્મરૂપ જ છે, તેમ પ્રાકૃત સંઘાતમાં જણાતો હોવા છતાં જીવ પણ અક્ષરરૂપ છે એમ શીખવવા, એવો અર્થ છે. (टि)

આ બોધ આપવાનું પ્રયોજન ૨-૭-૩૪માં જણાવ્યા પ્રમાણે તેને મુક્તિ માટે યોગ્ય કરવાનું હતું એમ જણાય છે. (प्र)

'(તેને) મારી નાખવાનું[1] શું પ્રયોજન (હતું?)' એવી શંકા થાય, તેથી 'કંસના મિત્ર' શબ્દો યોજેલ છે. જો તેમ ન કરે (બકને મારી ન નાખે) તો કંસ મરે નહિ તેથી (તેને માર્યો).

'કંસને પણ એવી રીતે શા માટે મારવો જોઈએ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સત્પુરુષોના આશ્રય' શબ્દો યોજેલા છે. તે (ભગવાન) જ સત્પુરુષોનું રક્ષણ કરનારા છે. જો તેમ ન કરે (કંસને ન મારે) તો સત્પુરુષોની રક્ષા જ થાય નહિ, તેથી (તેને મારવો જોઈએ).

(તે બક) બાલકોનો જ દ્રોહ હતો, તેથી બાલકોના દેખતાં (તેને) ફાડી નાખ્યો.

કેટલાક વળી એમ કહે છે કે 'બકમાંથી જે બહાર નીકળેલ ન હોય તે બકને હણનાર થઈ શકે નહિ' એવા મહાદેવ વિગેરેના (બકને આપેલ) વરદાનને સત્ય કરવા (ભગવાને બકના) મુખમાં પ્રવેશ કરેલો. તે જો સત્ય હોય તો (તે) બીજા કલ્પના અભિપ્રાયથી કહેલ હશે.[2]

'તેને ફાડી નાખવામાં (ભગવાનના) બે હાથોને શ્રમ થયો હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'સ્હેલાઈથી' પદ યોજેલ છે.

'ઉપાસના કરનારનો વધ થાય ત્યારે જેમની તે ઉપાસના કરતો હોય તે દેવોને દુઃખ થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'દેવોને આનંદ આપનાર' શબ્દો યોજેલ છે. દેવોને તેથી (બકને મારવાથી) સંતોષ જ થયો. તેથી જ તેના (બકના) બે કટકાઓ, નીચે મુખ રહે તે પ્રમાણે મૂકેલા, સ્વર્ગમાં જેમની અતિ ઉત્તમ સ્થિતિ હતી તેવા જે દેવો ત્યાં (ભગવાને બકને માર્યો ત્યાં) આવેલા તેઓનું અતિ કોમલ આસન થયા, એમ 'વીરણપેઠે' શબ્દથી કહેલ છે. વીરણ અમુક જાતનું ઘાસ છે અને તેનું આસન બનાવવામાં આવે છે. તેથી તેનો (બકનો) વધ થતાં દેવોનું હિત જ થયું; કારણ કે લોભ અને અસત્ય સહિત દંભ જાય, ત્યારે દેવો ભૂમિ ઉપર હવિષ્ પામે છે. (૪૧)

એ પ્રમાણે તે(બક)નું અધિષ્ઠાન કરેલ દેવોનો સંતોષ જણાવી, બધાએ સ્વર્ગવાસીઓને તેના વધથી સંતોષ થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तदा बकारिं सुरलोकवासिनः समाकिरन् नन्दनमल्लिकादिभिः ।
समीडिरे चानकशंखसंस्तवैस्तद् वीक्ष्य गोपालसुता विसिस्मिरे ॥४२॥

તે સમયે બકના શત્રુને સ્વર્ગલોકમાં વસનારાઓએ નંદનવનના મોગરા વિગેરે પુષ્પોથી વધાવ્યા, અને નગારાં તથા શંખ(ના નાદ) સાથે સ્તુતિ કરી. તે જોઈને ગોપાલોના પુત્રો વિસ્મય પામ્યા. ૪૨.

બકના શત્રુ એટલે બકને હણનાર સર્વ વેદો અને બ્રાહ્મણોના પક્ષપાતી[3](ભગવાન)ને બધાએ સ્વર્ગલોકમાં વસનારાઓએ નંદનવનમાં ઉત્પન્ન થએલા મોગરા વિગેરે પુષ્પોથી

---

૧. દંભનું નિવારણ કરવાનું છે. આકૃતિ (બગલાની) સમાન હોવાથી દંભે જે દૈત્યમાં પ્રવેશ કરેલો છે, તે દૈત્યને મારવાનું એટલે તેનું નિવારણ કરવાનું શું પ્રયોજન? એવો અર્થ છે. (લે)

૨. જો એવું મહાદેવ વિગેરેનું વરદાન હોય તો ભગવાને તેના ઉદર સુધી (તે વરદાન સત્ય કરવા) પ્રવેશ કરવો જોઈએ, અહિ તો ભગવાને તેના તાળવા સુધી જ પ્રવેશ કરેલો છે. તેથી એ વરદાન વિગેરે ભાગવતકલ્પની વાત નથી એવો અર્થ છે. (લે)

૩. 'બકના શત્રુ' શબ્દનું આથી તાત્પર્ય કહેલ છે. બકના (તાળવાના મૂલને) ભગવાને બાળેલું તેથી, અથવા તેને હણ્યો તેથી, ભગવાન વેદો તથા બ્રાહ્મણોના પક્ષપાતી થયા એમ જાણવું. (પ્ર)

વધાવ્યા, એટલે (તેમના ઉપર) પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી. ગોપો (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય જાણે તે માટે આનું વર્ણન કરેલું છે. માત્ર પુષ્પવૃષ્ટિથી(ભગવાનનું માહાત્મ્ય) બાલકોના જાણવામાં ન આવે, તેથી '(નગારાં તથા શંખના નાદ સાથે) સ્તુતિ કરી' શબ્દોથી સ્તુતિ અને વાજીંત્રો (વગાડવાનું) કહેલાં છે. નગારાં અને શંખ સાથે સ્તોત્રોથી સારી રીતે સ્તુતિ કરી. સ્તુતિ કરી શકે નહિ તેવા રાજસ અને તામસો પણ (એ પ્રમાણે કરવામાં સાત્ત્વિકો) સાથે હતા, એમ જણાવવા બે (પ્રકારનાં) વાજીંત્રો કહેલાં છે. આ સર્વ જોઈને ગોપાલોના પુત્રો, જે ઘણા મુગ્ધ (ભોળા, અજ્ઞાની) હતા અને શ્રીકૃષ્ણને પોતાની સમાન જાણતા હતા, તેઓને વિસ્મય થયો; એટલે તેઓ ઘણો વિસ્મય પામ્યા. પહેલાં તેઓએ (શ્રીકૃષ્ણનું) માત્ર માહાત્મ્ય જાણ્યું અને અત્યારે તો તેઓને આશ્ચર્ય થયું. (૪૨)

પછી તેઓએ (ગોપાલોના પુત્રોએ) ભગવાન સાથે વ્રજમાં આવી તેમનું માહાત્મ્ય (બધાને) કહ્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

मुक्तं बकास्यादुपलभ्य बालका रामादयः प्राणमिवेन्द्रियो गणः ॥
प्रत्यागतं तं परिरभ्य निर्वृताः प्रणीय वत्सान् व्रजमेत्य तज्जगुः ॥४३॥

પ્રાણ વિના જેવો ઇંદ્રિયોનો સમૂહ હોય તેવા રામ વિગેરે બાલકો બકના મુખમાંથી મુક્ત થએલા અને પાછા આવેલા તેમને પ્રાપ્ત કરી ભેટી સુખી થયા, (અને) વાછડાંઓને ભેગાં કરી, વ્રજમાં આવી તે કહ્યું. ૪૩.

(બાલકોએ વ્રજમાં તે કહ્યું), કારણ કે વાણી હૃદયમાં ચઢીને રહે છે. ભગવાનની પ્રાપ્તિ ઘણી ઇચ્છેલી છે એમ જણાવવા, અને દુષ્ટ નિમિત્ત[1] જતાં રહે ત્યારે તે (ભગવાનની પ્રાપ્તિ) થાય છે તેથી, 'બકના મુખમાંથી મુક્ત થએલાને પ્રાપ્ત કરી' એમ કહેલું છે. તેઓને (ભગવાન પ્રતિ) સ્નેહ જ થયો, પરંતુ માહાત્મ્ય(જાણવા)થી ભય થયો નહિ એમ જણાવવા, 'બાલકો' શબ્દ યોજેલો છે. રામ(બલભદ્ર)માં પણ તે સમયે ગૌણભાવ હોવાથી, (તે પણ) બાલકના જેવા જ હતા, તેથી 'રામ વિગેરે' એમ કહેલું છે. ભગવાન (બકના મુખમાંથી મુક્ત થઈ) પાછા પધાર્યા તે પહેલાં[2] તે રામ વિગેરે બાલકો (બાલકો) ન હતા,[3] પરંતુ જેમ પ્રાણ વિનાનો ઇંદ્રિયોનો સમૂહ માત્ર ગોલકમાં પરિણમે છે, તેમ તેઓએ બીજી જ સંજ્ઞા કરેલી. પાછા આવેલા 'તેમને' એટલે ભગવાનને ભેટી તેઓ સુખી થયા. (ભગવાને) બકને માર્યો ત્યાર પછી પણ બાલકો ભગવાનની સમીપ ગયા

૧. દુષ્ટ એટલે (ભગવાનની પ્રાપ્તિમાં) વિઘ્નરૂપ નિમિત્ત, ભગવાનની પ્રાપ્તિને અટકાવનારૂં, એવો અર્થ છે. તેવા વિઘ્નને દૂર કરી, ભગવાન પોતે જ મુક્ત થયા એમ કહેલ હોવાથી, ભગવાન સાધનથી પ્રાપ્ત થતા નથી, પરંતુ તેમની પ્રાપ્તિ અટકાવનાર વિઘ્નો દૂર કરવાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ સૂચવેલું છે. (લે)

૨. 'ભગવાન પાછા પધાર્યા તે પહેલાં તે 'રામ વિગેરે બાલકો' જ ન હતા, તો તેઓને વિસ્મય કેમ થયો ?' એવી શંકા થાય તો એમ જાણવું કે તેઓનો નિરોધ થાય તે માટે ભગવાને તેટલું (વિસ્મય થઈ શકે તેટલું) ચૈતન્ય તેમનામાં રાખેલું. એમ ન હોય તો 'બાલકોના દેખતાં' એમ પાછલ ૪૧મા શ્લોકમાં કહેલું છે તેનો પણ વિરોધ થાય. પદ્મપુરાણના ઉત્તરખંડમાં પાંચમા વર્ષની વયે ભગવાને આષાઢ વદ ૮ના રોજ બકને માર્યો એમ કહેલું છે. (પ્ર)

૩. ભગવાન પાછા પધાર્યા ન હતા ત્યાંસુધી રામ વિગેરે બાલકો બાલકો ન હતા, પરંતુ પ્રાણ વિના જેવો ઇંદ્રિયોનો સમૂહ હોય તેવા હતા, અને ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી તેઓ રામ વિગેરે બાલકો થયા, એવો અન્વય છે.

નહિ; મૂર્છા પામેલા હોય તેમ ઘણા દુઃખથી પડેલા તે પાછા ઉભા થયા નહિ. પરંતુ ભગવાન જ (તેઓ હતા ત્યાં) પાછા પધાર્યા. (તેઓએ) તે સદાનંદ(ભગવાન)નું આલિંગન કર્યું એટલે સર્વ તરફથી તેમનો સંબંધ થયો ત્યારે (તેઓ) સુખી થયા, પછી વાછડાંઓને ભેગાં કરી એટલે આડાંઅવળાં ગએલાં હોય તેમને પાછાં લાવી વ્રજમાં આવી, (તેઓએ) તે એટલે બકનો વધ વિગેરે (સર્વને) કહ્યું. (૪૩)

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:–

श्रुत्वा तद् विस्मिता गोपा गोप्यश्चातिप्रियादृताः ॥
प्रेत्यागतमिवौत्सुक्यादैक्षन्त तृषितेक्षणाः ॥४४॥

તે સાંભળીને ગોપો અને ગોપીઓ વિસ્મય પામ્યાં. ગોપીઓ અતિપ્રિયથી આદર પામી, અને મરણ પામીને આવેલ હોય તેની પેઠે, ઘણા પ્રેમને લીધે તૃપ્તિરહિત ચક્ષુઓથી દર્શન કરવા લાગી. ૪૪.

તે બકના વધનું શ્રવણ કરીને, ગોપો અને ગોપીઓ વિસ્મય પામ્યાં. ગોપીઓ સંબંધી વિશેષ (ખાસ વધારાનું) કહે છે, કે તેઓ 'અતિપ્રિયથી આદર પામી.' અતિપ્રિયથી એટલે ભગવાનથી તેઓ આદર પામી. પછી ઘણા આનંદથી તેઓએ (ભગવાનનાં) દર્શન કર્યાં, એમ "'ઔત્સુક્ય' એટલે 'ઘણા પ્રેમને લીધે' તૃપ્તિરહિત ચક્ષુઓથી દર્શન કરવા લાગી" શબ્દોથી કહે છે. પામરોની બુદ્ધિને અનુસરીને શુક (અહિં) અશ્લીલ પણ કહે છે, કારણ કે તે સ્નેહની ઊંચામાં ઊંચી હદ છે. દર્શનની તીવ્ર ઇચ્છા ઘણા સ્નેહને લીધે મર્યાદા (હદ) વિનાની થાય છે અને તેને (તીવ્ર ઇચ્છાને) લીધે સર્વનો ત્યાગ કરી, પતિ વિગેરેના ભયને તજી દઈ (ગોપીઓ ભગવાનનાં) દર્શન કરવા લાગી. આ તેઓની બુદ્ધિ[1] (કોઈએ તેમનામાં) ઉત્પન્ન કરેલી ન હતી, પરંતુ કુદરતી હતી એમ જણાવવા (તેઓનાં) નેત્રોની અતૃપ્તિ કહેલી છે. (૪૪)

તે (બકનો વધ) સાંભળીને વિચાર કરનારા નંદ વિગેરેને જે થયું તે આગળ કહેવા માટે, નીચેના શ્લોકથી ત્રણ શ્લોકોથી તેઓના વિચાર જણાવે છે:–

अहो बतास्य बालस्य बहवो मृत्यवोऽभवन् ॥
अप्यासीद् विप्रियं तेषां कृतपूर्वं यतो भयम् ॥४५॥

અહો ! અરે ! આ બાલકનાં દુઃખનાં કારણો ઘણાં થયાં. પરંતુ તેઓનું જ અનિષ્ટ થયું, કારણ કે તેઓએ પહેલાં ભય કરેલો. ૪૫.

આ શ્લોકમાં તામસોએ જે વિચાર કર્યો તે કહેલ છે. એક જ (બાલક)ને બહુ ઉપદ્રવો થયા એમ આશ્ચર્ય જણાવવા, 'અહો !' શબ્દ યોજેલો છે. આપણું એવું ખરાબ અદૃષ્ટ છે કે આ બાલકને જ દુઃખ થવાનાં ઘણાં કારણો થયાં એમ ખેદ દર્શાવવા, '**बत**' 'અરે !' શબ્દ યોજેલો છે. એ પ્રમાણે હોવા છતાં, પૂતનાથી આરંભી બક સુધીના તેઓ–

૧. 'આ બુદ્ધિ' એટલે 'મર્યાદા વિનાની બુદ્ધિ. એવી બુદ્ધિ કોઈએ ઉત્પન્ન કરી હોય તો તે દૂર થતાં નેત્રોની તૃપ્તિ થાય એવો અર્થ છે. (લે) 'ભગવાનનાં દર્શન મર્યાદારહિત કર્યાં જ કરવાની બુદ્ધિ'ને 'આ બુદ્ધિ' કહેલી છે.

(દુઃખના કારણો)નું જ અનિષ્ટ થયું, પરંતુ આ બાલકનું કાંઈ અનિષ્ટ થયું નહિ. તેનાં કારણની 'કારણ કે તેઓએ ભય પહેલાં કરેલો' શબ્દોથી કલ્પના કરે છે. 'જે હણે છે તે હણાય છે' એ ન્યાય પ્રમાણે ભય તો પહેલાં કરેલો[1] થાય છે. જો પોતે બીજાને (ભય) કરે તો (પોતે ભય) પ્રાપ્ત કરે. ભગવાન તો કોઈને (ભય) કરતા નથી, પરંતુ તેઓ (પૂતનાથી આરંભી બક સુધીના) (બીજાને ભય) કરે છે, તેથી તેઓને ભય થાય તે જ યોગ્ય છે. (૪૫)

રાજસો તો, તેઓનો અપકાર (અનિષ્ટ) માત્ર તેમના કર્મથી થતો નથી, પરંતુ ભગવાનના માહાત્મ્યથી થાય છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

अथाप्यभिभवन्त्येनं नैव ते घोरदर्शनाः ॥
जिघांस्यैनमासाद्य नश्यन्त्यग्नौ पतङ्गवत् ॥४६॥

છતાં પણ ઘોર દેખાવવાળા તેઓ આમનો પરાભવ કરી શકતા નથી. મારવાની ઇચ્છાથી આમની પાસે આવીને જેમ અગ્નિમાં પતંગીઆંઓનો નાશ થાય તેમ નાશ પામે છે. ૪૬.

જોકે પહેલાં (જેમણે) ભય કરેલ હોય તેમને ભય થાય છે, છતાં (ભય પમાડવા) અયોગ્ય તરફ પ્રયત્ન કરવાથી તેઓનો નાશ થાય છે. એમ ન હોય તો[2] (ભગવાન પાસે આવ્યા) પહેલાં જ તેઓનો નાશ કેમ થએલો ન હોય? તેથી પણ આ ભગવાનનો પરાભવ કરવા આવેલા હોવા છતાં,[3] પરાભવ કરી શકતા નથી. (તેઓ) નમાલા છે એમ પણ નથી, કારણ કે પૂતના વિગેરે તેઓ પ્રસિદ્ધ (બલવાળા) છે. તેઓના બલની વાત દૂર રહી, (પણ) જેઓનો દેખાવ જ ઘોર છે તેવા, માત્ર દેખાવથી જ ભય ઉત્પન્ન કરનારા તેઓ છે, એવો અર્થ છે. તે વિષયમાં[4] દૃષ્ટાંત કહે છે કે 'મારવાની ઇચ્છાથી આમની પાસે આવીને નાશ પામે છે', એટલે (પોતાના) અભિપ્રાય[5] અને પ્રયત્નથી[6] વિરૂદ્ધ ફલ[7] પ્રાપ્ત કરે છે. એવું અસંભવિત છે એમ માની 'અગ્નિમાં પતંગીઆંઓનો (નાશ થાય) તેમ' શબ્દોથી દૃષ્ટાંત કહે છે. તે (પતંગીઆંઓ) પાંખવાળા નાનાં કીડાઓ પોતાને મોટા માને છે, અને 'અક્કલ વિનાના માણસો અગ્નિને તેજસ્વી માનીને શામાટે તેની એવી રીતે ઉપાસના કરે છે? અમે તો અગ્નિને ઓલવી નાખીશું' એમ મોટા(અગ્નિ)ની અવગણના કરી, તેને ઓલવી નાખવા પ્રવૃત્ત થતાં પોતે જ નાશ પામે છે, એટલે બળી જાય છે, પણ અગ્નિને કાંઈ ઈજા થતી નથી. એવી રીતે આ ભગવાન ઘણા તેજસ્વી હોઈ તેઓને (પૂતના વિગેરેને) મારી નાખે છે એ યોગ્ય જ છે. (૪૬)

---

૧. 'कृतपूर्वम्' એ સમાસ છે. पूर्वं कृतं कृतपूर्वम् (એ પ્રમાણે છૂટો પડાય છે). (લે)

૨. '**એમ ન હોય તો**' એટલે 'જે સામો ભય ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ તેવા હરકોઈને ભય કરવાથી પણ જો નાશ થતો હોય તો'. (લે)

૩. આ શ્લોકનો ઉત્તરાર્ધ ધ્યાનમાં લઈને આ વ્યાખ્યાન કરેલું છે. (લે)

૪. આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધનો અર્થ સાધારણ ધર્મવાળું દૃષ્ટાંત છે (તે કહે છે). (લે)

૫. તેઓનો અભિપ્રાય હણવાનો હોય છે. (લે)

૬. હણવાનો પ્રયત્ન, (મારવા) નજીક આવવું તે છે. (લે)

૭. અભિપ્રાય અને પ્રયત્નથી વિરૂદ્ધ ફલ પોતાનો નાશ થાય છે તે છે. (લે)

વળી નંદ વિગેરે બીજાઓ જે આ વૃત્તાંત પ્રમાણબલથી જ સિદ્ધ છે એમ માનતા હતા, તેઓએ આ બધું અદ્ભુત હોવાથી પ્રમાણની જ પ્રશંસા કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

अहो ब्रह्मविदां वाचो नासत्याः सन्ति कर्हिचित् ॥
गर्गो यदाह भगवानन्वभावि तथैव तत् ॥४७॥

અહો ! બ્રહ્મ જાણનારાઓની વાણી કોઈપણ સમયે અસત્ય હોતી નથી. ભગવાન ગર્ગે જે કહેલ તેનો તે જ પ્રમાણે અનુભવ થયો. ૪૭.

બ્રહ્મ જાણનારાઓ કેવી રીતે ભવિષ્યમાં થનાર વૃત્તાંતને જાણે છે, એમ આશ્ચર્ય દર્શાવવા 'અહો !' શબ્દ યોજેલો છે. 'બ્રહ્મ જાણનારાઓ' શબ્દથી આની (તેઓ ભવિષ્યમાં થનાર વૃત્તાંત પહેલાંથી જાણે છે તેની) યોગ્યતા કહેલી છે; કારણ કે 'જે (બ્રહ્મ) જાણવાથી આ સર્વ જણાએલું થાય છે' (એમ શ્રુતિ કહે છે). તેથી જ તેઓની વાણી કોઈપણ સમયે અસત્ય હોતી નથી. તેવી (બ્રહ્મ જાણનારાઓની અસત્ય) વાણી ઉત્પન્ન થતી જ નથી, એમ કહેવા 'હોતી' શબ્દ યોજેલો છે.

'બ્રહ્મ જાણનારાઓની કઈ વાણી ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'ગર્ગે જે કહેલ' શબ્દો યોજેલ છે. તેનું (વાણી અસત્ય નહિ હોવાનું) કારણ 'ભગવાન' શબ્દથી કહેલું છે. કારણ કે 'બ્રહ્મ જાણનારાઓ બ્રહ્મ જ થાય છે', તેથી તેઓનાં વચનના પ્રમાણપણા(સત્યતા)ને લીધે તેનો તે જ પ્રમાણે અનુભવ થયો. વેદવાદીઓ[1] જે થવાનું છે તે જ શબ્દ (વેદ) કહે છે એમ માનતા નથી, પરંતુ '(વેદ) આજ્ઞા કરનાર છે, તેથી વેદ ઈશ્વર જ છે અને તેના વાક્યને લીધે જ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર તરીકે ઈશ્વરની જરૂર નથી' (એમ માને છે). 'આમનાથી સર્વ અડચણો તમે સ્હેલાઈથી તરી જશો' (૧૦-૮-૧૭), 'ગુણોથી નારાયણની સમાન છે' (૧૦-૮-૨૦), (એમ ગર્ગે કહેલું). તેથી તેના વાક્યથી આ બાલકના તેવા ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે એવો ભાવ છે.(૪૭)

એ પ્રમાણે નંદ વિગેરેના ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાનનું (પાછલના) ત્રણ શ્લોકમાં નિરૂપણ કરી, તેનું ફલ (પરિણામ) કહેતાં, ભગવાને કરેલા નંદના નિરોધને ફરીથી કહી નીચેના શ્લોકમાં (આ કથાનો) ઉપસંહાર કરે છે[2]:-

इति नन्दादयो गोपाः कृष्णरामकथां मुदा ॥
कुर्वन्तो रममाणाश्च नाविन्दन् भववेदनाम् ॥४८॥

એવી રીતે નંદ વિગેરે ગોપોએ આનંદથી શ્રીકૃષ્ણ અને રામની કથા કરતાં, અને આનંદ કરતાં, ભવની વેદના જાણી નહિ. ૪૮.

૧. 'વેદવાદીઓ' એટલે 'મીમાંસકો'. (પ્ર) જૈમિનિના અનુયાયીઓ એવો અર્થ છે. વ્યાસજીનો સિદ્ધાંત તો બ્રહ્મસૂત્ર ૩-૨-૩૮માં જણાવ્યા પ્રમાણે (ફલ આપનાર ભગવાન જ છે એવો) છે એમ જાણવું. નંદ પ્રમાણમાર્ગી છે, અને સાત્ત્વિક જ્ઞાન (સાત્ત્વિક ગોપોનું જ્ઞાન) આ શ્લોકનો અર્થ છે. વળી આ પ્રમાણપ્રકરણ છે, તેથી પ્રમાણની રીતે આ વ્યાખ્યાન કરેલું છે. પ્રમેયમાર્ગમાં ભગવાન જ સર્વ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે એમ જાણવું. (લે)

૨. શ્લોકમાં 'इति' શબ્દ છે તેનો અર્થ 'ઉપસંહાર કરે છે' એવો પણ જાણવો. (લે)

એવા ભાવથી નંદ વિગેરે ગોપો શ્રીકૃષ્ણ અને રામની કથા સ્વતંત્ર રીતે ફલ
તરીકે કર્યા કરતા, અને તે જ કથાથી (તેમને) જે પરમ સુખ થતું તેથી આનંદ
કરતા. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) તેઓ દેહને ભૂલી ગએલા, અથવા
તેઓને બ્રહ્મ અને આત્માનો અનુભવ [૧]થએલો. (એ પ્રમાણે કથા કરતાં અને તેથી આનંદ
કરતાં) તેઓએ ભવની વેદના એટલે સંસારનું દુઃખ જાણ્યું નહિ. **પ્રપંચનું પૂરેપૂરું**
વિસ્મરણ અને તેમનામાં (ભગવાનમાં) આસક્તિ[૨] **એ નિરોધ છે**. તેથી ભગવાને
કરેલું કાર્ય નંદ વિગેરેમાં ફળ્યું. [નંદ વિગેરેને તેનું ફલ (નિરોધ) મળ્યું.] (૪૮)

એ પ્રમાણે બાલ્યભાવથી કરેલો નંદનો નિરોધ પૂર્ણ થતાં જે ભક્ત[૩]કાલમાં
રહેતાં[૪] તેઓનો નિરોધ થએલો, તે કાલનો[૫] પણ પ્રયોજન [૬]સિદ્ધ થતાં (ભગવાને) ત્યાગ
કર્યો[૭] એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

एवं विहारैः कौमारैः कौमारं जहतुर्व्रजे ॥
निलायनैः सेतुबन्धैर्मर्कटोत्प्लवनादिभिः ॥ ४९ ॥

એવી રીતે છૂપા રહીને, સેતુઓ બાંધીને, માંકડાંઓ પેઠે કૂદકા મારીને
વિગેરે કુમાર અવસ્થાની રમતોથી તે બેએ વ્રજમાં કુમાર અવસ્થાને તજી.૪૯.

એવી રીતે એટલે પહેલાં કહેલા પ્રકારોથી. **वेः** (वि=કાલ. તેની છઠ્ઠી વિભક્તિનું
એકવચન **वेः** થાય છે) કાલની **हारैः** લીલારૂપ ક્રિયાઓની[૮] સાથે કુમાર અવસ્થાને તજી.
'વિજાતીયો'[૯](જૂદી જાતનાઓ)થી કુમાર અવસ્થા કેમ ગઈ?'[૧૦] એવી શંકા

૧. સિદ્ધાંતમુક્તાવલી શ્લો.૨ના ઉત્તરાર્ધમાં જણાવેલા પ્રકારનો અનુભવ તેઓને થયો એવો ભાવ છે. (**ले**)

૨. '**रममाणाः**' શબ્દનો 'પ્રેમવાળા' અર્થ કરી આમ કહેલ છે. (**ले**)

૩. '**ભક્તકાલ**' એટલે કુમાર અવસ્થાની લીલા કરાવનાર આધિદૈવિક કાલ, એવો અર્થ છે.(**यो**)

૪. '**ભક્તકાલમાં રહેતાં**' એટલે જે ભક્તકાલથી તેઓને ભગવાનનો સંગ થયો. (**ले**)
'**રહેતાં**' એટલે માત્ર કુમાર અવસ્થાની લીલામાં આસક્તિવાળાં થતાં. (**यो**)

૫. '**તે કાલ**' એટલે આધિદૈવિક કુમાર અવસ્થાની લીલાનો કાલ. (**यो**)

૬. **પ્રયોજન** એટલે કુમાર અવસ્થામાં કરવાયોગ્ય નિરોધ. (**ले**) આ પ્રયોજન હોવાથી જ ગયા
(૪૮મા) શ્લોકમાં 'શ્રીકૃષ્ણ અને રામની કથા કરતાં તેઓએ ભવની વેદનાને જાણી નહિ' એમ કહેલ છે.(**यो**)

૭. '**ત્યાગ કર્યો**' એટલે 'સ્થાપ્યો' એવો અર્થ છે. 'પોતાના સૈન્યને બહાર તજી તેણે ગાઢ વનમાં
પ્રવેશ કર્યો' વિગેરે વાક્યોમાં 'તજવું' એટલે 'સ્થાપન કરવું, (રાખવું)' એવો અર્થ એ શબ્દનો થાય
છે. તેથી કુમાર અવસ્થાની લીલા અને તેના પરિકર સાથે કાલનું સ્થાપન કર્યું એવો અર્થ થાય છે. કુમાર
અવસ્થાની લીલા તેનો પરિકર અને જે સમયે તે થઈ તે કાલ નિત્ય છે. તેનો આવિર્ભાવ થાય ત્યારે
તે જણાય છે, અને તિરોભાવ હોય ત્યારે જણાતાં નથી એમ જાણવું. (**यो**)

૮. **हारैः**' એટલે 'હરનારાથી' (**वि** કાલને **हारैः** હરનારાઓથી). (**प्र**)
'કુમાર અવસ્થાથી વિજાતીય પૌગંડ વિગેરે અવસ્થાની લીલાઓ.'(**ले**)

૯ **વિજાતીય**' એટલે 'કુમાર અવસ્થાથી વિજાતીય પૌગંડ વિગેરે અવસ્થાની લીલાઓ.'(**ले**)

૧૦. 'અહિં કહી છે તેવી શંકા થવી જ ન જોઈએ, કારણ કે કાષ્ઠ, પટ વિગેરે પૃથ્વીના બનેલાં
પદાર્થોનો સર્વ સ્થલે અગ્નિથી નાશ થાય છે, એટલે વિજાતીય નાશ કરાવનાર હોય છે' એવી શંકા કરવી
યોગ્ય નથી, કારણ કે બીજા પદાર્થોનો નાશ વિજાતીય પદાર્થથી થાય છે, પરંતુ, પલ, નિમેષ, ઘટી
વિગેરેરૂપ કાલ અને તેની હદવાળાં આયુષ્યનો વિજાતીયથી નાશ થતો નથી. તેથી આ શંકા યોગ્ય જ છે.(**यो**)

થાય, તેથી 'कौमारैः' 'કુમાર અવસ્થાની' પદ યોજેલું છે. કુમાર અવસ્થામાં ઉત્પન્ન થએલી (કાલની લીલારૂપ ક્રિયાઓથી કુમાર અવસ્થા ગઈ); કારણ કે અરણિમાંથી ઉત્પન્ન થએલા અગ્નિથી જ અરણિ શાંત થાય છે. (અંત અથવા નાશ પામે છે.)

તે (ભગવાનનાં) ચરિત્રો ત્રણ પ્રકારનાં છે, એમ ઉત્તરાર્ધમાં ગણાવે છે. બધાએ વિહારોથી વ્રજમાં જ કુમાર અવસ્થાને તજી, તેથી (ભગવાન) વ્રજમાં જ કુમાર થયા અને કુમારી થયા.[1] તેથી આગળ 'શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્તવાળી કુમારીઓ' એમ તેઓનું (કુમારીઓનું) વર્ણન[1] કરવામાં આવશે, અને (તેઓ) લતાઓનાં (બનાવેલાં) ઘરો વિગેરેમાં છૂપાઈને ભગવાનને વશ કરવાનો પ્રયત્ન કરતી,[1] અને ગૃહસ્થની મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન કરતી,[1] લીલા કરશે.

૧. પ્રભુ વ્રજમાં જ વિરાજતા હતા તેથી 'વ્રજમાં' કુમાર અવસ્થા તજી એમ ન કહ્યું હોત તોપણ 'વ્રજમાં' જ તજી એમ સમજાત, છતાં 'વ્રજમાં' પદ યોજેલું છે તેથી એમ જણાવેલું છે, કે ભગવાને વ્રજમાં જ કુમાર અવસ્થાનો ત્યાગ (સ્થાપન) કરેલ છે, બીજે કરેલ નથી. 'ત્યાગ'નો અર્થ પા. ૩૪૪ નોટ ૭ માં જણાવ્યા પ્રમાણે 'સ્થાપન' થાય છે, 'પોતાની સત્તા ન રાખવી' એવો થતો નથી. તેથી **ભગવાને કુમાર અવસ્થાનું વ્રજમાં સ્થાપન કર્યું,** એમ સિદ્ધ થાય છે. 'कौमार' 'કુમાર અવસ્થા'નો અર્થ 'કુમારનો ભાવ' અને 'કુમારીનો ભાવ' એવો થાય છે. કારણ કે તદ્ધિત પ્રત્યયથી 'કૌમાર' શબ્દના એ બંને અર્થ થાય છે. એ પ્રમાણે પુરુષભાવવાળા અને સ્ત્રીભાવવાળા બંને પ્રકારના કૌમારનું ભગવાને વ્રજમાં સ્થાપન કર્યું, એવા આશયથી શ્રીમદાચાર્યચરણ કહે છે, કે '(ભગવાન) વ્રજમાં જ કુમાર થયા અને કુમારી થયા'. આનો અર્થ એવો છે કે ભગવાન વ્રજમાં કુમારરૂપે અને કુમારીરૂપે પ્રકટ થયા. 'તેમણે પોતાનો બે રીતે પાત કર્યો અને તેથી પતિ અને પત્ની થયા'. શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાનનો (સ્ત્રી અને પુરુષ) બંને ભાવથી આવિર્ભાવ થાય છે. તેથી પ્રભુ કુમારીરૂપ થાય તેમાં કાંઈ હાનિ નથી. તેથી ભગવાન આધિદૈવિક કુમારીરૂપ થયા. તેથી વ્રજમાં જેટલી કુમારીઓ હતી તે બધી કુમારીરૂપ ભગવાનનું જ સ્વરૂપ હતી, એમ આગળ ઓગણીશમા અધ્યાયમાં 'શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્તવાળી કુમારીઓએ એક માસ વ્રત કર્યું' એમ કહેલ છે. કુમારીઓ પણ આધિદૈવિક કુમારીરૂપ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે એવો અર્થ છે. આમ હોવાથી કુમારીરૂપથી પણ ભગવાને 'છૂપા રહીને, સેતુઓ બાંધીને અને માંકડાંઓ પેઠે કૂદકા મારીને લીલા કરી' એમ અવશ્ય કહેવું જોઈએ. તેથી 'લતાઓનાં (બનાવેલાં) ઘરો વિગેરેમાં છૂપાઈને' વિગેરેથી આ કહેલ છે. આનો અર્થ એવો છે કે તે કુમારીઓએ ભગવાન સાથે રમણ કરતાં વિશેષ રસ ઉત્પન્ન થાય તે માટે, અને વિયોગ અવસ્થામાં કુંજોમાં છૂપાઈને ક્રીડા થાય તે માટે, આવાં છૂપાઈ રહેવાય તેવાં ઘરો કરેલાં. તેઓ 'ભગવાનને વશ કરવા પ્રયત્ન કરતી' એમ કહી એમ જણાવેલ છે, કે રસની મર્યાદા પ્રમાણે ભગવાનને વશ કરવા તેઓ ભગવાનને અનુકૂલ થાય (પસંદ પડે) તેવાં વસ્ત્ર, ભૂષણો તથા ચેષ્ટાઓ રચતી (કરતી); આ જ 'સેતુ બાંધવાનું' સમજવું. વળી તેઓ 'ગૃહસ્થની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતી' એમ કહેલું છે. આ માંકડાંની પેઠે કૂદવાનું થયું. 'માંકડાંની પેઠે કૂદવું' એટલે લોક અને વેદનું ઉલ્લંઘન કરવું. પ્રભુ માટે તેઓએ લોક અને વેદનું ઉલ્લંઘન પણ કરેલું છે. તેથી આ ત્રણે લીલાઓ કુમારીઓએ પણ કરેલી છે. એ પ્રમાણે છૂપા રહીને વિગેરે વિહારો સાથે વ્રજમાં ભગવાને ઉભય પ્રકારના કૌમારનું સ્થાપન કર્યું એમ કહેલ હોવાથી, તેવા વિહારવાળા કુમારરૂપથી અને પોતાથી ભોગ્ય કુમારીરૂપથી ભગવાન વ્રજમાં સદા વિરાજે છે. તેથી ભગવાનની (એ) લીલા અને તેના પરિકરવાળું ભગવાનનું સ્વરૂપ નિત્ય છે. (यो)

ભગવાન કુંમાર અવસ્થામાં છૂપા રહેવાની ક્રીડા કરે છે, કારણ કે તે (પોતે)
પરમાનંદ હોઈ (બીજાઓ) પોતાને જાણે નહિ તે માટે માયાથી (તેઓની) જ્ઞાનશક્તિને
ઢાંકી દે છે.[1] તેમ અહિં પણ ગોપ વિગેરેનાં ચક્ષુઓને (બે હસ્તથી) ઢાંકી દે છે, અને
(પોતે તેમની) પાછળ છૂપાઈને રહે છે. બીજા ગોપાલો પણ તેમ (કરે છે).

વળી જલ વહેતું હોય ત્યારે સેતુઓ બાંધે છે. રામાવતારમાં એક જ (સેતુ)
બાંધેલો કારણ કે સીતા એક જ હતી. અહિં યમુના વિગેરે ઉપર ઘણા જ (સેતુઓ)
બાંધે છે, કારણ કે (તેમ કરવાથી) કિનારા વિગેરે ઉપર જઈ રમણ થઈ શકે.

વળી માંકડાંઓ પેઠે કૂદકા મારવાનું વિગેરે પણ કરે છે. સર્વ શાખાઓ ઉપર રહેલાં
ફલોનો ભોગ કરવા એક વૃક્ષ ઉપરથી બીજા વૃક્ષ ઉપર (ભગવાન કૂદીને) જાય છે. એક
શાખા ઉપર બેસીને પણ સર્વ ફલોનો ભોગ કરે છે,[2] પરંતુ તેમને જૂદા પ્રક્રમ(કૂદકા)ની

શ્વેતાશ્વેતર(ઉપનિષદ)માં 'આપ સ્ત્રી છો, આપ પુરુષ છો. આપ કુમાર છો અથવા કુમારી
છો' એમ કહેલ છે, તે પ્રમાણે (ભગવાન) વ્રજમાં **કુમાર થયા** અને **કુમારી થયા;** અને ત્યાં જ
કૌમારનો ત્યાગ (બંનેએ) કર્યો. 'કુમારલીલા કહી, પણ કુમારીલીલા કહી નહિ' એવી શંકા થાય તેથી
'તેથી આગળ શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્તવાળી કુમારીઓનું વર્ણન કરવામાં આવશે' વિગેરે કહેલ છે. 'ગૃહસ્થની
મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન કરતી' શબ્દથી, 'આપ સ્ત્રી છો' એ શ્રુતિનો અર્થ કહેલ છે (પ્ર)
વ્રજમાં કુમાર અવસ્થાનું સ્થાપન કર્યું એમ કહેલ છે, તેથી ભગવાને પૌગંડવય ધારણ
કર્યું છતાં કુમારીઓએ 'પોતપોતાનાં વસ્ત્રો પહેરી લીધાં' (૧૦-૧૯-૨૩) પણ તેઓને ભગવાનનું એવું
(કૌમારનું) સૂક્ષ્મરૂપ જ જણાતું હતું એમ જાણવું. (લે)

૧. **અહિં મૂલરૂપની લીલાનું વિવરણ** કરે છે. 'પરમાનંદ હોઈને' એટલે 'સૃષ્ટિના
આરંભમાં સત્ અને ચિતને પોતાથી છૂટા કરીને' (જેથી પોતે માત્ર આનંદ જ રહે) એવો અર્થ છે. (લે)
છૂપાઈ રહેવાની લીલાનો આશય અહિં કહે છે. જેનો અવતાર થએલ નથી તેવું મૂલરૂપ બ્રહ્મ
જેમ માયારૂપી પડદાથી ઢંકાએલું થઈ, બીજાઓને પોતાનું જ્ઞાન થવા દેતું નથી, તેમ અવતાર ધારણ કરેલ
મૂલરૂપ શ્રીકૃષ્ણ નામવાળું બ્રહ્મ પણ છૂપાઈ રહે છે અને ચક્ષુથી તેનું ગ્રહણ થતું નથી (દર્શન થતું નથી). (યો)

૨. આ ત્રીજી લીલા સંબંધી વિજ્ઞપ્તિમાં નીચે પ્રમાણે કહેલ છે. 'પોતે ચઢવા યોગ્ય ન હોય
તેવી શાખાનો કાંઈક સ્વાદ લઈને, બીજી પોતાને ચઢવા યોગ્ય શાખા ઉપર રહેલાઈથી ઇચ્છા પ્રમાણે
ચઢયા. કોઈ વાર પાસેની શાખાનું પણ ઉલ્લંઘન કરી, પોતાના મનથી ઇચ્છેલી શાખા ઉપર ચઢી તેના
ઉપરનાં ઇચ્છેલાં ફલનો ભોગ કરે છે. કોઈ વાર બધી શાખાઓનો સ્પર્શ કરી, અમુક શાખાના ફલનો
રુચિ પ્રમાણે ભોગ કરવા જાય છે. જે જાતિનો જેવો ધર્મ તેવી ભગવાન લીલા કરે છે, તેથી તે જાતિ
અને નામવાળા થઈ ભગવાન સારી રીતે શોભે છે.' (પ્ર)

માંકડાં પેઠે કૂદકા મારવાની વિગેરે લીલા કહી તેનો અભિપ્રાય અહિં જણાવેલો છે. 'વિગેરે'
શબ્દથી એક શાખા ઉપર વિરાજેલા હોય ત્યારે બીજી શાખાના ફલનો ભોગ કરે છે એમ કહેલ છે.
જેમ માંકડું એક શાખા ઉપર ચઢીને, બીજી ઘણી શાખાઓ ઉપરનાં ફલનો બળાત્કારે ભોગ કરે છે
તેમ ભગવાન પણ કરે છે એવો અર્થ છે. અહિં પરોક્ષ(ગૂઢ)વાદમાં 'શાખા' શબ્દથી વ્રજની ઉત્તમ સ્ત્રી
કહેલી છે. એટલે એક ગોપીના ઘર વિગેરેમાં રહી, ઘણી ગોપીઓ સાથે રમણ કરે છે એમ સૂચવેલું છે. (યો)

જ્યાં (ભગવાન) રહેલ હોય તે વૃક્ષ. શાખાઓ પણ તે જ, તેમાં રહેલ રસ એ ફલ. (૧) દરેક
વૃક્ષ ઉપર જઈ તેની જૂદી જૂદી શાખાઓના ફલનો ભોગ કરે છે. (૨) એક વૃક્ષ ઉપર એક જ શાખા
ઉપર રહી, બીજી શાખાઓના અવયવોના રસનો પણ ભોગ કરે છે. આ બે માંકડાં પેઠે કૂદવાનાં કહ્યાં. (લે)

જરૂર નથી. 'વિગેરે' શબ્દથી દેડકાંની પેઠે પણ કૂદકા મારે છે[1] (એમ કહેલું છે).

(ભગવાન) બ્રાહ્મણ[2] પણ થાય છે, ક્ષત્રિય[3] પણ થાય છે. એક સ્થલે રહીને જ

---

૧. એક શાખા ઉપર રહી તેના ઉપર રહેલ ફલને તેના જૂદા જૂદા અવયવોના ભેદથી બહુ પ્રકારે ભોગ કરે તે દેડકાં પેઠે કૂદવાનું જાણવું; અથવા એક જ વૃક્ષ ઉપર રહી તેની બધીએ શાખાઓ ઉપર કૂદી કૂદીને જૂદાં જૂદાં ફલનો ભોગ કરે તે દેડકાં પેઠે કૂદવાનું થયું, કારણ કે દેડકું દૂર કૂદવા શક્તિવાળું નહિ હોવાથી એક જ પ્રદેશમાં થોડે થોડે અંતરે કૂદે છે. (**લે**)

અહિ પણ પરોક્ષવાદ કહેલો છે. જેમ દેડકું વચ્ચે થોડો પ્રદેશ તજી ક્યાંક કૂદે છે તેમ ભગવાન પણ ગોપીના ઘરમાં રમણ કરી, બીજી કોઈ ને વચ્ચે તજી દઈ, કોઈ બીજીના ઘરમાં રમણ કરે છે, એમ (આથી) સૂચવેલું છે. આમ હોવાથી વચ્ચે જેને તજીને ભગવાન ગયા તે બીજે દિવસે 'ખંડિતા'ના ભાવવાળી થાય છે. એ પ્રમાણે રસમાં અમુક પ્રકારનો ચમત્કાર થાય છે. આથી એમ નિરૂપણ કરેલું છે, કે પ્રભુ શૃંગારરસના સંબંધવાળી અનેક લીલાઓ કરતાં, શુદ્ધપુષ્ટિભક્તોનાં નયનોને ઠારે છે. **તામસપ્રમાણપ્રકરણની સમાપ્તિમાં 'તે રસ છે'** એ શ્રુતિથી સિદ્ધ **રસાત્મક બ્રહ્મ**નું શુકે ગૂઢ રીતે વર્ણન કરેલું છે. અને શુકનો આશય જાણનાર શ્રીમદાચાર્યચરણે તે પરોક્ષવાદથી જણાવેલું છે, એમ રસિક વૈષ્ણવો જાણો. (**યો**)

૨ 'બ્રાહ્મણ પણ થાય છે' શબ્દોથી ગૂઢ રીતે નીચે પ્રમાણે જણાવેલું છેઃ–

"(ભગવાન) સૂક્ષ્મ રૂપ કરી વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેથી અડચણ (ગોપીના પતિ, સાસુ વિગેરે) દૂર થતાં પોતાનું ઇષ્ટરૂપ દર્શાવે છે. ભક્તોના દુઃખને હરવું એ તેમનું ઇચ્છેલું છે, ભક્તોને ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય તે તેનું ફલ છે, અને તે (ભક્ત) સિવાય બીજાઓ જેનો નિરોધ પણ કરવાનો છે તેઓ ભગવાનને દોષ ન દે એ પણ અહિં ફલ છે.

કોઈવાર પોતાના ભક્તોના પિતા વિગેરેની પરવાનગીથી તેમના સંગમાં રહે છે, અને ત્યાં લીલા કરતાં શ્રીકૃષ્ણ શોભે છે.

કોઈવાર પરસ્પરના છૂપા પ્રેમને લીધે, વનમાં હરકોઈ રીતે ભક્તોનો સંગ થતાં પ્રભુ નિત્ય રમણ કરે છે.

કોઈવાર ભક્તના પિતા વિગેરે મના કરે તોપણ પ્રતાપી ભગવાન પોતાના આગ્રહથી ચતુરાઈથી તેને પોતે ઇચ્છેલા પ્રદેશમાં લઈ જાય છે. કોઈવાર પ્રભુ માણસોને પોતાનો ગમ્મતભર્યો આવેશ જણાવતાં, (ભક્ત) બીજાના સંગથી રહિત થાય તે માટે કીનારા ઉપર રહેલ ભક્તને પ્રાપ્ત કરવા વાનરો સહિત ઘણા ઉપાયો કરે છે, અને ત્યાં રહેલ અડચણને સર્વ રીતે દૂર કરે છે જ.

જો બીજો કોઈ અભિમાનથી ભક્તની પાસે જાય તો વ્રજવલ્લભ બાલભાવના આગ્રહથી જ તેને દૂર કરી, અને બીજું કોઈ આવે તેમાં પોતે જ અડચણરૂપ થઈ, પોતે (ત્યાં) રહી અનેક પ્રકારની લીલાઓ કરે છે.

અદેખો (એકલો વિઘ્નરૂપ હોય તે) જતો રહે તે માટે સાધનો યોજે છે. વિવિધભાવવાળા ભક્તો અને કોઈવાર હરિ પણ એક જ સ્થલે બધા ભાવોને અનુક્રમે ઉત્પન્ન કરી, તે રસોનો ભોગ કરે છે, અને તેવી જ રીતે જૂદે જૂદે સ્થલે રહી દરેક(ભક્તના ભાવ)નો ભોગ કરે છે; અથવા ઉદાર ચિત્તવાળા ભગવાન વેણુ વગાડવાની લીલા કરીને કીનારા ઉપર ભેગા થએલા ભક્તોમધ્યે બધા ભાવના રસોનો ભોગ કરે છે." (**ટિ**)

અહિં 'બ્રાહ્મણ' શબ્દ વામન અવતાર લક્ષમાં રાખી યોજેલ છે, કારણ કે 'માયાથી ઠીંગણા બનેલ જટાવાળા વિપ્ર વામનને' વિગેરે વાક્યમાં વામનને વિપ્ર કહેલા છે. તે વામનજીએ જેવી રીતે પોતાના સ્વરૂપને ઢાંકી દઈ, સૂક્ષ્મરૂપ દેખાડી, બલિરાજા પાસેથી પોતાનું કાર્ય સાધી, પછી મોટું રૂપ પ્રકટ કર્યું, તેવી રીતે અહિં પણ છૂપાવી રાખેલ દુર્લભ વ્રજની સ્ત્રીને પ્રાપ્ત કરવા, ભગવાન પોતાનું સ્વરૂપ છૂપાવી (તેને) રમણની ઇચ્છા કરાવી પછી પોતાનું પહેલાંનું રૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રમાણે આ શબ્દોથી 'છૂપા રહીને' કરેલી લીલાનો ગુપ્ત અભિપ્રાય કહેલો છે. (**યો**)

૩. 'ક્ષત્રિય' શબ્દ અહિં રામચંદ્રજીને ઉદ્દેશી યોજેલ છે. તેમણે સેતુ બાંધવાનો ઉપાય કરી

સર્વ રસ ગ્રહણ કરે છે, પરંતુ તેમને મર્યાદા પ્રતિબંધ કરતી (નડતી) નથી. એવી રીતે જેટલા ભાવોથી જેટલા ગોકુલમાં રહેનારાઓનું ગ્રહણ થઈ શકે (જેટલાનો નિરોધ થઈ શકે) તે બધાએ વિહારો (ભગવાને) કર્યા. (૧) મૂલરૂપની લીલા, (૨) જગદ્રૂપ(ભગવાન)ની લીલા અને (૩) વેદરૂપ(ભગવાન)ની લીલા,[1] એ ત્રણ લીલાઓ પરિચય કરાવનાર તરીકે કહેલી છે. હવે પછી કુમાર અવસ્થામાં કરવાનું કામ નહિ હોવાથી તે બે (શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રે) તે લીલાઓ (રમતો) સાથે કુમાર અવસ્થાને તજી. (૪૯)

ઇતિ શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમસ્કંધના વિવરણમાં બીજા તામસપ્રકરણના પેટા-પ્રકરણ પ્રમાણપ્રકરણમાં ધર્મીનું નિરૂપણ કરનારા સાતમા અધ્યાય, અને ગ્રંથના આરંભથી અગીઆરમા અધ્યાયનું વિવરણ સંપૂર્ણ.

—o—

જાનકીને પ્રાપ્ત કરી, તેવી રીતે અહિં પણ રસશાસ્ત્રમાં કહેલા ઉપાયોરૂપ સેતુઓ બાંધી ભગવાન વ્રજસુંદરીઓને પ્રાપ્ત કરે છે. એ પ્રમાણે 'સેતુઓ બાંધવાની' લીલાનું તાત્પર્ય જણાવેલ છે. વળી 'સેતુઓ બાંધવા' એ શબ્દથી જૂદા જૂદા પ્રકારની રાજનીતિ કહેલી છે. જેમ રામચંદ્રે રાજનીતિથી રાજ્ય સંબંધી અનેક ફલો ભોગવ્યાં તેમ ભગવાન પણ રસશાસ્ત્રમાં કહેલ ચતુરાઈરૂપ નીતિથી ગોપવધૂઓ સાથેના વિવિધ વિલાસરૂપ ફલ ભોગવે છે. એવું 'સેતુઓ બાંધવાનું' તાત્પર્ય જણાવેલું છે. આનો અર્થ ટિપ્પણીમાં પણ જણાવેલો છે. (યો)

૧. મૂલરૂપ, જગદ્રૂપ અને વેદરૂપની લીલાઓ કહી, તેનો ભાવ તેમની કૃપાથી સારી રીતે નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છેઃ—પ્રમાણ નામના પ્રકરણના ઉપસંહારમાં પણ જો શુદ્ધપણું અને બ્રહ્મપણું કહેવામાં ન આવે તો આ પ્રકરણ (૧) પ્રમાણપ્રકરણ છે અને (૨) શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ છે, એ બે સિદ્ધ ન થાય, કારણ કે તેમાં પ્રમાણ (જણાવેલ નહિ હોવાથી) નથી, અને 'શુદ્ધબ્રહ્મનું' લક્ષણ (જણાવેલ નહિ હોવાથી) નથી, એમ લાગે. તેથી જ અહિં બ્રહ્મપણાનો પરિચય કરાવનાર ત્રણ (રૂપ) કહેલાં છે. (૧) જેનું સ્વરૂપ કોઈએ જાણેલ નથી, તેવું બ્રહ્મ પ્રથમ હોય છે. (૨) પછી રમણ કરવાની ઇચ્છાથી સર્વ જગદ્રૂપ થઈને તે પોતાની લીલા સિદ્ધ થાય તે માટે ઘણી કઠણ મર્યાદા કરે છે. અથવા (૩) પ્રપંચથી અતીત(ભગવાન)ની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે તેણે દૃઢ ભક્તિમાર્ગો કરેલા છે. વેદની બધી શાખાઓનાં ફલનો ભોગ થઈ શકે તે માટે પોતાનું વેદપણું (વેદરૂપ) પ્રકટ કરીને તે ક્રીડા કરે છે એમ સૂચવેલું છે. જેમ ભક્તો પ્રભુની (પોતાને) પ્રાપ્તિ થાય તે માટે સર્વનો ત્યાગ કરી એકાંતમાં રહે છે તેમ જ્યારે આ પોતે કરે ત્યારે તે 'પર' ગણાય; કારણ કે 'જે મને જેમ ભજે છે તેમને હું પણ તેવી રીતે ભજું છું' (ગીતા ૪. ૧૧) એ પ્રતિજ્ઞા બીજાએ કરેલી નથી (પરંતુ ભગવાને જ કરેલી છે). સાક્ષાત્ સ્વરૂપનું દાન કરવામાં (અહિં) આવે છે તેથી આ ઉત્તમ લીલા છે, એમ પણ (સૂચવેલું છે). અહિં લીલા સંબંધી બધી વસ્તુ ભગવદ્રૂપ છે. પ્રવૃત્તિ કરાવનાર વેણુનાદ છે, તે અહિં વેદરૂપ છે. આ સર્વ જણાવવા શુકે અહિં ત્રણ લીલાઓ કહેલી છે એમ શ્રીમદાચાર્યચરણે કહેલું છે, અને આ ગોપ્ય છે એમ પણ સૂચવેલું છે. (ટિ)

અધ્યાય અગીઆરમો સંપૂર્ણ.

॥ कौतुकलीलानिरूपकप्रक्षिप्ताध्यायत्रयम् ॥

કૌતુકલીલાનું નિરૂપણ કરનારા ત્રણ પ્રક્ષિપ્ત અધ્યાયો.

॥ तत्रादौ प्रथमोऽध्यायः ॥ **આરંભમાં તેનો પહેલો અધ્યાય.**

कथामात्रं हरेर्वाच्यं सर्वत्रेत्यत्र केचन ।
कथां वक्तुं भागवतीं क्वचित्सिद्धामलौकिकीम् ॥ का. १ ॥
योजयित्वा त्वाधुनिका अध्यायत्रितयं जगुः ।
शब्दार्थसंगतीनां हि स्पष्टा तत्र विरुद्धता ॥ का. २ ॥

હરિની સર્વ કથા સર્વત્ર કહેવી જોઈએ, એવા (વિચારથી) ક્યાંક[1] કહેવાએલી ભગવાનની અલૌકિક કથા કહેવામાટે કેટલાક હાલના (પંડિતોએ) જોડીને (નવા બનાવીને) ત્રણ અધ્યાયો કહેલા છે. તેમાં શબ્દ અર્થ અને સંગતિનું વિરૂદ્ધપણું સ્પષ્ટ છે. કા. ૧–૨.

लोकप्रसिद्धेस्तच्चापि कथंचिद् रूप्यते स्फुटम् ॥ का. २½ ॥

લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી તેનું પણ હરકોઈ રીતે સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા.૨½.

ગયા (અગીઆરમા) અધ્યાયના અંતે 'વ્રજમાં કુમાર અવસ્થા તજી' એમ કહ્યું. (ત્યાર પછી) 'ત્યાર પછી પૌગંડવયને ધારણ કરેલા તે બે વ્રજમાં પશુપાલના માન્ય થયા' (અધ્યાય ૧૨–૧) એવો જ ગ્રંથનો સંબંધ હોવો જોઈએ.[2] છતાં (બ્રહ્માએ કરેલ)

---

૧. 'ક્યાંક' એટલે "પદ્મપુરાણ વિગેરેમાં". (का)

૨. ગયા અધ્યાયના અંતે 'કુમાર અવસ્થાને તજી' એમ કહ્યું અને બારમા અધ્યાયના આરંભમાં 'ત્યાર પછી પૌગંડવય ધારણ કરેલા......' કહ્યું. એ બે વાક્યો કહેનારે એ બેની વચ્ચે. બીજી કોઈ કથા કહેલી નથી એમ જણાય છે. જો બીજી કથા કહેવાની હોત તો આ ત્રણ (પ્રક્ષિપ્ત) અધ્યાયો પૂરા થયા પછી જ કુમાર અવસ્થાનો ત્યાગ કર્યાનું કહેત. વળી'(બાલકોએ) પૌગંડવયમાં કહ્યું' (૧. ૩૭) એમ કહેલ હોવાથી તે પહેલાં જ પૌગંડવય થએલ હોવાથી, ત્યાર પછી 'ત્યાર પછી પૌગંડવય ધારણ કરેલા...' એમ કહેલું એ તેથી વિરૂદ્ધ થાય, અને અર્થવિનાનું થાય. વળી આ (પ્રક્ષિપ્ત) ત્રીજા અધ્યાયના અંતે, ' एवं विहारैः कौमारैः' એ ગયા અધ્યાયના અંતે આવેલ શ્લોક કેટલાક પુસ્તકોમાં લખે છે, તે અપ્રામાણિક છે, તેથી પણ આ ત્રણ અધ્યાયો પ્રક્ષિપ્ત છે એમ જણાય છે. ભગવાનની પ્રિયાઓ–(ગોપીઓ)એ ભગવાનની લીલાનું અનુકરણ કરેલું છે (૧૦–૨૭ અધ્યાયમાં) ત્યાં પણ આ અધ્યાયોમાં કહેલી લીલાનું અનુકરણ તેઓએ કરેલ નથી; અને તૃતીયસ્કંધમાં ઉદ્ધવે અને બારમાસ્કંધમાં સૂતે પણ આ કથા કહેલી નથી (તેથી પણ તે પ્રક્ષિપ્ત છે). વળી બ્રહ્મા સંબંધી આ કથામાં જે કહેવામાં આવે છે તે ૨–૬–૩૩માં બ્રહ્માએ કહેલ વચનથી વિરૂદ્ધ છે, તેથી પણ (આ કથા પ્રક્ષિપ્ત છે).

'આ ઈશ્વર છે' એમ જે જાણતો હોય તે તેમની પરીક્ષા કરે તો મોટો અનર્થ થાય; અને ૨–૯–૩૬ના ઉત્તરાર્ધમાં ભગવાને બ્રહ્માને હરકોઈ કલ્પમાં મોહ થશે નહિ એમ કહેલ છે, તેનો પણ (આ કથાથી) વિરોધ થાય છે. (તેથી પણ આ કથા પ્રક્ષિપ્ત છે). 'શ્રીકૃષ્ણ ઈશ્વર છે' એમ બ્રહ્મા ૨–૭–૨૭વિગેરેથી પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી તે ઈશ્વર છે એવું તેમને સદા જ્ઞાન છે. એવા જ્ઞાનવાળા હોવા છતાં તે આ કથામાં કહેલ છે તેવી ધૃષ્ટતા કરે એ સંભવતું નથી, તેથી પણ (આ કથા પ્રક્ષિપ્ત છે). આ કથા પ્રસિદ્ધ હોવાથી જ શ્રીમદાચાર્યચરણે તેનું વિવરણ કરેલ છે, તેથી અમે તેની ઉપેક્ષા કરીએ છીએ (તેની ઉપર ટિપ્પણી લખતા નથી). (टि).

આ કથા પ્રક્ષિપ્ત હોવાનાં કારણો ટિપ્પણીમાં આપેલાં છે. વળી ૧–૨૯માં કંસ વિગેરેને

વાછડાંનું હરણ પદ્મપુરાણમાં[1] ભગવાનના ચરિત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તેથી તે (પદ્મપુરાણમાં કહેલી) કથાનો આશ્રય કરીને, પહેલા તથા પછીના (ત્રીજા) અધ્યાયમાં અઘાસુરનો વધ અને બ્રહ્માએ કરેલી (ભગવાનની) સ્તુતિ મૂકીને, ભગવાનની કૌતુકલીલા દર્શાવેલી (કહેલી) છે, કારણ કે લોકો લૌકિકમાં કૌતુકવાળા હોય છે.

तत्र तु प्रथमेऽध्याये लीलामाह सुविस्तराम् ।
अघासुरस्य च वधो मुक्तिश्चापि स्वयुक्तितः ॥ का. ३½ ॥

તે પૈકી પહેલા અધ્યાયમાં તો વિસ્તારવાળી લીલા કહે છે. અઘાસુરનો વધ અને પોતાની યુક્તિપ્રમાણે[2] તેની મુક્તિ પણ (કહેલાં છે). કા. ૩½.

આરંભમાં દશ શ્લોકોથી ભગવાનની લીલા કહે છે:—

श्रीशुक उवाच । શ્રીશુક કહે છે:—

क्वचिद् वनाशाय मनो दधद् व्रजात् प्रातः समुत्थाय वयस्यवत्सपान् ॥
प्रबोधयञ्छृंगरवेण चारुणा विनिर्गतो वत्सपुरःसरो हरिः ॥ १ ॥

કોઈ વખત વનમાં ભોજન કરવાનું મન કરીને, પરોઢમાં વ્રજમાંથી ઉઠીને, મિત્ર ગોપાલોને સુંદર શીંગડાંના અવાજથી જગાડતાં, વાછડાંઓને આગળ કરીને હરિ નીકળ્યા. ૧.

આનંદ થયાનું કહેલું છે. પછી તરત જ ભગવાન અઘાસુરનો નાશ કરે છે. તેથી ભગવાને તેનો નાશ કર્યો તે પણ કંસે જોએલું જ હોવું જોઈએ. આમ હોવા છતાં આગળ અરિષ્ટના વધ પછી નારદ કંસને કહે છે કે 'જે બેએ તારા પુરુષોને હણ્યા' વિગેરે તેનો વિરોધ થાય છે, કારણ કે બકી અને બકના નાનાભાઈ અઘનો વધ થતાં તો કંસે પોતેજ જોએલ છે.

વળી ૨–૨૨ના ઉત્તરાર્ધમાં જે કથા કહી છે, તે આગળની રસલીલાથી વિરૂદ્ધ છે. વળી તે સમયે ભગવાનના મિત્રો પાંચ વર્ષની વયના હતા એટલે તેટલા વયનું ભગવાનનું રૂપ (ભગવાન વયસ્યરૂપે થએલા તે રૂપ) હોય તોપણ સ્તનપાન (એ વયે) સંભવતું નથી. (प्र) આ કથા પ્રક્ષિપ્ત હોવાનાં કેટલાંક કારણો યોગિ ગોપેશ્વરે આપેલાં છે તે પણ અહિ પ્રકાશમાં જણાવેલાં છે.

શ્રીમદ્ભાગવતના ૩૩૨ અધ્યાયો છે, એમ શ્રીધરે પણ ગણેલ છે. આ અધ્યાયો ગણવામાં આવે તો ૩૩૨ બદલે ૩૩૫ અધ્યાયો થાય છે, તેથી પણ આ ત્રણ અધ્યાયો પ્રક્ષિપ્ત છે. એમ શ્રીધરના મત પ્રમાણે પણ આ અધ્યાયો પ્રક્ષિપ્ત થાય છે. (यो)

૧. પદ્મપુરાણમાં આ કથા નીચે પ્રમાણે કહેલી છે:—

'ભાઈ અને બેનનું વેર વાળવા આવેલ સર્પરૂપ અઘાસુરને શ્રીકૃષ્ણે માર્યો અને તેની બ્રહ્મગતિ કરી (તેને મોક્ષ આપ્યો), અને કાલના સ્થાનરૂપ તેના મુખમાંથી વાછડાંઓને અને ગોપાલોને મુક્ત કર્યા. તે દિવસે મધ્યાહ્ને ગોપરૂપી(શ્રીકૃષ્ણ)નો પ્રભાવ જોઈને બ્રહ્માએ વાછડાંઓ અને ગોપાલોનું હરણ કર્યું. ત્યાર પછી એક વર્ષમાં પાંચ દિવસ ઓછા હતા ત્યારે બધાં વાછડાં તથા ગોપાલોને પ્રજાપતિ(બ્રહ્મા)એ જોયાં; અને નવમાને દિવસે (ભગવાનની) સ્તુતિ કરી. શ્રીકૃષ્ણની માયાથી મૂઢ થએલ બધા બાલકોએ (એ સમયને) અર્ધો ક્ષણ માની. તેઓએ એમ જાણેલ કે 'આજે આપણા મિત્રે (શ્રીકૃષ્ણે) અઘાસુરને માર્યો છે. પછી વ્રજમાં જઈ બાલકોએ એ સર્વ વ્રજમાં (બધાને) કહ્યું.' (प्र)

૨. આ પહેલા અધ્યાયના તેત્રીસમા શ્લોકમાં અઘાસુરની મુક્તિ કહેલી છે, અને આડત્રીસ તથા ઓગણચાલીશમા શ્લોકોમાં તેનું યુક્તિથી સમર્થન કરેલું છે એવો અર્થ છે. (का)

'क्वचित्' એટલે કોઈ વખત. आश એટલે ભોજન. વનમાં ભોજન કરવાનું મન કરીને, પ્રાતઃકાલે વ્રજમાંથી ઉઠીને (હરિ) નીકળ્યા, એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. **वयस्याः** મિત્રો અને તેઓ **वत्सपाः** ગોપાલો, (તે મિત્ર ગોપાલો). તેઓને શીંગડાંના અવાજથી જ જગાડ્યા. શ્રીકૃષ્ણનો જ (શ્રીકૃષ્ણે કરેલો જ) આ શીંગડાંનો અવાજ છે, એમ જણાવવા 'સુંદર' પદ યોજેલું છે. (ગાયોને) દોહી લીધા પછી વાછડાંઓને લઈ (ભગવાન) નીકળ્યા.

તે સમયે બધાએ (વ્રજમાંથી) બહાર નીકળ્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

तेनैव सार्धं पृथुकाः सहस्रशः स्निग्धाः सुशिग्वेत्रविषाणवेणवः ॥

स्वान् स्वान् सहस्रोपरि संख्ययान्वितान् वत्सान् पुरस्कृत्य विनिर्ययुर्मुदा ॥२॥

તેમની જ સાથે (તેમનામાં) પ્રેમવાળા અને સારાં શીકાં, લાકડી, શીંગડાં અને વાંસળીવાળા હજારો બાલકો પોતપોતાનાં હજારોથી અધિક સંખ્યાવાળાં વાછડાંઓને આગળ કરીને આનંદથી નીકળ્યા. ૨.

તેમની જ એટલે ભગવાનની સાથે બાલકો હજારોની સંખ્યામાં નીકળ્યા. (તેઓ) ભગવાનમાં પ્રેમવાળા હતા, અને સારાં છે ભાત ભરેલું શીકું, વાછડાં ચારવાની લાકડી અને વગાડવાનું શીંગડું અને વાંસળી જેઓનાં તેવા હતા. પોતાનાં વાછડાંઓને આગળ કરીને તેઓ પણ આનંદથી (પોતપોતાનાં) ઘરોમાંથી નીકળ્યા. દરેકનાં (વાછડાંઓની) એક હજાર કરતાં વધારે દસ હજાર વિગેરે સંખ્યા હતી તે સંખ્યા સહિત (તેઓ નીકળ્યા). (૨)

તે બધાએ પોતાનાં વાછડાંઓને શ્રીકૃષ્ણનાં વાછડાંઓ ભેગાં ભેળવ્યાં, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

कृष्णवत्सैरसंख्यातैर्यूथीकृत्य स्ववत्सकान् ॥

चारयन्तोऽर्भलीलाभिर्विजहुस्तत्र तत्र ह ॥ ३ ॥

શ્રીકૃષ્ણનાં અસંખ્યાત વાછડાંઓ સાથે પોતાનાં વાછડાંઓને ભેગાં કરીને બાલકોની રમતોથી (તેઓને) ચારતાં જૂદે જૂદે સ્થલે રમતા હતા. ૩.

(તેઓએ) ભગવાનનાં વાછડાંઓ સાથે પોતાનાં વાછડાંઓને ભેગાં કર્યાં; કારણ કે તેમ ન કરે તો સ્વછંદ લીલા થાય (થઈ શકે) નહિ. તેમ કરીને તેમનાથી છૂટા થએલા એટલે (શ્રીકૃષ્ણનાં વાછડાંઓમાંથી) ક્યાંયેક નીકળી ગએલાં (વાછડાંઓને) બાલકોની રમતોથી જ ચારતાં તેઓ જૂદે જૂદે સ્થલે રમત કરતા હતા. (૩)

તેઓએ ફલ વિગેરેથી પોતાનાં શરીરને શણગાર્યાં હતાં, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

फलप्रवालस्तवकसुमनःपिच्छधातुभिः ॥

काचगुञ्जामणिस्वर्णभूषिता अप्यभूषयन् ॥ ४ ॥

કાચ, ચણોઠી, મણિ અને સુવર્ણથી શણગારેલા હોવા છતાં તેઓએ (પોતાને) ફલ, કુણાં પાંદડાં, ફૂલના ગુચ્છાઓ, ફૂલ, પીછાં અને ધાતુઓથી શણગાર્યા. ૪.

પહેલાં કાચ વિગેરેથી શણગારેલા હોવા છતાં પણ, ફરીથી વનમાં ઉત્પન્ન થએલ પદાર્થોથી (તેઓએ પોતાને) શણગાર્યા. **स्तबकाः** એટલે ફૂલના ગુચ્છાઓ, **सुमनसः** એટલે

માત્ર ફૂલો, પીછાં એટલે મોરનાં પીછાંઓ, (ધાતુઓ એટલે) ગેરૂ વિગેરે ધાતુઓ. ચણોઠીઓ વનમાં ઉત્પન્ન થએલી હોય છે છતાં તેઓ (તેમના શણગારમાં) નિત્ય રહેતી હોવાથી, કાચ વિગેરેમાં તેમને ગણેલી છે, (અને વનમાં ઉત્પન્ન થએલ પદાર્થોમાં ગણી નથી.) (૪)

બાલકોની પરસ્પર રમત નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

मुष्णन्तोऽन्योन्यशिक्यादीन् ज्ञातानाराच्च चिक्षिपुः ॥
तत्रत्याश्च ततो दूराद्धसन्तश्च पुनर्ददुः ॥ ५ ॥

(તેઓ) એકબીજાનાં શીકાં વિગેરેને છાનાંમાનાં લઈ લેતા, અને જણાઈ જતાં દૂરથી ફેંકતા હતા. ત્યાં રહેલા હસતાં હસતાં ત્યાંથી દૂરથી તેમને પાછાં આપતા હતા. ૫.

(તેઓ) એકબીજાનાં શીકાં વિગેરે છાનાંમાનાં લઈ લેતા હતા. પછી 'આણે મારૂં (શીકું) લઈ લીધું' એમ જણાઈ જતાં, દૂરથી જ તેને ફેંકી દેતા. ત્યાંથી પણ જેઓના ઉપર તે શીકું વિગેરે પડતાં, તેઓ તે શીકાં વિગેરેને તથા બીજાઓને પણ દૂરથી ફેંકતા હતા. પછી હસતાં હસતાં પાછા તેમને જ (જેઓએ પહેલાં તે પોતાના ઉપર ફેંકેલ હોય તેમને જ) આપતા હતા. (૫)

यदि दूरं गतः कृष्णो वनशोभेक्षणाय तम् ॥
अहं पूर्वमहं पूर्वमिति संस्पृश्य रेमिरे ॥ ६ ॥

વનની શોભા જોવા માટે શ્રીકૃષ્ણ દૂર જતા ત્યારે 'હું પહેલો, હું પહેલો (શ્રીકૃષ્ણને અડી જાઉં)' કહી (તેમનો) સ્પર્શ કરી રમતા હતા. ૬.

જો શ્રીકૃષ્ણ દૂર પધારેલા હોય તો તે વનની શોભા જોવા માટે દૂર (પધારેલા) હોય ત્યારે 'હું (શ્રીકૃષ્ણને) પહેલાં અડી જાઉં' એમ સ્પર્ધા કરી, ભગવાનને સ્પર્શ કરી રમતા હતા. (૬)

केचिद् वेणून् वादयन्तो ध्मान्तः श्रृंगाणि केचन ॥
केचिद् भृंगैः प्रगायन्तः कूजन्तः कोकिलैः परे ॥ ७ ॥

કેટલાક વાંસળીઓ વગાડતા હતા, કેટલાક શીંગડાંઓ ફૂંકતા હતા. કેટલાક ભમરાઓ સાથે ગુંજારવ કરતા હતા (અને) બીજાઓ કોયલો સાથે કૂજન કરતા હતા. ૭.

ત્યાં કેટલાક બાલકો વાંસળીઓ વગાડનારા થયા. કેટલાક શીંગડાંઓ ફૂંકનારા એટલે વગાડનારા થયા. કેટલાક વળી ભમરાઓ સાથે તેમના જેવું જ ગાન કરતા હતા, અને તેવી જ રીતે કોયલો સાથે કૂજન કરતા હતા. (૭)

विच्छायाभिः प्रधावन्तो गच्छन्तः साधु हंसकैः ॥
बकैरुपविशन्तश्च नृत्यन्तश्च कलापिभिः ॥ ८ ॥

પક્ષીઓની છાયાઓ સાથે દોડતા હતા, હંસો સાથે સારી રીતે ચાલતા હતા, બગલાઓ સાથે બેસતા હતા અને મયૂરો સાથે નૃત્ય કરતા હતા. ૮.

કેટલાક વળી ઉપર (આકાશમાં) જતાં (ઉડતાં) પક્ષીઓની છાયાઓ એટલે ગોળ વિગેરે આકૃતિઓ (જમીન ઉપર પડે તે) સાથે ઝડપથી દોડતા હતા, (કેટલાક) હંસો સાથે સારી રીતે ચાલતા હતા, (કેટલાક) બગલાઓ સાથે તેઓની પેઠે જ બેસતા હતા, અને (કેટલાક) કલાપી એટલે મયૂરો સાથે નૃત્ય કરતા હતા. (૮)

विकर्षन्तः कीशबालानारोहन्तश्च तैर्द्रुमान् ॥

विकुर्वन्तश्च तैः साकं प्लवन्तश्च पलाशिषु ॥ ९ ॥

વાંદરાંઓની પૂંછડીઓને ખેંચતા હતા, વાંદરાંઓનાં બચ્ચાંઓ સાથે (તેઓને પકડીને) વૃક્ષો ઉપર ચઢતા હતા, તેઓની સાથે દાંતીઆં કરતા હતા, અને વૃક્ષો ઉપર કૂદતા હતા. ૯.

कीशाः એટલે લાંબાં પૂંછડાંવાળાં વાંદરાંઓ. તેઓના બાલ એટલે પૂંછડાંઓને સારી રીતે ખેંચતા હતા. (અને) તેઓના (બાલ એટલે) બાલકોને જ પકડીને તેઓની સાથે વૃક્ષો ઉપર ચઢતા હતા, અને દાંતીઆં કરતા હતા, અને માંકડાંઓ પેઠે જ વૃક્ષો ઉપર કૂદતા હતા એટલે કૂદકા મારીને જતા હતા. (૯)

साकं भेकैर्विलंघन्तः सरित्प्रस्रवसम्प्लुताः ॥

विहसन्तः प्रतिच्छायाः शपन्तश्च प्रतिस्वनान् ॥१०॥

દેડકાંઓ સાથે કૂદતા હતા, નદી, ઝરણાંમાં ડુબકીઓ મારતા હતા, પ્રતિબિંબોની મશ્કરી કરતા હતા, અને પડઘાઓનો તિરસ્કાર કરતા હતા. ૧૦.

અને ભૂમિ ઉપર દેડકાંઓ સાથે કૂદતા હતા. **सरित्** નદીઓ તથા **प्रस्रव** ઝરણાંમાં તેઓની (દેડકાંઓની) સાથે જ ડુબકીઓ મારતા હતા, અથવા **सम्प्लुताः** એટલે ખાડાઓ. (નદીઓ, ઝરણાં અને ખાડાઓને દેડકાંઓ સાથે કૂદી જતા હતા એવો અર્થ થયો). અહિં '**सम्प्लुताः** શબ્દ સ્ત્રીલિંગમાં યોજેલ છે તે વિચારવા જેવું છે (પુંલ્લિંગમાં **सम्प्लुतान्** દ્વિતીયાનું બહુવચન થવું જોઈએ. આ પ્રમાણે અર્થ કરતાં દ્વિતીયાવિભક્તિનો શબ્દ થાય છે, તેથી આમ અર્થ કરવામાં એટલું વિચારવા જેવું છે). **प्रतिच्छायाः** એટલે દર્પણ વિગેરેમાં પડતાં પ્રતિબિંબો. **प्रतिस्वनान्** એટલે પોતાના શબ્દ (પોતે બોલેલ શબ્દ) જેવા શબ્દો કિનારા વિગેરેમાંથી નીકળે તેમનો (પડઘાઓનો) તિરસ્કાર કરતા હતા. (૧૦)

નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી તેઓના ભાગ્યનું અભિનંદન કરે છેઃ–

इत्थं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्या दास्यं गतानां परदैवतेन ॥

मायाश्रितानां नरबालकेन सार्धं विजह्रुः कृतपुण्यपुञ्जाः ॥११॥

આવી રીતે જ્ઞાનીઓને બ્રહ્મરૂપ સુખરૂપ અને જ્ઞાનરૂપ (સ્ફુરતા), દાસ્ય પામેલાઓને નિયંતા અને આરાધ્યરૂપે (સ્ફુરતા) અને માયાનો આશ્રય કરેલાઓને માણસના બાલક તરીકે (સ્ફુરતા) (ભગવાન) સાથે જેઓએ પુણ્યનો સંચય કરેલ તેઓ રમતા હતા. ૧૧.

લોકો ત્રણ પ્રકારના છે. (૧) જ્ઞાનીઓ, (૨) ભક્તો અને (૩) પ્રાકૃત પુરુષો. "તેને જે જે પ્રકારે ભજે છે તેવા તે થાય છે" શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાન તે સર્વેને

પોતપોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે સ્ફુરે છે. (૧) તે પૈકી સત્પુરુષો એટલે જ્ઞાનીઓ બ્રહ્મરૂપ એટલે સતરૂપ, સુખરૂપ એટલે આનંદરૂપ અને અનુભૂતિરૂપ એટલે જ્ઞાનરૂપ (ભગવાનને જાણે છે), અને તેવા(ભગવાન)ની સાથે તેઓ રમતા હતા એવું બાલકોનું (મોટું) ભાગ્ય હતું.

(૨) દાસ્ય પામેલા એટલે ભક્તો (ભગવાનને) **પરઃ** એટલે નિયંતા (નિયમમાં રાખનાર) સ્વામી અને **દૈવતમ્** એટલે આરાધ્ય (પ્રસન્ન કરવા યોગ્ય) જાણતા હતા.

(૩) માયાનો આશ્રય કરેલા એટલે પ્રાકૃત પુરુષો (ભગવાનને) માત્ર માણસના બાલક તરીકે (જાણતા હતા). એવી રીતે સર્વને જે જૂદા જૂદા પ્રકારથી જણાતા હતા તેમની સાથે જેઓએ પુણ્યનો સંચય કરેલો તેવા (બાલકો) રમતા હતા. (૧૧)

અને તેઓની દૃષ્ટિ પાસે ભગવાન રહેતા એ તેઓનું મોટું ભાગ્ય હતું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

यत्पादपांसुर्बहुजन्मकृच्छ्रतो धृतात्मभिर्योगिभिरप्यलभ्यः ॥
स एव यद्दृग्विषयः स्वयं स्थितः किं वर्ण्यते दिष्टमतो व्रजौकसाम् ॥१२॥

ઇંદ્રિયોને જેઓએ જીતેલી છે તેવા યોગીઓને પણ જેમના ચરણની રજ ઘણા જન્મોના તપથી પણ પ્રાપ્ત થતી નથી, તે જ (ભગવાન) પોતે વ્રજવાસીઓના ચક્ષુના વિષય થઈ રહ્યા, તેથી તેમના ભાગ્યનું શું વર્ણન કરવું ? ૧૨.

ઘણા જન્મોના તપથી જેમણે ઇંદ્રિયો જીતેલી છે તેવા યોગીઓને એટલે જેઓનાં શરીર, ઇંદ્રિયો અને અંતઃકરણો+ શુદ્ધ છે તેઓને પણ જેમના ચરણની રજ પ્રાપ્ત થતી નથી, તે જ આ શ્રીકૃષ્ણ, જે સર્વ બાલકોની અથવા જે સર્વે વ્રજવાસીઓની (આગળ) પોતે જ (પોતાની મેળે જ) રહેલા છે, પરંતુ તેઓએ પ્રાર્થના કરવાથી રહેલા છે એમ પણ નથી. તેથી વ્રજવાસીઓનાં વાણી અને મનથી જણાય નહિ તેવા (આ) ભાગ્યનું શું વર્ણન કરવું?

એ પ્રમાણે રમત કરતા હતા તે દરમ્યાન અઘાસુર આવ્યો, એમ નીચેના શ્લોકથી એકવીશ શ્લોકોથી તેની મુક્તિ સુધીની કથાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે:-

अथाघनामाभ्यपतन् महासुरस्तेषां सुखक्रीडनवीक्षणाक्षमः ॥
नित्यं यदन्तो निजजीवितेप्सुभिः पीतामृतैरप्यमरैः प्रतीक्ष्यते ॥१३॥

પછી તેઓની સુખપૂર્વક રમત જોઈ નહિ શકતો અઘ નામનો મોટો અસુર (ત્યાં) આવ્યો, જેના મરણની, જેઓએ અમૃતનું પાન કરેલું છે તેવા પોતાના જીવનની ઇચ્છા રાખનાર દેવો પણ નિત્ય રાહ જોતા હતા. ૧૩.

'અઘ' એ તેનું અર્થ પ્રમાણે નામ હતું (અઘઃ એટલે પાપ. તેનામાં જેવા ગુણો હતા તેવું જ તેનું નામ હતું). તે બાલકોની સુખપૂર્વક રમત જોવામાં પણ જેને અદેખાઈ થતી તેવો (તે હતો). નિત્ય એટલે સદા, જેના અંતની એટલે અઘાસુરના નાશની દેવો પણ રાહ જોતા હતા. તેનું કારણ 'પોતાના જીવનની ઇચ્છા રાખનાર' શબ્દથી કહેલ છે. જો કે તેમણે (દેવોએ) અમૃત પીધેલું હતું (છતાં પોતાના જીવનની ઇચ્છા

+ તપથી શરીરની શુદ્ધિ થઈ છે. 'धृतात्मभिः' શબ્દથી ઇંદ્રિયોની શુદ્ધિ જણાવે છે અને 'योगिभिः' શબ્દથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ જણાવેલી છે.

રાખનાર તેઓ તેના મરણની રાહ જોતા હતા). તેથી આ (અઘાસુર) અમૃત વિગેરે પદાર્થના સામર્થ્યનો પણ નાશ કરનારો ઘણો જ દુષ્ટ હતો (એમ કહેલું છે). (૧૩)

दृष्ट्वार्भकान् कृष्णमुखानघासुरः कंसानुशिष्टः स बकीबकानुजः ॥

अयं तु मे सोदरनाशकृत् तयोर्द्वयोरथैनं सबलं हनिष्ये ॥१४॥

કંસે મોકલેલા બકી અને બકના નાનાભાઈ (એવા) તે અઘાસુરે શ્રીકૃષ્ણ જેઓમાં મુખ્ય હતા તેવા બાલકોને જોઈને (વિચાર્યું) 'આ તો મારા ભાઈ-બેનનો નાશ કરનાર છે. તે બેની ખાતર આને સૈન્યસહિત ઉપદ્રવ કરીશ.' ૧૪.

શ્રીકૃષ્ણ જેઓમાં પ્રમુખ હતા તેવા બાલકોને (જોઈને), કંસે મોકલેલા તે પ્રસિદ્ધ (અસુરે), બકી એટલે પૂતના અને બકના નાના ભાઈએ (નીચે પ્રમાણે વિચાર્યું.) ઉત્તરાર્ધથી તેનો સંકલ્પ કહે છે. "આ ભગવાન તો મારા સહોદર એટલે ભાઈ તથા બેનનો નાશ કરનાર છે, કર્મ અથવા કાલે તેઓનો નાશ કરેલો નથી. તેથી તે બે(મારા ભાઈ તથા બેન)ના (નાશને) કારણે હું ઉપદ્રવ કરીશ. (૧૪)

એમ કરવાથી બાલકોને ઉપદ્રવ થશે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

एते यदा मत्सुहृदोस्तिलापः कृतास्तदा नष्टसमा व्रजौकसः ॥

प्राणे गते वर्ष्मसु कानुचिंता प्रजासवः प्राणभृतो हि ये ते ॥१५॥

જ્યારે આ મારા મિત્રોના તિલોદક થશે ત્યારે વ્રજવાસીઓ નાશ પામેલા જેવા જ થશે. પ્રાણ જાય ત્યારે દેહની શી ચિંતા ? કારણ કે જેઓ પ્રાણ ધારણ કરે છે તેઓ પ્રજારૂપી પ્રાણવાળા જ છે. ૧૫.

મારા મિત્રોના એટલે મારા ભાઈ તથા બેનના તિલોદક (તલ અને પાણી; શ્રાદ્ધમાં તલ અને પાણી પિતૃઓને આપી તેઓને તૃપ્ત કરવામાં આવે છે) જેવા એટલે તેઓ (મારાં ભાઈ અને બેન) મરેલાં છે તેમની તૃપ્તિ કરનારા થશે, ત્યારે વ્રજવાસી, ગાયો, સ્ત્રીઓ અને પુરુષો નાશ પામેલા જેવા થશે. જ્યારે પ્રાણ જાય ત્યારે પછી દેહ જેવાની શી ચિંતા ? બાલકો વ્રજવાસીઓના પ્રાણરૂપ છે, કારણ કે જેઓ પ્રાણ ધારણ કરે છે તેઓ 'प्रजासवः' એટલે પ્રજા (બાલકો) જ છે પ્રાણ જેઓના, તેવા છે." (૧૫)

इति व्यवस्याजगरं बृहद् वपुः स योजनायाममहाद्रिपीवरम् ॥

धृत्वाद्भुतं व्यात्तगुहाननं तदा पथि व्यशेत ग्रसनाशयः खलः ॥१६॥

એવો નિશ્ચય કરીને યોજન વિસ્તારવાળું મોટા પર્વત જેવું લાંબું અને જેની અંદર અદ્ભુત ગુફાના જેવું મુખ હતું તેવું અજગરનું મોટું શરીર ધારણ કરીને પછી ગળી જવાના ઇરાદાવાળો તે હરામખોર રસ્તામાં સૂતો. ૧૬.

એવો નિશ્ચય કરીને અજગરના જેવું મોટું શરીર ધારણ કરીને તે રસ્તામાં સૂતો. યોજન સુધીનો વિસ્તાર હતો જે શરીરનો, અને મોટા પર્વત જેવું જે લાંબું હતું, અને જેની અંદર (બાલકોને) ભ્રમ ઉત્પન્ન કરવા માટે અદ્ભુત ગુફા જેવું મુખ હતું (તેવું શરીર ધારણ કરીને રસ્તામાં સૂતો). (બાલકોને) ગળી જવા માટે જ તે સૂતો. તેને દયા તો હતી જ નહિ, કારણ કે તે હરામખોર હતો. (૧૬)

તેના રૂપનું નીચેના શ્લોકમાં વર્ણન કરે છેઃ-

धराधरोष्ठो जलदोत्तरोष्ठो दर्याननान्तो गिरिशृंगदंष्ट्रः ॥

ध्वान्तान्तरास्यो विततार्ध्वजिह्वः परुषानिलश्वासदवेक्षणोष्णः ॥१७॥

તેનો નીચલો હોઠ ભૂમિ ઉપર હતો, અને ઉપલો હોઠ વાદળોમાં હતો. મુખની મધ્યનો ભાગ ગુફા જેવો હતો, દાઢ પર્વતના શિખર જેવી હતી, મુખની અંદરનો ભાગ અંધારાવાળો હતો, જીભ પહોળા રસ્તા જેવી હતી, શ્વાસ સહન થઈ ન શકે તેવા પવન જેવો અને બે આંખો દાવાનલ જેવી ઉષ્ણ સ્પર્શવાળી હતી. ૧૭.

ધરા એટલે ભૂમિ ઉપર નીચલો હોઠ છે જેનો, **જલદ** એટલે વાદળોમાં ઉપલો હોઠ છે જેનો, **દરી** એટલે ગુફા જેવો મુખનો મધ્ય ભાગ છે જેનો, પર્વતના શિખર જેવી દાઢ છે જેની, અંધારાવાળો મુખની અંદરનો ભાગ (છે જેનો), પહોળી રસ્તા જેવી જીભ છે જેની, **પરુષ** એટલે સહન ન થઈ શકે તેવા સ્પર્શવાળો જે પવન તેના જેવો શ્વાસ, અને **દવ** એટલે દાવાનલ જેવો બે આંખોનો ઉષ્ણ સ્પર્શ છે જેનો, અથવા શ્વાસસહિત બે આંખો ઉષ્ણસ્પર્શવાળી છે જેની (તેવો તે હતો). તેવાને જોઈને પણ બાલકો ભય ન પામ્યા, પરંતુ પોતાના ઇષ્ટ(રૂપ) તરીકે જ (તેઓએ) તેને કલ્પ્યો.(૧૭)

તેથી જ તેઓને ભય ન થયો, કારણ કે તેઓમાં દુષ્ટભાવ ન હતો એવા આશયથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ-

तं दृष्ट्वा तादृशं सर्वे मत्वा वृंदावनश्रियम् ॥

व्यात्ताजगरतुण्डेन ह्युत्प्रेक्षन्ते स्म लीलया ॥१८॥

તેને તેવો જોઈને સર્વેએ (તેને) વૃંદાવનની કાંતિ માનીને, અજગરના ફાડેલા મુખ સાથે (તેને) રમતથી સરખાવી. ૧૮.

તેને તેવો જોઈને, 'આ વૃંદાવનની કાંતિ જ છે' એમ માનીને, તે (વૃંદાવનની કાંતિ) છે કે નહિ એવો એક ક્ષણ વિચાર કરીને, 'આ કાંતિ છે. પરંતુ અજગરના મુખ જેવી દેખાય છે' એમ અજગરના મુખ જેવી (વૃંદાવનની) કાંતિ જ માની. પોતાને ભય નહિ હોવાથી રમતથી જે તે (પદાર્થ)ની કલ્પના કરે છે(એવી) પ્રસિદ્ધિ '**स्म**' શબ્દ દર્શાવે છે. (૧૮)

નીચેના શ્લોકથી પાંચ શ્લોકોથી (તેઓએ કરેલી) કલ્પના જ કહે છેઃ-

अहो मित्राणि गदत सत्त्वकूटं पुरःस्थितम् ॥

अस्मत्संग्रसनव्यात्तव्यालतुण्डायते न वा ॥१९॥

અહો! મિત્રો કહો, આપણને ગળવા ફાડેલા અજગરના મુખ જેમ આચરનારૂં આગળ રહેલ કપટી પ્રાણી છે કે નહિ? ૧૯.

'અહો!' શબ્દ આશ્ચર્ય જણાવે છે. મિત્રો સર્વે કહો. અથવા 'હે મિત્રો!' એમ સંબોધન છે. આગળ રહેલ કપટી પ્રાણી આપણને ગળવા માટે જ ફાડેલા અજગરના મુખ જેમ આચરનારૂં છે કે નહિ, તેનો નિર્ણય કહો (કરો) એવો અર્થ છે. (૧૯)

એ વિષયમાં 'નહિ' (કપટી પ્રાણી નથી એવા) પક્ષને નહિ માની, અટકળથી અજગરનું મુખ જ છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં ઠરાવે છેઃ-

सत्यमर्ककरारक्तमुत्तराहनुवद् घनम् ॥

अधराहनुवद्रोधस्तत्प्रतिच्छाययारुणम् ॥२०॥

ખરેખર ! સૂર્યનાં કિરણોથી સ્હેજ લાલ ઉપલા ડાચા જેવું વાદળું (જૂઓ) અને તેના પડછાયાથી લાલ થએલા નીચલા ડાચા જેવો કિનારો (જૂઓ). ૨૦.

સૂર્યનાં કિરણોથી સ્હેજ લાલ ઉપલા ડાચા જેવું વાદળું જૂઓ*; (અને) નીચલા ડાચા જેવો કિનારો તે જ સ્હેજ લાલ વાદળાંના પડછાયાથી લાલ રંગનો થએલો (જૂઓ). (૨૦)

प्रतिस्पर्धेते सृक्किभ्यां सव्यासव्ये नगोदरे ॥

तुङ्गशृङ्गालयोऽप्येतास्तद्दंष्ट्राभिश्च पश्यत ॥२१॥

ડાબી અને જમણી પર્વતની ગુફાઓ મુખના બે ખૂણાઓની સ્પર્ધા કરે છે. આ ઊંચા શિખરોની હારો તેની દાઢો સાથે સ્પર્ધા કરે છે તે જૂઓ. ૨૧.

મુખના બે ખૂણાઓની ડાબી અને જમણી પર્વતની ગુફાઓ સ્પર્ધા કરે છે. વાસ્તવિક રીતે ગુફા જ મુખના ખુણા જેવી દેખાય છે. ઊંચાં શિખરોની હારો પણ તેની દાઢો સાથે સ્પર્ધા કરે છે, તેમાં સંદેહ નથી. જૂઓ. (૨૧)

आस्तृतायाममार्गोऽयं रसनां प्रति गर्जति ॥

एषामन्तर्गतं ध्वान्तमेतदप्यन्तराननम् ॥२२॥

વિશાળ યોજન સુધીનો આ માર્ગ જીભ જેવો લાગે છે, જે(શિખરો)ની અંદર રહેલું આ અંધારૂં પણ મુખની અંદરના ભાગ જેવું લાગે છે. ૨૨.

આ ચારે તરફ (પથરાએલો) યોજન સુધીનો (માર્ગ) રસના એટલે જીભ જેવો લાગે છે. 'લાગે છે' વિગેરે કહેલ છે તે એક સરખા હોવાને લીધે કહેલ છે. જે (પર્વતનાં) શિખરો દાઢો છે તેની અંદર રહેલું અંધારૂં પણ મુખની અંદરના ભાગ જેવું લાગે છે. (૨૨)

दावोष्णखरवातोऽयं श्वासवद् भाति पश्यत ॥

तद्दग्धसत्त्वदुर्गन्धोऽप्यन्तरामिषगन्धवत् ॥२३॥

આ દાવાગ્નિ જેવો ઉષ્ણ અને સખ્ત પવન શ્વાસ જેવો લાગે છે. જૂઓ તેમાં બળેલા પ્રાણીઓની દુર્ગંધ પણ અંદર રહેલ કાચા માંસની ગંધ જેવી લાગે છે.

આ 'દાવ' એટલે દાવાગ્નિ જેવો ઉષ્ણ અને સખ્ત પવન, અથવા દાવાનલને લીધે ઉષ્ણ (અને સખ્ત પવન) શ્વાસ જેવો લાગે છે. જૂઓ એટલે વિચારો. તેમાં એટલે દાવાનલમાં બળેલા પ્રાણીઓની દુર્ગંધ, ઉદરની અંદર જે આમિષ એટલે કાચું માંસ તેણે ખાધેલું છે તેની ગંધ જેવી લાગે છે. (૨૩)

'એમ હોય (આપણને ગળવા માટે આવેલ પ્રાણી હોય) તો શું કરવું ?' એવી શંકા કરીને, (આપણે) જવું જ એવો નિર્ણય કરીને, બાધક(એવા નિર્ણયથી વિરૂદ્ધ વિચાર)ને દૂર કરે છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

* આવતા ૨૧મા શ્લોકમાં 'पश्यत' 'જૂઓ' શબ્દ છે, તેની સાથે આનો સંબંધ છે.

अस्मान् किमत्र ग्रसिता निविष्टानयं तथा चेद्बकवद् विनंक्ष्यति ॥
क्षणादनेनेति बकार्युशन्मुखं वीक्ष्योद्धसन्तः करताडनैर्ययुः ॥२४॥

અહિં પ્રવેશ કરેલા આપણને આ શું ગળશે? એમ થશે તો આમનાથી એક ક્ષણમાં બકની પેઠે નાશ પામશે. એવો (નિશ્ચય કરી), બકના શત્રુનું સુંદર મુખ જોઈને, મોટેથી હસતા તાલીઓ પાડતા ગયા. ૨૪.

અહિં પ્રવેશ કરેલા આપણને આ શું ગળશે? એમ થશે તો બકની પેઠે જ એક ક્ષણમાં આ શ્રીકૃષ્ણથી જ એ અઘ નાશ પામશે એવો નિશ્ચય કરીને, બકના શત્રુ ભગવાનનું સુન્દર મુખ જોઈને, મોટેથી હસતા હાથની તાળીઓ પાડતા (તેની અંદર) પ્રવેશ કરવા ગયા.(૨૪)

इत्थं मिथोऽतथ्यमतज्ज्ञभाषितं श्रुत्वा विचिन्त्येत्यमृषा मृषायते ॥
रक्षो विदित्वाखिलभूतहृत्स्थितः स्वानां निषेद्धुं भगवान् मनो दधे ॥२५॥

तावत्प्रविष्टास्त्वसुरोदरान्तरं परं न जीर्णाः शिशवः सवत्साः ॥
प्रतीक्षमाणेन बकारिवेशनं हतस्वकान्तस्मरणेन रक्षसा ॥२६॥

સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહેલા ભગવાને એ રીતે સત્ય તરીકે નહિ જાણનારનું પરસ્પર સત્ય વચન સાંભળીને, ખરેખરો રાક્ષસ ખોટો ડોળ કરે છે એમ જાણીને પોતાના(મિત્રો)ને રોકવા મન કર્યું એટલામાં વાછડાંઓ સાથે બાલકોએ અસુરના ઉદરની અંદર પ્રવેશ કર્યો, પરંતુ પોતાના બંધુઓના મરણનું સ્મરણ કરતા રાક્ષસે બકના શત્રુના પ્રવેશની રાહ જોતાં તેઓને પચાવ્યા નહિ. ૨૫-૨૬.

'અંદર પ્રવેશ ન કરો. ભક્ષણ કરવા રહેલો આ સર્પ છે' એમ ભગવાન બોલે અને તે વિષયનો મનમાં વિચાર કરે એટલામાં તો (બાલકોએ અને વાછડાંઓએ તેની અંદર) પ્રવેશ કર્યો, એવો (આ) બે શ્લોકોનો સંબંધ છે.

એ રીતે એટલે પહેલાં કહ્યું તે પ્રકારે પરસ્પર બાલકોએ 'આ સત્ય છે' એમ નહિ જાણનારની પેઠે સત્ય જ વચન ઉચ્ચાર્યું. તે તેઓનું વાક્ય સાંભળીને, (તેનો) વિચાર કરીને, 'ખરેખર આ અજગર જ છે એવો નિશ્ચય કરીને, 'ખરેખરો રાક્ષસ જ ખોટો હોવાનો ડોળ કરે છે એટલે અજગરની પેઠે રહેલો છે; અથવા (વૃંદાવનની) ક્રાંતિ છે એવી (બાલકોમાં) બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી આ રાક્ષસ જ છે' એમ જાણીને, પોતાના(મિત્રો)ને રોકવા સર્વજ્ઞ ભગવાને મન કર્યું એટલે વિચાર્યું. તેટલામાં તો વાછડાંઓ સાથે બાલકોએ અસુરના ઉદરમાં પ્રવેશ કર્યો, અને પ્રાણ વિનાના થવા છતાં તેના ઉદરમાં રહેલ અગ્નિ(જઠરાગ્નિ)એ (તેઓને) પચાવ્યા નહિ. પચાવવામાં તેઓનો ભુક્કો થવાની જરૂર રહે છે, પણ તે થયો ન હતો એમ (નીચેના શબ્દોથી) કહે છેઃ— બકના શત્રુના પ્રવેશની રાહ જોતા, હણાએલા બકી અને બકના મરણનું સ્મરણ જેને હતું તેવા રાક્ષસે, એટલે જેનો વેર વાળવાનો નિશ્ચય દૃઢ હતો એવા જાતિદુષ્ટે પણ ભગવાન(ના પ્રવેશ)ની રાહ જોતાં (તેઓને) પચાવ્યા નહિ. (૨૫-૨૬)

નીચેના શ્લોકથી ભગવાનનો વિચાર કહે છે:-

तान् वीक्ष्य कृष्णः सकलाभयप्रदो ह्यनन्यनाथान् स्वकरादवच्युतान् ॥
दीनांश्च मृत्योर्जठराग्निघासान् घृणार्दितो दिष्टकृतेन विस्मितः ॥२७॥

સર્વને અભય આપનાર શ્રીકૃષ્ણ, (પોતાના વિના) બીજો કોઈ જેમનો નાથ નથી તેવા ગરીબડા તેઓને પોતાના હાથથી છટકેલા અને મૃત્યુના જઠરાગ્નિના ખોરાક થએલા જોઈને, દયા લાવી દૈવના કૃત્યથી વિસ્મય પામ્યા. ૨૭.

શ્રીકૃષ્ણ તેઓને અને ગોકુલવાસીઓને સર્વને અભય આપનાર છે. (તે બાલકો) સર્વે (પોતાના વિના) બીજો કોઈ જેમનો નાથ નથી તેવા હતા, અને આ સમયે પોતાના હાથથી છટકી અકસ્માત્ તેના (રાક્ષસના) મુખમાં પડચા હતા. વળી તેઓ ગરીબડા હોવાથી દરકાર ન કરવા યોગ્ય પણ ન હતા, અને મૃત્યુ એટલે અઘાસુરના જ જઠરાગ્નિના ખોરાકરૂપ થયા હતા. દૈવને લીધે તેવા થએલા તેઓને જોઈને ભગવાન વિસ્મય પામ્યા. (૨૭)

(ભગવાન જે) વિચાર કરે છે તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

कृत्यं किमत्रास्य खलस्य जीवितं न वा अमीषां च सतां विनाशनम् ॥
द्वयं कथं स्यादिति संविचिन्त्य तज्ज्ञात्वाविशत् तुण्डमशेषदृग्घरिः ॥२८॥

અહિં શું કરવું જોઈએ? આ હરામખોરનું જીવન અને આ સત્પુરુષોનો વિનાશ એ બંને કેવી રીતે ન થાય એનો વિચાર કરીને, તે જાણીને સર્વ જાણનાર હરિએ (રાક્ષસના) મુખમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૮.

જો આને (રાક્ષસને) મારવામાં આવે તો બાલકો પણ મરી જાય. બીજા-(બાલકો)ને બનાવી ઘરે લઈ જવામાં આવે તોપણ આમનો તો નાશ જ થાય. તેથી બાલકોનું રક્ષણ કરવું જોઈએ અને આ(રાક્ષસ)નો નાશ કરવો જોઈએ. આ બંને (કાર્ય) (અસુરના મુખમાં) મારા પ્રવેશ કરવાથી જ થાય, એમ (વિચારી) મુખમાં પ્રવેશ કર્યો; કારણ કે આ શ્રીકૃષ્ણ સર્વ જાણનાર અને હરિ એટલે સર્વનાં દુઃખોને હરનારા છે. આ હરામખોરનું જીવન જેમ ન રહે, અને આ સત્પુરુષોનો વિનાશ જેમ ન થાય, એ બંને કાર્યો કેવી રીતે થાય? એવી રીતે બે ફલ અને (તેઓનાં) એક સાધનનો વિચાર કરીને, તેવો ઉપાય જાણીને (ભગવાને રાક્ષસના મુખમાં) પ્રવેશ કર્યો. (૨૮)

तदा घनच्छदा देवा भयाद्धाहेति चुक्रुशुः ॥
जहृषुर्ये च कंसाद्याः कौणपास्त्वघबान्धवाः ॥२९॥

તે સમયે વાદળાંઓથી ઢંકાએલા દેવોએ ભયથી 'અરેરે! અરેરે!' એવી બૂમો પાડી, અને કંસ વિગેરે જે અઘના બંધુ રાક્ષસો હતા તેઓ હર્ષ પામ્યા.

તે સમયે દેવો અને કંસ વિગેરે (રાક્ષસો) આકાશ માર્ગે જોવા આવ્યા. તે પૈકી દેવો વાદળાંઓથી ઢંકાએલા રહીને જોતા હતા, તેમણે 'અરેરે! અરેરે!' એવી બૂમો પાડી. કંસ વિગેરે હર્ષ પામ્યા. કંસ વિગેરે બધાએ, જે કોઈ અઘના બંધુઓ રાક્ષસો હતા (તેઓ હર્ષ પામ્યા). (૨૯)

तच्छ्रुत्वा भगवान् कृष्णस्त्वव्ययः सार्भवत्सकम् ॥
चूर्णीचिकीर्षोरात्मानं तरसा ववृधे गले ॥३०॥

તે સાંભળીને અવ્યય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તો બાલકો અને વાછડાંઓ સહિત પોતાના ચૂરેચૂરા કરવા ઇચ્છનારના ગળામાં એકદમ વધ્યા. ૩૦.

એ બંને(રાક્ષસો અને દેવો)ના હર્ષ અને શોકને સાંભળીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અવ્યય હોઈ પોતે ભય વિનાના હતા તે, બાલકો અને વાછડાંઓ સહિત પોતાના ચૂરેચૂરા કરવા ઇચ્છનાર આ(રાક્ષસ)ના ગળામાં વધ્યા એટલે મોટા થયા. (૩૦)

ततोऽतिकायस्य निरुद्धमार्गिणो ह्युद्गीर्णदृष्टेर्भ्रमतस्त्वितस्ततः ॥
पूर्णोऽन्तरंगे पवनो निरुद्धो मूर्धन् विनिष्पाट्य विनिर्गतो बहिः ॥३१॥

પછી જેના (મુખનો) માર્ગ રૂંધાઈ ગયો હતો, જેની દૃષ્ટિ એટલે આંખો નીકળી ગઈ હતી, અને જે અહિંતહિં ભમતો હતો તેવા મોટા દેહવાળા (રાક્ષસ)ના અંગની અંદર પૂર્ણ પવન રોકાએલો હતો તે માથાને ફોડી નાખીને બહાર નીકળ્યો. ૩૧.

પછી ઘણા મોટા દેહવાળા એટલે સ્થૂલ, જેના મુખનો માર્ગ રૂંધાઈ ગયો હતો, અને જેની દૃષ્ટિ એટલે આંખો નીકળી ગઈ હતી, અને જે અહિંતહિં ભમતો હતો એટલે (પોતાના) દેહને પછાડતો હતો તેવા સર્પના શરીરની અંદર પૂર્ણ પવન રોકાએલો હોઈ, (તેનું) માથું ફોડીને બહાર નીકળ્યો, એટલે તેનો મુખ્ય પ્રાણ બ્રહ્મરંધ્રમાંથી બહાર નીકળી ગયો. (૩૧)

तेनैव सर्वेषु बहिर्गतेषु प्राणेषु वत्सान् सुहृदः परेतान् ॥
दृष्ट्या स्वयोत्थाप्य तदन्वितः पुनर्वक्त्रान् मुकुन्दो भगवान् विनिर्ययौ ॥३२॥

તે (માર્ગથી) જ સર્વ પ્રાણો બહાર નીકળતાં, ભગવાન મુકુંદ મરણ પામેલાં વાછડાંઓને અને મિત્રોને પોતાની દૃષ્ટિથી ઉઠાડીને તેઓની સાથે મુખમાંથી પાછા બહાર નીકળ્યા. ૩૨.

તે જ માર્ગથી બધાએ (રાક્ષસના) પ્રાણો, ઇંદ્રિયો અને આત્મા બહાર નીકળ્યા. ત્યાર પછી મરણ પામેલાં વાછડાં (તથા) મિત્રો એટલે બાલકોને પોતાની અમૃતભરી દૃષ્ટિથી ઉઠાડીને એટલે સજીવન કરીને તેઓની સાથે મુકુંદ ભગવાન મુખમાંથી બહાર નીકળ્યા, એટલે મુખના માર્ગથી જ બહાર નીકળ્યા. (રાક્ષસના) પ્રાણો ગયા પછી, (ભગવાને) નાના થઈ તેમ કર્યું (મુખમાર્ગથી બહાર નીકળ્યા). (૩૨)

ભગવાન બહાર નીકળ્યા એટલે અઘને સાયુજ્યની પ્રાપ્તિ થઈ, એમ નીચે કહે છે:–

पीनाहिभोगोत्थितमद्भुतं महज्ज्योतिः स्वधाम्नोज्ज्वलयद् दिशो दश ॥
प्रतीक्ष्य खेऽवस्थितमीशनिर्गमं विवेश तस्मिन् मिषतां दिवौकसाम् ॥३३॥

જાડા સર્પના શરીરમાંથી નીકળેલું પ્રકાશતું તેજ પોતાના પ્રકાશથી દશ દિશાઓને ઉજળું કરતું ભગવાનના બહાર નીકળવાની રાહ જોઈને આકાશમાં રહ્યું, અને દેવોના દેખતાં તેમનામાં પેઠું. ૩૩.

જાડો આ જે સર્પ (હતો) તેના ભોગ એટલે શરીરમાંથી નીકળેલું અદ્ભુત જ્યોતિઃ એટલે પ્રકાશતું તેજ, પોતાના પ્રકાશથી દશ દિશાઓને ઉજળું કરતું, બહાર

નીકળી, ભગવાન બહાર નીકળે તેની રાહ જોતું રહ્યું, અને તે બહાર પધાર્યા ત્યારે દેવો દેખતાં તેમનામાં (તે તેજે) પ્રવેશ કર્યો. (અઘના) તેજરૂપ લિંગશરીરે (ભગવાનમાં) પ્રવેશ કર્યો, એમ માયાવાદીઓ કહે છે. (૩૩)

પછી દેવોને સુખ થયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

ततोऽतिहृष्टाः स्वकृतोऽकृताहंणं पुष्पैः सुरा अप्सरसश्च नर्तनैः ॥
गीतैः सुगा वाद्यघनाश्च वाद्यकैः स्तवैस्तु विप्रा जयनिःस्वनैर्गणाः ॥३४॥

પછી ઘણા પ્રસન્ન થએલા દેવોએ પોતાને માટે (કાર્ય) કરનારની પુષ્પોથી પૂજા કરી, અપ્સરાઓએ નૃત્યથી, ગાન કરનારાઓએ ગાનથી, વાજીંત્ર વગાડનારાઓએ ઝાંઝોથી, વિપ્રોએ સ્તુતિથી અને (વૈષ્ણવોના) સમૂહોએ 'જય જય'ના અવાજથી પૂજા કરી. ૩૪.

પોતાને માટે એટલે દેવોને જ માટે (ભગવાન કાર્ય) કરતા હતા તેથી તે **स्वकृत** હતા. તેવા ભગવાનની (દેવોએ) પુષ્પોથી પૂજા કરી; અને અપ્સરાઓએ નૃત્યથી, 'પૂજા કરી' એ શબ્દોનો સર્વત્ર સંબંધ છે. **सुष्ठु** સારી રીતે **गायन्ति** ગાન કરે છે તે **सुगाः** તેમણે (સારી રીતે ગાન કરનારાઓએ) ગીતોથી (પૂજા કરી). વાજીંત્ર છે ઘન (ઝાંઝ) જેઓનું તે **'वाद्यघनाः'**. વિપ્રોએ તો સ્તુતિથી અને વૈષ્ણવોના સમૂહોએ 'જય, જય'ના અવાજથી પૂજા કરી. (૩૪)

તે સમયે બ્રહ્માને પણ આશ્ચર્ય થયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

तदद्भुतस्तोत्रसुवाद्यगीतकजयादिनैकोत्सवमंगलस्वनान् ॥
श्रुत्वा स्वधाम्नोऽन्त्यज आगतोऽचिराद् दृष्ट्वा महेशस्य जगाम विस्मयम् ॥३५॥

તે અદ્દ્ભુત સ્તોત્ર, સારાં વાજીંત્ર, ગીત, જય વિગેરે શબ્દોથી થતા મોટા ઉત્સવના મંગલ શબ્દોને પોતાના ઘર પાસે સાંભળીને બ્રહ્મા આવ્યા, અને ભગવાનનું (સામર્થ્ય) તરત જોઈને વિસ્મય પામ્યા. ૩૫.

તેઓના અદ્દ્ભુત સ્તોત્ર વિગેરેને પોતાના ધામ એટલે ઘર પાસે સાંભળીને બ્રહ્મા ત્યાંથી આવ્યા; અને તરત જ ભગવાનને અને મહેશના એટલે ભગવાનના સામર્થ્યને જોઈને વિસ્મય પામ્યા. સ્તોત્ર, સારાં વાજીંત્ર, ગીત, અને 'જય જય' શબ્દો, તેઓથી આ જે મોટો ઉત્સવ થતો હતો તે સહિત મંગલ શબ્દો (થતા હતા). તે શબ્દો બ્રહ્મલોક સુધી પહોંચ્યા (સંભળાયા). તે સાંભળીને બ્રહ્મા આવ્યા અને વિસ્મય પામ્યા. (૩૫)

મોક્ષ પામેલ(રાક્ષસ)નો દેહ ભગવાનના ભક્તોની રમતના ઉપયોગમાં આવ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

राजन्नाजगरं चर्म शुष्कं वृंदावनेऽद्भुतम् ॥
व्रजौकसां बहुतिथं बभूवाक्रीडगह्वरम् ॥ ३६ ॥

હે રાજા ! વૃંદાવનમાં અજગરનું સૂકાએલું ચામડું ઘણા સમય સુધી વ્રજવાસીઓનું અદ્દ્ભુત રમતમાં છૂપાવાનું સ્થાન બન્યું. ૩૬.

વૃંદાવનમાં સૂકાએલું (હોવાથી) ગંધવિનાનું (અજગરનું ચામડું) ઘણા સમયસુધી વ્રજવાસીઓની રમતમાટેની ગુફા એટલે છૂપાવાનું સ્થાન બન્યું. (૩૬).

નીચેના શ્લોકમાં બીજું આશ્ચર્ય કહે છેઃ-

एतत्कौमारजं कर्म हरेरात्माहिमोक्षणम् ॥

मृत्योः पौगण्डके बाला दृष्ट्वोचुर्विस्मिता व्रजे ॥ ३७ ॥

પોતાને સર્પથી મુક્ત કરવાનું (એટલે) મૃત્યુથી મુક્ત કરવાનું હરિનું કુમાર અવસ્થામાં થએલું આ કર્મ, પૌગંડ અવસ્થામાં જોઈને વિસ્મય પામેલા બાલકોએ વ્રજમાં કહ્યું. ૩૭.

ભગવાનની કુમાર અવસ્થામાં થએલું આ કર્મ એટલે પોતાને (બાલકોને) સર્પથી મુક્ત કરવાનું (એટલે) મૃત્યુમાંથી મુક્ત કરવાનું, જ્યારે હરિ પૌગંડ અવસ્થામાં આવ્યા ત્યારે (બાલકોએ) જોયું; (એટલે) (અજગરનું) સૂકાએલું શરીર જોયું અને વિસ્મય પામીને વ્રજમાં આવીને, 'આજે આમણે મોટા સર્પને (હણ્યો)' વિગેરે(૩. ૪૮) માં કહેવામાં આવશે તે કહ્યું. (૩૭)

નીચેના બે શ્લોકોથી અઘાસુરની મુક્તિનું યુક્તિથી સમર્થન કરે છે. (અઘાસુરની મુક્તિ થવી જ જોઈએ, એમ તર્કથી સિદ્ધ કરે છે):-

नैतद् विचित्रं मनुजार्भमायिनः परावराणां परमस्य वेधसः ॥

अघोपि यत्स्पर्शनधूतपातकः प्रापात्मसाम्यं त्वसतां सुदुर्लभम् ॥ ३८ ॥

મોટા અને નાનાના નિયંતા અને કર્તા, મનુષ્યના બાલકરૂપ માયાવાળા(ભગવાન)નું આ (કર્મ) આશ્ચર્યકારક નથી કે તેમના સ્પર્શથી ધોવાએલ પાપવાળા અઘે પણ, દુષ્ટોને દુર્લભ એવી પોતાની (ભગવાનની) સમાનતાને પ્રાપ્ત કરી. ૩૮.

मनुजार्भः એટલે મનુષ્યના બાલક. તે જ (મનુષ્યના બાલક થવું તે જ) માયા. તેવી માયાવાળા ભગવાનનું આ બાલકોને મુક્ત કરવાનું અથવા અઘાસુરને મોક્ષ આપવાનું (કાર્ય) આશ્ચર્યકારક નથી. વસ્તુતઃ આ મોટા એટલે બ્રહ્મા વિગેરેના અને નાના એટલે આપણે વિગેરેના નિયંતા અને કર્તા છે. 'अघः' એટલે પાપરૂપ (રાક્ષસ) પણ જેમના સ્પર્શથી ધોવાઈ ગએલ પાપવાળા થઈ દુષ્ટોને બહુ દુર્લભ જ એવા તેમના સામ્યને એટલે ભગવાનના સમાનપણાને પ્રાપ્ત કર્યું, તે (ભગવાનનું કર્મ આશ્ચર્યકારક નથી). (૩૮)

તેનું (એ કર્મ આશ્ચર્યકારક નથી તેનું) કારણ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

सकृद् यदंगप्रतिमान्तराहिता मनोमयी भागवतीं ददौ गतिम् ॥

स एव नित्यात्मसुखानुभूत्या व्युदस्तमायः परमोङ्ग किं पुनः ॥ ३९ ॥

જેમની શરીર જેવી માનસી મૂર્તિ એકવાર હૃદયમાં સ્થાપેલી પણ ભાગવતી ગતિ આપે છે, (તો પછી) તે જ સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મા જેમણે માયાને દૂર કરેલી છે અને જે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે તે (પોતે) હૃદયમાં પધારેલા મુક્તિ આપે તેમાં શું કહેવાનું હોય ? ૩૯.

એકવાર જે ભગવાનની अङ्गप्रतिमा એટલે શરીર જેવી માનસી મૂર્તિ હૃદયમાં સ્થાપેલી પણ ભાગવતી ગતિ (મોક્ષ) આપે છે તો પછી તે (ભગવાન પોતે) જ સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મા, જેમણે (પોતાના) પૂર્ણજ્ઞાનથી માયાને દૂર કરેલી છે, અને જેમની સ્થિતિ ઉત્તમ છે તે હૃદયમાં પધારેલા મુક્તિ આપે એમાં કહેવાનું શું હોય ? (૩૯)

આટલું કહીને ઘણો આનંદ પામેલ શુક શાંત રહ્યા, ત્યારે રાજા તેમને પ્રશ્ન કરે છે, એમ સૂત નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

सूत उवाच । સૂત કહે છેઃ-

इत्थं द्विजा यादवदेवदत्तः श्रुत्वा स्वरातुश्चरितं विचित्रम् ॥
पप्रच्छ भूयोऽपि तदेव पुण्यं वैयासकिं यन्निगृहीतचेताः ॥ ४० ॥

હે દ્વિજો ! આ પ્રમાણે યાદવદેવે આપેલા(રાજા)એ પોતાના રક્ષણ કરનારનું વિચિત્ર ચરિત સાંભળીને, તેનાથી આકર્ષાએલ ચિત્તવાળા તેણે ફરીથી પણ શુકને તેજ પવિત્ર (ચરિત) પૂછ્યું. ૪૦.

હે શૌનક વિગેરે દ્વિજો ! યાદવદેવ શ્રીકૃષ્ણે આપેલા પરીક્ષિતે પોતાના રક્ષણ કરનારનું ચરિત સાંભળીને, ફરીથી પણ તે જ (ચરિત) પૂછ્યું, કારણ કે તે વિચિત્ર (આશ્ચર્યકારક) અને પવિત્ર છે. **'वैयासकिं'** એટલે શુકને પૂછ્યું. જે ચરિતથી આકર્ષાએલું હતું ચિત્ત જેનું, તેવા પરીક્ષિતે પૂછ્યું. (૪૦)

નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી (રાજાનો) પ્રશ્ન જ કહે છેઃ-

राजोवाच । રાજા કહે છેઃ-

ब्रह्मन् कालान्तरकृतं तत्कालीनं कथं भवेत् ॥
यत् कौमारे हरिकृतं विदुः पौगण्डकेऽर्भकाः ॥ ४१ ॥

હે બ્રહ્મન્ ! હરિએ કુમાર અવસ્થામાં જે કર્યું તે બાલકોએ પૌગંડ (અવસ્થામાં) જાણ્યું (એમ કહ્યું તો) એક કાલમાં કરેલું બીજા કાલનું (બીજા કાલમાં કરેલું) કેવી રીતે થાય ? ૪૧.

'હે બ્રહ્મન્' એ સંબોધન (શુકદેવને પ્રશ્નના યથાર્થ ઉત્તર આપવા જોઈતું) જ્ઞાન છે, એમ જણાવવા કરેલું છે. 'હરિએ કુમાર અવસ્થામાં કર્યું તે પૌગંડ અવસ્થામાં (બાલકોએ) કહ્યું એમ (પાછળ ૩૭મા શ્લોકમાં) કહ્યું', તેમાં (મને) શંકા રહે છે કે એક કાલમાં કરેલું બીજા કાલનું કેમ થાય ? 'જે ભગવાને કુમાર અવસ્થામાં કર્યું તે બાલકોએ પૌગંડ અવસ્થામાં જાણ્યું' શબ્દોથી (ઉત્તરાર્ધથી) આ જ કહેલ છે. (૪૧).

तद् ब्रूहि मे महायोगिन् परं कौतूहलं गुरो ॥
नूनमेतद्धरेरेव माया भवति नान्यथा ॥ ४२ ॥

હે મોટા યોગી ! તે મને કહો. હે ગુરુ ! મોટું આશ્ચર્ય છે. ખરેખર આ હરિની માયા જ હશે, બીજી રીતે થાય નહિ. ૪૨.

કાંઈક કારણ હશે જ, છતાં તે મને કહો. 'હે મોટા યોગી !' સંબોધનથી તે (કારણ) તમારાથી અજાણ્યું નથી એમ કહેલ છે. વળી આ મોટું આશ્ચર્ય છે. આટલું

જણાય છે કે ખરેખર ! આ હરિની માયા જ હોવી જોઈએ. તેમ ન હોય (હરિની માયા ન હોય), તો તેઓને (બાલકોને) ભ્રમ ન થાય. તેથી (આ) ભગવાનનું ચરિત હોવાથી કહેવું જોઈએ. (૪૨)

(શુક એ પોતાને) કહે તે માટે (રાજા પોતાની) પ્રશંસા નીચેના શ્લોકમાં કરે છેઃ-

वयं धन्यतमा लोके गुरोऽपि क्षत्रबन्धवः ॥

यत् पिबामो मुहुस्त्वत्तः पुण्यं कृष्णकथामृतम् ॥ ४३ ॥

હે ગુરો ! ક્ષત્રબંધુઓ હોવા છતાં અમે લોકમાં સર્વથી ધન્ય છીએ, કે તમારી પાસેથી વારંવાર પવિત્ર શ્રીકૃષ્ણકથારૂપી અમૃતનું પાન કરીએ છીએ.

અધમ ક્ષત્રિય હોવા છતાં અમે સર્વથી ધન્ય છીએ, કારણ કે આપ અમારા ગુરુ છો. વળી (બીજું) કારણ કે આપની પાસેથી શ્રીકૃષ્ણકથારૂપી અમૃતનું વારંવાર અમે પાન કરીએ છીએ. (૪૩)

આમ પૂછેલા શુકે શાંત થએલ હોવા છતાં ફરીથી કહેવા માંડયું, એમ સૂત નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

सूत उवाच । સૂત કહે છેઃ-

इत्थं स्म पृष्टः स तु बादरायणिः संस्मारितानन्तहृताखिलेंद्रियः ॥

कृच्छ्रात् पुनर्लब्धबहिर्दृशिः शनैः प्रत्याह तं भागवतोत्तमोत्तमम् ॥ ४४ ॥

સ્મરણ કરાવેલા અનંતે જેની સર્વ ઇંદ્રિયોને હરી હતી તેવા એ પ્રમાણે પૂછેલા તે બાદરાયણિએ કષ્ટથી ફરી બહારની દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી, તે વૈષ્ણવોત્તમમાં ઉત્તમને ધીરેધીરે (નીચે પ્રમાણે) ઉત્તર આપ્યો. ૪૪.

સારી રીતે સ્મરણ કરાવેલા આ જે અનંત, તેમણે હરણ કરેલી છે સર્વ ઇંદ્રિયો જેની તેવા, એ પ્રમાણે પૂછેલા બાદરાયણિ (વ્યાસે) પણ કષ્ટથી ફરીથી બહારની દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી ધીરેધીરે ઉત્તર આપ્યો; કારણ કે જેણે સમાધિ બંધ કરેલી હોય તે મોટેથી બોલે એ સંભવતું નથી. 'વૈષ્ણવોત્તમો(ઉત્તમ વૈષ્ણવો)માં ઉત્તમ(પરીક્ષિત)ને' શબ્દથી ઉત્તર આપવાનું કારણ જણાવેલું છે. (૪૪)

ઇતિશ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમસ્કંધના વિવરણમાં ત્રણ પ્રક્ષિપ્ત અધ્યાયો પૈકી પહેલા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

પ્રક્ષિપ્ત પ્રથમ અધ્યાય સમાપ્ત.

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥ અધ્યાય બીજો.

द्वितीये वत्सहरणं बालैर्ब्रह्मभ्रमस्ततः ।
स्तोत्रस्योपक्रमश्चैव भोजनादि निरूप्यते ॥का. १॥

બીજા(અધ્યાય)માં ભોજનથી આરંભી બાલકો સાથે વાછડાંઓના (બ્રહ્માએ કરેલા) હરણનું, પછી બ્રહ્માના ભ્રમનું અને (તેમણે કરેલ) સ્તુતિ કરવાના આરંભનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા. ૧.

પહેલા બે શ્લોકોથી પ્રશ્નની પ્રશંસા કહે છેઃ-

श्रीशुक उवाच । શ્રીશુક કહે છેઃ-

साधु पृष्टं महाभाग त्वया भागवतोत्तम ॥
यन्नूतनयसीशस्य शृण्वन्नपि कथां मुहुः ॥ १ ॥

હે મોટા ભાગ્યવાળા ઉત્તમ વૈષ્ણવ ! તેં સારો પ્રશ્ન કર્યો કે ભગવાનની કથાનું વારંવાર શ્રવણ કરતાં છતાં (તેને) નવી કરે છે. ૧.

ભગવાનના ચરિત્રમાં જ [તારી (પરીક્ષિતની)] બુદ્ધિ સ્થિર હોવાથી (તું) 'મોટા ભાગ્યવાળો' છે. (તારામાં) ઉત્તમપણું કુદરતી છે, તેથી (તું) 'ઉત્તમ વૈષ્ણવ' છે, કારણ કે સદાએ ભગવાનની કથાનું શ્રવણ કરતાં છતાં (તું તેને) નવી કરે છે, એટલે નવી હોય તેવી કરે છે. (૧)

सतामयं सारभृतां निसर्गो यदर्थवाणीश्रुतिचेतसामपि ॥
प्रतिक्षणं नव्यवदच्युतस्य यत् स्त्रिया विटानामिव साधुवार्ता ॥ २ ॥

જેમ વ્યભિચારી પુરુષોને સ્ત્રીની (વાર્તા) દરેક ક્ષણે નવી (પ્રિય) લાગે છે તેમ ભક્તિવાળા સત્પુરુષોનો આ સ્વભાવ છે કે તેમને ભગવાનની સારી વાર્તા (કથા) દરેક ક્ષણે નવી લાગે છે, કારણ કે તેમનાં ધન, કાન અને અંતઃકરણ (ભગવત્પરાયણ હોય છે). ૨.

વળી આ તમને યોગ્ય જ છે, કારણ કે ભક્તિવાળા સત્પુરુષોનો આ નિસર્ગ એટલે સ્વભાવ જ છે. 'ધન, વાણી, કાન અને અંતઃકરણ (ભગવત્પરાયણ હોય છે)' શબ્દથી આ સ્વભાવ જ કહે છે. **अर्थः** ધન, **वाणी** વાણી, **श्रुतिः** કાન, **चेतः** અંતઃકરણ, આ સર્વે પણ સ્વભાવથી જ ભગવત્પરાયણ હોય છે. 'ભગવાનની વાર્તા દરેક ક્ષણે નવી જેવી લાગે છે' એ શબ્દોથી તે (સ્વભાવ) કહે છે, કે રસનો આવેશ થાય (રસમાં ચિત્ત ચોંટે) ત્યારે સ્વભાવ જ તેવો થાય છે. (તેનું) દૃષ્ટાંત કહે છે, કે જેમ સ્ત્રીની વાર્તા વ્યભિચારી પુરુષો સાંભળે કહે અથવા મનમાં વિચારે ત્યારે તે (તેઓને) સુખ આપનારી થાય છે, તેમ (ભગવાનની વાર્તા ભક્તોને સુખ આપનારી થાય છે). (બેમાં) ભેદ એટલો છે કે તે (સ્ત્રીની વાર્તા) ખરાબ વાર્તા છે, પરંતુ આ (ભગવાનની વાર્તા) સારી વાર્તા છે.(૨)

(ભગવાનનું ચરિત્ર) ઘણું અદ્ભુત છે, (તેથી) સાવધાનપણાથી સાંભળવું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

शृणुष्वावहितो राजन्नपि गुह्यं वदामि ते ॥
ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमप्युत ॥ ३ ॥

હે રાજા ! સાવધાન થઈ સાંભળ. ગુહ્ય પણ તને કહું છું. કારણ કે ગુરુઓ પ્રેમવાળા શિષ્યને ગુહ્ય પણ કહે છે. ૩.

अवहित: એટલે સાવધાન. આ ગુહ્ય હોવા છતાં તને કહું છું, કારણ કે પ્રેમવાળા શિષ્યને ગુરુઓ ગુહ્ય પણ કહે છે. (૩)

નીચેના શ્લોકથી આરંભી અગીઆર શ્લોકો વડે, (બ્રહ્મા) વાછડાંઓનું હરણ કરે છે તે (જણાવવા) માટે અઘાસુરના મુખમાંથી છોડાવેલા બાલકોનો ત્યારપછીનો વૃત્તાંત કહે છે:-

तथाघवदनान् मृत्यो रक्षित्वा वत्सपालकान् ॥
सरित्पुलिनमानीय भगवानिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥

અઘના મુખરૂપ મૃત્યુમાંથી એવી રીતે રક્ષણ કરીને, વાછડાં પાલનારાઓને નદીના કીનારે લાવીને ભગવાને આ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૪.

અઘના મુખમાંથી એટલે મૃત્યુમાંથી જ રક્ષણ કરીને, વાછડાં પાલનારાઓને નદીના કીનારે એટલે યમુનાના કીનારે લાવીને ભગવાને આ એટલે નીચે કહેવામાં આવશે તે (તેઓને) કહ્યું. (૪)

श्रीभगवानुवाच । શ્રીભગવાન કહે છે:-

अहोऽतिरम्यं पुलिनं वयस्याः स्वकेलिसम्पन्मृदुलाच्छवालुकम् ॥
स्फुटत्सरोगन्धहृतालिपत्रिकध्वनिप्रतिध्वानलसद्द्रुमाकुलम् ॥ ५ ॥

હે મિત્રો ! અહો ! આપણી રમતની સંપત્તિરૂપ કોમલ અને સ્વચ્છ રેતીવાળો, અને ખીલતાં કમળોની ગંધથી વશ થએલા ભ્રમરો અને પક્ષીઓના અવાજોના પડઘાઓથી સામા અવાજ કરતાં વૃક્ષોથી છવાએલો આ કીનારો ઘણો રમણીય છે. ૫.

અહો ! આ કીનારો ઘણો રમણીય છે, તેથી આપણે અહિં ભોજન કરીએ. 'હે મિત્રો' એ સંબોધન સ્નેહને લીધે કરેલું છે. स्वस्य આપણી केलि: રમત, તેમાં જે સંપત્તિ કોમલ અને સ્વચ્છ રેતીની (જોઈએ) તે જેની અંદર છે, (તેવો આ કીનારો છે). તેથી અહિં રમત પણ કરી શકાય તેમ છે અને ભોજન પણ (કરી શકાય તેમ છે). બીજા પણ આ કીનારામાં ગુણો છે, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ખીલતાં જે 'सरोरुहाणि' 'કમળો', (તે) ઘણાં જ ઘીચોઘીચ રહેલાં હોવાથી 'सर:' 'સરોવર' પદથી જણાવેલાં છે. તેથી ખીલતાં (કમળોવાળું) જે સરોવર, તેની ગંધથી વશ થએલા ભ્રમરો અને પક્ષીઓ, તેઓના અવાજનો જે સામો અવાજ એટલે પડઘો, તેનાથી સામા અવાજ કરતાં જે વૃક્ષો, તેમનાથી आकुलं છવાએલો (કીનારો) છે, કારણ કે તેમની (વૃક્ષોની) ઉપર રહેલાં પુષ્પો અને ફલો કીનારા ઉપર પડે છે. (૫)

અહિં જ (કીનારા ઉપર જ) ભોજન કરવાનું કારણ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

अत्र भोक्तव्यमस्माभिर्दिवारूढं क्षुधार्दिताः ॥
वत्साः समीपेऽपः पीत्वा चरन्तु शनकैस्तृणम् ॥६॥

દિવસ ચડયો છે. ભૂખથી પીડાએલા છીએ. તેથી આપણે અહિં ભોજન કરીએ. વાછડાંઓ નજીકમાં જલ પીને ધીરેધીરે ઘાસ ભલે ચરે. ૬.

દિવસ ઘણો ચડયો છે, અને ભૂખથી બધા પીડાએલા છીએ. તેથી જ વાછડાંઓ નજીકમાં જલ પીને ધીરેધીરે ઘાસ ભલે ચરે. (૬)

એ પ્રમાણે ભગવાને કહેલા બાલકોએ તેમજ કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

तथेति पाययित्वार्भा वत्सानारुह्य शाद्वले ॥

मुक्त्वा शिक्यानि बुभुजुः समं भगवता मुदा ॥७॥

'બરાબર છે' એમ (કહીને), વાછડાંઓને જલ પાઇને, લીલીછમ ભૂમિ ઉપર ચઢાવીને, બાલકો શીકાં છોડી ભગવાન સાથે આનંદથી ભોજન કરવા લાગ્યા. ૭.

બાલકોએ વાછડાંઓને (જલ) પાઈને લીલીછમ એટલે ઉત્તમ ઘાસવાળી ભૂમિ ઉપર તેઓને ચઢાવીને, પોતે શીકાંઓ છોડીને ભગવાન સાથે ભોજન કરવા લાગ્યા. (૭)

ભોજન કરવા માટે તેઓ કેવી રીતે બેઠા, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

कृष्णस्य विष्वक् पुरुराजिमण्डलै रभ्याननाः फुल्लदृशो व्रजार्भकाः ॥

सहोपविष्टा विपिने विरेजुश्छदा यथाऽम्भोरुहकर्णिकायाः ॥८॥

શ્રીકૃષ્ણની આસપાસ ઘણાં હારોનાં મંડલો કરીને વનમાં એક સાથે બેઠેલા, રમણીય મુખવાળા અને પ્રફુલ્લ ચક્ષુઓવાળા વ્રજબાલકો, જેમ કમલના કેસરની આસપાસ (તેની) પાંખડીઓ શોભે તેમ ઘણા શોભતા હતા. ૮.

(શ્રીકૃષ્ણની) આસપાસ વાડની પેઠે રહેલા હતા. ઘણાં હારોનાં મંડલો (હોય તેમ) એક પછી એક ગોળ હારો કરી, બધાએ ભગવાન સામે મુખ રાખી બેઠા હતા. તેથી જ (તે) વ્રજબાલકો પ્રફુલ્લ ચક્ષુઓવાળા હતા. એક સાથે એટલે એક જ સમયે (તે બધા) બેઠા હતા. 'વનમાં' બેઠા હતા, કારણ કે ત્યાં (વનમાં) બીજો લૌકિક પુરુષ તેઓને જૂએ નહિ. જેમ કમલના કેસરની આસપાસ તેની પાંખડીઓ શોભે છે તેમ (તેઓ) ઘણું શોભતા હતા. (૮)

નીચેના શ્લોકમાં તેઓનાં ભોજનનાં પાત્રો કહે છેઃ-

केचित् पुष्पैर्दलैः केचित् पल्लवैरङ्कुरैः फलैः ॥

शिग्भिस्त्वग्भिर्दृषद्भिश्च बुभुजुः कृतभाजनाः ॥९॥

કેટલાક પુષ્પોનાં,[1] કેટલાક પાંદડાંઓનાં, અંકુરોનાં, ફલોનાં, શીકાંઓનાં, (ઝાડની) છાલોનાં અને પથ્થરોનાં ભોજનનાં પાત્રો બનાવી ભોજન કરતા હતા. ૯.

પુષ્પો વિગેરે[1] પાથરીને, તેનાં જ ભોજન કરવાનાં પાત્રો બનાવી, તેના ઉપર ભાત મૂકીને ભોજન કરતા હતા. (૯)

---

૧. અહિં પુષ્પો મોટાં કમલો વિગેરેનાં જાણવાં. પલ્લવો જૂદાં કહેલાં છે તેથી અંકુરો કેળ વિગેરેનાં જાણવાં, કારણ કે અંકુરોને ફાડતાં તેમાંથી અંદરનો ભાગ બહાર કાઢી તેને પહોળો કરવાથી પાંદડા પેઠે જ તે નીકળે છે. ફલો પાકાં બીલાં, કોઠાં અથવા નાળીએરનાં જાણવાં. શીકાંઓ રોટલી વિગેરે મૂકવાના ઉપયોગમાં આવતાં હોવાથી તેઓ પણ ભોજનનાં પાત્ર થાય છે એમ જાણવું. છાલો કેળની તથા ભોજપત્રની જાણવી. (प्र)

બાલકો લૌકિક હોવાથી તેઓના ભોજનનો પ્રકાર નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

सर्वे मिथो दर्शयन्तः स्वस्वभोज्यरुचिं पृथक् ॥

हसन्तो हासयन्तश्चाभ्यवजह्रुः सहेश्वराः ॥१०॥

બધાએ પોતપોતાના ખોરાકનો સ્વાદ જૂદો જૂદો પરસ્પર દર્શાવતા, હસતા અને હસાવતા, ઈશ્વર સાથે ભોજન કરતા હતા. ૧૦.

પોતપોતાના જ ભાત વિગેરે ખોરાકનો સ્વાદ બીજાને દેખાડતા હતા. લાડવા વિગેરે જૂદા જૂદા પ્રકારના ખોરાકનો (સ્વાદ દેખાડતા હતા), તેથી 'જૂદો જૂદો' શબ્દ યોજેલ છે. પછી (તે ખોરાકની) પ્રશંસા અથવા નિંદા થતાં હસતા અને (બીજાઓને) હસાવતા, ઈશ્વરસહિત ભોજન કરતા હતા. ઈશ્વર સાથે ભોજન થતું હતું, એ જ એવી રીતે આનંદથી ભોજન થવાનું કારણ હતું. બધાઓએ લાવેલાં અન્ન વિગેરે એકઠાં કરી, પહેલો ભાગ ભગવાનનો (તેમને) આપી, ભગવાનની કૃપાથી અક્ષય્ય અન્નવાળા થઈ તેઓ ભોજન કરતા હતા. (૧૦)

ભગવાને પણ ભોજન કર્યું એમ કહેતાં, (ભગવાનનું) તેવું (ભોજન કરતી વખતનું) રૂપ, ધ્યાન (થઈ શકે તે) માટે નીચેના શ્લોકમાં વર્ણવે છે:-

बिभ्रद्वेणुं जठरपटयोः शृंगवेत्रे च कक्षे

वामे पाणौ मसृणकवलं तत्फलान्यंगुलीषु ॥

तिष्ठन् मध्ये स्वपरि सुहृदो हासयन्नर्मभिः स्वैः

स्वर्गे लोके मिषति बुभुजे यज्ञभुग् बालकेलिः ॥११॥

યજ્ઞભોક્તા બાલક પેઠે રમત કરનાર (ભગવાને) ભેટમાં વેણુ, કાખમાં શીંગડી અને લાકડી, ડાબા હાથમાં ચીકાશવાળો કોળીઓ અને આંગળીઓમાં યોગ્ય ફલોને ધારણ કરીને, વચમાં રહીને, પોતાની આસપાસ (રહેલા) મિત્રોને મશ્કરી ઠઠ્ઠાથી હસાવતા, સ્વર્ગના લોક(દેવો)ના દેખતાં ભોજન કર્યું. (૧૧)

મલ્લની પેઠે (ભગવાનની) કેડ ઉપર પીતાંબર હતું. તેમાં હાથમાં રહેલ વાંસળી વિગેરે પદાર્થોમાંથી વાંસળીને ઉદર અને પીતાંબરની વચ્ચે (ભેટમાં) (તેમણે) રાખી હતી. શીંગડી અને લાકડીને બે કાખોમાં રાખ્યાં હતાં, ડાબા હાથમાં ચીકણો એટલે ઘી દહીં વિગેરે ભેળવેલા ભાતનો કોળીઓ રાખ્યો હતો. 'ધારણ કરીને' શબ્દનો (આ) બધા સાથે સંબંધ છે. તેમાં દહીં અને ભાતમાં યોગ્ય (દહીં ભાત સાથે ભોજન કરવા યોગ્ય) ફલોને એટલે લીંબુ આદું વિગેરેને (પોતાની) આંગળીઓમાં એટલે આંગળીઓના સાંધાઓમાં (આંગળીઓની વચ્ચે) રાખેલાં હતાં. બાલકોની વચમાં રહીને, પોતાની આસપાસ રહેલા મિત્રો બાલકોને પોતાના અસાધારણ મશ્કરી ઠઠ્ઠાથી (હસાવતા), સ્વર્ગલોક એટલે સ્વર્ગલોકમાં રહેલા દેવોના દેખતાં, સર્વ યજ્ઞના ભોક્તા (ભગવાને) ભોજન કર્યું. બાલકના જેવી કેલિ એટલે વિનોદ છે જેમનો તેવા (ભગવાને ભોજન કર્યું) (૧૧)

એ પ્રમાણે સર્વેએ ભોજન કર્યું ત્યારે કાંઈક અદ્ભુત જેવું થયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

भारतैवं वत्सपेषु भुञ्जानेष्वच्युतात्मसु ॥

वत्सास्त्वन्तर्वने दूरं विविशुस्तृणलोभिताः ॥ १२ ॥

હે ભારત ! એ પ્રમાણે વાછડાં પાલનારાઓ ભગવાનમાં ચિત્તવાળા થઈ ભોજન કરતા હતા ત્યારે વાછડાંઓ ઘાસથી લોભાઈ વનની અંદર દૂર ગયાં. ૧૨.

ભગવાનમાં ચિત્તવાળા થઈ એટલે દેહનું વિસ્મરણ કરીને, વાછડાં પાલનારાઓ ભોજન કરતા હતા, ત્યારે વાછડાંઓ પોતાની મેળે વનની અંદર ઘાસથી લોભાઈ દૂર ગયાં.

तान् दृष्ट्वा भयसन्त्रस्तानूचे कृष्णोऽस्य भीभयम् ॥

मित्राण्याशान् मा विरमतेहानेष्ये वत्सकानहम् ॥ १३ ॥

તેઓને ભયથી ત્રાસ પામેલા જોઈને, આ(જગત)ના મૃત્યુના ભયરૂપ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, હે મિત્રો ! ભોજન કરવું મૂકી ન દો. હું વાછડાંઓને અહિં લાવીશ.

પછી બાલકો ભયથી ત્રાસ પામ્યા. તેઓને તેવા જોઈને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને નીચે પ્રમાણે કહ્યું, કારણ કે આ (ભગવાન) નિર્ભય છે. તેનું કારણ 'अस्य भीभयम्' 'આના મૃત્યુના ભયરૂપ' શબ્દોથી કહેલું છે. अस्य એટલે આ જગતનું જે भी એટલે મૃત્યુ, તેના પણ ભયરૂપ છે, કારણ કે 'આ(ભગવાન)ના ભયથી વાયુ વાય છે' એમ શ્રુતિ (કહે છે). ઉત્તરાર્ધમાં ભગવાનનું વાક્ય કહે છે. 'હે મિત્રો ! आश એટલે ભોજન કરવું મૂકી ન દો. હું વાછડાંઓને અહિં જ લાવીશ.' (૧૩)

इत्युक्त्वाद्रिदरीकुञ्जगह्वरेष्वात्मवत्सकान् ॥

विचिन्वन् भगवान् कृष्णः सपाणिकवलो ययौ ॥ १४ ॥

એમ કહીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાનાં વાછડાંઓને શોધતા હાથમાં કોળીઆ સહિત પર્વતની ગુફાઓ, ખીણો તથા ભયાનક સ્થલોમાં ગયા. ૧૪.

એમ કહીને ભગવાન ત્યાંથી ગયા. પોતાનાં વાછડાંઓને શોધતા હાથમાં કોળીઆ સહિત જ પર્વતની ગુફાઓ ખીણો અને ભયાનક સ્થલોમાં ગયા. પહેલાં (વનમાં) કેટલેક દૂર ગયા. ત્યાં વાછડાંઓને નહિ જોવાથી પર્વતની એટલે ગોવર્ધન વિગેરેની ગુફાઓમાં કુંજ અથવા ખીણોમાં અને ભયાનક સ્થલોમાં સર્વત્ર ગયા. (૧૪)

'વાછડાંઓ નજીક જ હોવાનું સંભવે છે, છતાં (ભગવાન) દૂર કેમ ગયા ?' એવી શંકા થાય, તેથી (એ સમય) દરમ્યાન બ્રહ્મા વાછડાંઓને હરી ગયા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

श्रीशुक उवाच । શ્રીશુક કહે છેઃ—

अम्भोजन्मजनिस्तदन्तरगतो मायार्भकस्येशितु-

र्द्रष्टुं मञ्जुमहित्वमन्यदपि तद्वत्सानितो वत्सपान् ॥

नीत्वान्यत्र कुरूद्वहान्तरदधात् खेऽवस्थितो यः पुरा

दृष्ट्वाघासुरमोक्षणं प्रभवतः प्राप्तः परं विस्मयम् ॥ १५ ॥

હે કુરુઓમાં ઉત્તમ ! બ્રહ્મા જે પહેલાં આકાશમાં રહેલા હતા અને ભગવાનથી અઘાસુરનો મોક્ષ (થએલો) જોઈને ઘણો વિસ્મય પામ્યા હતા, તે માયાથી બાલક બનેલા ભગવાનનો બીજો પણ સુંદર મહિમા જોવા માટે

એટલા સમયમાં આવીને, ત્યાંથી વાછડાંઓને અને અહિંથી વાછડાં પાલનારાઓને બીજે લઈ જઈ, અંતર્ધાન થયા. ૧૫.

अम्भोजन्म એટલે (જલમાં થતું) કમલ. તેની અંદર જન્મ છે જેમનો, (તે બ્રહ્મા) (ભગવાનની) નાભિમાંથી નીકળેલ કમલમાં જ ઉત્પન્ન થયા હતા. (તે) તેટલા સમયની અંદર જ આવ્યા, અને માયાથી બાલક બનેલા ભગવાનનો અઘના સાયુજ્યરૂપી સુંદર મહિમા જોઈને, બીજો પણ (તેવો મહિમા) જોવા માટે અરણ્યમાંથી વાછડાંઓને અને કીનારા ઉપરથી વાછડાં પાલનારાઓને લઈ જઈ, બીજે સ્થલે રાખી, પોતે અંતર્ધાન થયા. 'હે કુરુઓમાં ઉત્તમ' એ સંબોધન (રાજાને) વિશ્વાસ રહે તે માટે (કરેલું છે). 'લઈ જઈ' શબ્દનો (વાછડાં અને વાછડાં પાલનારાઓ) બંને સાથે સંબંધ છે.

'(બ્રહ્માએ) એમ કેમ કર્યું ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જે પહેલાં આકાશમાં રહીને અઘાસુરનો મોક્ષ જોઈને ઘણો વિસ્મય પામ્યા હતા' એમ કહેલું છે.

'એમાં આશ્ચર્ય શું ? ભગવાન પાસેથી મોક્ષ પામે જ' એવી શંકા થાય, તેથી **'प्रभवतः'** શબ્દ યોજેલ છે. **प्रकर्षेण** ઘણી રીતે **भवति** થાય છે જેમનામાંથી જગત, તે **'प्रभवः'** એટલે ભગવાન. તેથી પોતાના (બ્રહ્માના) દૃષ્ટાંત પ્રમાણે (બ્રહ્મામાંથી જેમ ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ) ભગવાનમાંથી ઉત્પત્તિ થાય એ જ યોગ્ય છે, પરંતુ મુક્તિ થાય તે યોગ્ય નથી. જો મુક્તિ થતી હોય તો પોતાની (બ્રહ્માની) પણ મુક્તિ થવી જોઈએ. (૧૫)

ततो वत्सानदृष्ट्वैत्य पुलिनेऽपि च वत्सपान् ॥
उभावपि वने कृष्णो विचिकाय समन्ततः ॥ १६ ॥

વાછડાંઓને નહિ જોવાથી ત્યાંથી પાછા આવીને, કીનારા ઉપર વાછડાં પાલનારાઓને પણ નહિ જોવાથી, શ્રીકૃષ્ણે વનમાં બંનેને ચારેતરફ શોધ્યા. ૧૬.

(વાછડાંઓને) નહિ જોવાથી ત્યાંથી એટલે વનમાંથી ભગવાને પાછા આવીને, કીનારા ઉપર વાછડાં પાલનારાઓને પણ નહિ જોવાથી, 'ઘણું કરીને આ વાછડાં પાલનારાઓ પોતે પણ વાછડાં શોધવા જ ગયા હશે' એમ (ધારીને) બંનેને (એટલે વાછડાંઓ અને તેમને પાલનારાઓ એ બંનેને) ભગવાને વનમાં ચારેતરફ શોધ્યાં. (૧૬)

क्वाप्यदृष्ट्वान्तर्विपिने वत्सान् पालांश्च विश्ववित् ॥
सर्वं विधिकृतं कृष्णः सहसावजगाम ह ॥ १७ ॥

વનમાં કોઈપણ સ્થલે વાછડાંઓને તથા (તેમને) પાલનારાઓને નહિ જોવાથી, સર્વ જાણનાર શ્રીકૃષ્ણે બ્રહ્માએ બધું કરેલું છે એમ તરત જ જાણ્યું. ૧૭.

પછી વનની અંદર કોઈપણ સ્થલે વાછડાંઓને તથા વાછડાં પાલનારાઓને નહિ જોતાં, વિચાર કરતાં, સર્વ જાણનાર એટલે સર્વજ્ઞ (શ્રીકૃષ્ણે) 'બ્રહ્માએ બધું કરેલું છે' એમ તરત જ જાણ્યું. 'ह' શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવવા યોજેલ છે. (૧૭)

ततः कृष्णो मुदं कर्तुं तन्मातॄणां च कस्य च ॥
उभयायितमात्मानं चक्रे विश्वकृदीश्वरः ॥ १८ ॥

પછી તેઓની માતાઓને તથા બ્રહ્માને આનંદ કરવા વિશ્વ રચનારા ઈશ્વર શ્રીકૃષ્ણ પોતે બંનેરૂપ થયા. ૧૮.

પછી બ્રહ્માને આનંદ કરવા ભગવાન બાલકોને પાછા ન લાવ્યા; કારણ કે એમ થાય (ભગવાન બાલકોને બ્રહ્મા પાસેથી પાછા લઈ આવે) તો તેમને (બ્રહ્માને) પોતાનો પ્રયાસ વ્યર્થ થવાથી ખેદ જ થાય. જો ચૂપ રહી (ભગવાન) ઘેર જાય તો તેઓની (બાલકોની) માતાઓને ખેદ થાય. તેથી તે બંનેને આનંદ કરવા ભગવાન પોતે બંને રૂપ (બાલકો-રૂપ અને વાછડાંરૂપ) થયા; કારણ કે આ (ભગવાન) વિશ્વ રચનારા છે. (તેમને) આવી રીતે (બાલકરૂપ તથા વાછડાંરૂપ થવામાં) શું શ્રમ?

'તેમને (બાલક તથા વાછડાંને) ઉત્પન્ન કરનાર કાલ, કર્મ તથા સ્વભાવ નહિ હોવા છતાં (ભગવાને) તેમને (બાલક તથા વાછડાંને) કેવી રીતે બનાવ્યાં?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઈશ્વર' શબ્દ યોજેલ છે. (૧૮)

આ સૃષ્ટિ આત્મસૃષ્ટિ (જેમાં ભગવાન પોતે જ બધું થએલા છે તેવી સૃષ્ટિ) જ થઈ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

यावद्वत्सकवत्सपाल्पकवपुर्यावत्करांघ्र्यादिकं
यावद्यष्टिविषाणवेणुदलशिग् यावद्विभूषाम्बरम् ॥
यावच्छीलगुणाभिधाकृतिवयो यावद्विहारादिकं
सर्वं विष्णुमयं गिरोऽङ्गवदजः सर्वस्वरूपो बभौ ॥ १९ ॥

સર્વ વિષ્ણુમય છે એ વાણીનો અર્થ (પોતે) હોય તેમ, જેટલાં વાછડાં, વાછડાં પાલનારાઓ અને (તેમનાં) નાનાં શરીરો હતાં, જેટલા (તેઓના) હાથ, પગ વિગેરે હતા, જેટલાં (તેઓની) લાકડી શીંગડાં, વાંસળી, પાંદડાં, શીકાંઓ હતાં, જેટલાં (તેમનાં) આભૂષણ તથા વસ્ત્રો હતાં, જેટલાં (તેમના) સ્વભાવ, ગુણો, નામ, આકૃતિ તથા વય હતાં અને જેટલાં (તેઓના) વિહાર વિગેરે હતાં, **તે સર્વના સ્વરૂપવાળા જન્મરહિત (ભગવાન) થયા. ૧૯.**

વાછડાંઓ અને વાછડાં પાલનારાઓ જેટલા એટલે જેટલી સંખ્યામાં હતા તેટલા ભગવાન જ થયા; (તેઓનાં) નાનાં શરીરો ભગવાન થયા. પદાર્થમાં કાંઈ વધારો કે ન્યૂનતા થઈ ન હતી, એમ જણાવવા 'यावत्' 'જેટલા' શબ્દ યોજેલ છે; અથવા વાછડાં તથા વાછડાં પાલનારાઓનાં નાનાં શરીરો જેટલાં હતાં તેટલા રૂપવાળા ભગવાન થયા, એમ નિશ્ચયસહિત કહેવા 'જેટલા' શબ્દ યોજેલ છે. જેટલા (તેઓના) હાથ પગ વિગેરે હતા તેટલા પણ ભગવાન થયા. જેટલાં લાકડી, શીંગડાં, વાંસળી, પાંદડાં, શીકાંઓ તથા જેટલાં આભૂષણ તથા વસ્ત્રો હતાં તેટલા પણ (ભગવાન) થયા. જેટલાં સ્વભાવ, ગુણો, નામ, આકૃતિ તથા વય અને જેટલા વિહાર વિગેરે હતાં તેટલા રૂપોવાળા (ભગવાન) થઈ રહ્યા, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે.

'ભગવાન એવા કેમ થયા?' એવી શંકા થાય, તેથી '**सर्वस्वरूपः**' 'સર્વના સ્વરૂપ-વાળા' શબ્દ યોજેલ છે (ભગવાન સર્વ સ્વરૂપવાળા છે, તેથી હરકોઈ સ્વરૂપવાળા થવું હોય ત્યારે થાય છે).

'એક ભગવાન સર્વ કેવી રીતે થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સર્વ જગત્ વિષ્ણુમય છે' એ વાક્યમાંથી 'સર્વ વિષ્ણુમય (છે)' ભાગ અહિં લીધેલો છે. 'સર્વ વિષ્ણુમય

(છે)' એવા સ્વરૂપની જે વાણી, તેના અંગ એટલે અર્થની પેઠે, એટલે 'સર્વ જગત્ વિષ્ણુમય છે' એ વાક્યનો અર્થ જેવો સાંભળેલો તેવો જ ઘટે, એટલે આત્મસૃષ્ટિથી (જે સૃષ્ટિમાં ભગવાન પોતે સર્વ થાય તેવી સૃષ્ટિથી) અથવા આધિદૈવિક સૃષ્ટિથી જેમ એ અર્થ બરાબર ઘટે, તેવી જ રીતે આ પણ થયું એમ જાણવું. (૧૯)

એ પ્રમાણે સર્વસ્વરૂપ થઈ, એ સ્વરૂપોનો જે ઉપયોગ (ભગવાને) કર્યો, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

स्वयमात्मात्मगोवत्सान् परिवार्यात्मवत्सपैः ॥
क्रीडन्नात्मविहारैश्च सर्वात्मा प्राविशद् व्रजम् ॥ २० ॥

(ભગવાને) પોતે પોતારૂપ વાછડાંઓને પોતારૂપ ગોપાલોથી ઘેરી લઈ, પોતારૂપ વિહારોથી રમતાં, સર્વરૂપ થઈ વ્રજમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૦.

ભગવાને પોતે જ પોતાથી જ પોતારૂપ વાછડાંઓને ઘેરી લઈને, પોતારૂપ ગોપાલોથી જ તે તે (સર્વનાં જૂદાં જૂદાં) વાછડાંઓને ઘેરી લઈને અથવા તેઓની સાથે જ પોતારૂપ વિહારોથી રમતાં પોતે જ ધર્મી અને ધર્મ (રમનારા અને ક્રીડા અથવા રમત) થઈને એટલે સર્વસ્વરૂપ થઈ વ્રજમાં પ્રવેશ કર્યો. (૨૦)

तत्तद् वत्सान् पृथङ् नीत्वा तत्तद्गोष्ठे निवेश्य सः ॥
तत्तदात्माभवद् राजंस्तत्तत् सद्म प्रविष्टवान् ॥ २१ ॥

હે રાજન્! તે તે વાછડાંઓને જૂદાં લઈ જઈ તે તે કોઢમાં રાખીને, તે તે રૂપ થઈને તેમણે તે તે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૧.

પછી તે તે (જૂદાં જૂદાં) વાછડાંઓને પહેલાંની પેઠે જ જે માર્ગે જ્યાં જવાય (તે માર્ગે) તેટલે દૂર જ (ભેગાં) અને પછી ત્યાંથી જૂદાં લઈ જઈ, તે તે (જૂદી જૂદી), પોતપોતાની કોઢમાં તેમને રાખીને તે ભગવાન જ તે તે રૂપ થયા, એટલે તેમણે ત્યાં રહેવાને માટે વાછડાંરૂપે બંધન વિગેરે ભાવો પ્રાપ્ત કર્યા; (અને પછી) તે તે (પોત-પોતાના) ઘરમાં તે તે પ્રકારે (જૂદા જૂદા ગોપાલબાલકના રૂપથી) પ્રવેશ કર્યો. (૨૧)

એ પ્રમાણે તેઓનું કાર્ય કહી, ગોપીઓની તેઓની તરફ પહેલાંના જેવી જ લાગણી (હતી), એમ નીચેના બે શ્લોકથી કહે છેઃ-

तन्मातरो वेणुरवत्वरोत्थिता उत्थाप्य दोर्भिः परिरभ्य निर्वृताः ॥
स्नेहस्नुतस्तन्यपयःसुधासवं मत्वा परं ब्रह्म सुतानपाययन् ॥ २२ ॥

તેઓની માતાઓ વેણુના અવાજથી ઝડપથી ઉઠી, (અને તેમને) ઉઠાડી હાથથી ભેટી આનંદ પામી. (તેમણે) સ્નેહથી ઝરતા ધાવણનું દૂધરૂપી અમૃત તથા આસવ પરબ્રહ્મને પુત્રો માનીને પાયું. ૨૨.

વેણુનો અવાજ સાંભળવામાં આવતાં (તેમની માતાઓ) ઝડપથી ઉઠી. બાલકો બેઠેલા તેમને પણ હાથથી ઉઠાડી ભેટી આનંદ પામી. (તેઓના) દેહનો સ્વભાવ પણ (દેહના) અધિષ્ઠાતાએ કરેલો તેવો જ થયો, એટલે ઘણા સ્નેહને લીધે ઝરતું એટલે દેહમાંથી નીકળતું જે દૂધ તે જ અમૃતરૂપ અને આસવરૂપ એટલે મદ ઉત્પન્ન કરનારું

થયું. તેવું દૂધ પરબ્રહ્મને પુત્રો માનીને તેઓએ (માતાઓએ) પાયું. વાસ્તવિક રીતે તો આ (બાલકો) ધાવણ તજેલા હતા (ધાવણા ન હતા, પરંતુ તેથી મોટી ઉમરના હતા). (૨૨)

પછી (માતાઓએ) બહારની પણ સેવા કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

ततो नृपोन्मर्दनमज्जलेपनालंकाररक्षातिलकाशनादिभिः ॥

संलालितः स्वाचरितैः प्रहर्षयन् सायं गतो यामयमेन माधवः ॥ २३ ॥

હે નૃપ ! પછી કાલનું નિયમન કરીને સાંજે માધવ પધારતા ત્યારે, મર્દન, સ્નાન, લેપ, અલંકાર, રક્ષા, તિલક, ભોજન વિગેરેથી (માતાઓ) લાડ લડાવતી અને (ભગવાન) પોતાના આચરણોથી (તેઓને) હર્ષ પમાડતા. ૨૩

હે નૃપ ! પ્રથમ તેલથી પીસેલા (દ્રવ્યો)થી મર્દન, પછી મજ્જન એટલે સ્નાન, પછી સુગંધી પદાર્થોથી લેપ, પછી અલંકારો, પછી રક્ષા, પછી તિલક વિગેરે, પછી ભોજન, પછી વાર્તા, સુખપૂર્વક શયન વિગેરે; એ બધાથી (ભગવાનને) લાડ લડાવાતા ભગવાન પોતાના ચરિતોથી એટલે પહેલાં બાલકો જે પ્રમાણે આચરણ કરતા તેવાં ચરિત્રોથી ખૂબ હર્ષ પમાડતા.

'એટલું કરવામાં તો ઘણો વખત લાગે. સંસારમાં રચી પચી રહેલી (માતાઓ) દરરોજ તે (બધું) કેમ કરી શકે ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સાંજે પધારતા' શબ્દો યોજેલ છે. (ભગવાન) સાયંકાલે (ઘેર) પધારે ત્યારે પણ એટલા (મર્દન વિગેરે ગણાવ્યા એટલા) ભાવ પ્રાપ્ત કરતા, તેનું કારણ 'કાલનું નિયમન કરીને' શબ્દથી કહેલું છે. કાલ એટલે પ્રહરરૂપ સમય. તેને (ભગવાન) નિયમમાં રાખતા, એટલે જેટલા સમયમાં આ (સર્વ સંસ્કારો) થાય તેટલો સમય સૂર્યની ગતિ અટકી જતી, એવો અર્થ છે.

'એમ કેમ થાય (થઈ શકે) ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'માધવ' શબ્દ યોજેલ છે. આ (ભગવાન) લક્ષ્મીના પતિ છે, તેથી (મર્દન વિગેરે) સર્વ સંપત્તિ (તેમને) પ્રાપ્ત થાય છે. વળી તે કાલને નિયમમાં રાખનારા છે, તેથી કાલ (તે કાર્યમાં) કોઈ પ્રકારની અયોગ્યતા કરતો (થવા દેતો) નથી. (૨૩)

એ પ્રમાણે માતાઓનું બાલકો પ્રતિ વર્તન કહી, નીચેના શ્લોકમાં ગાયોનું વાછડાંઓ પ્રતિ વર્તન કહે છેઃ-

गावस्ततो गोष्ठमुपेत्य सत्वरं हुङ्कारघोषैः परिहूतसंगतान् ॥

स्वकान् स्वकान् वत्सतरानपाययन् मुहुर्लिहन्त्यः स्रवदौधसं पयः ॥ २४ ॥

પછી ગાયો કોઢમાં ઝડપથી આવીને, હુંકાર શબ્દથી બોલાવેલા અને પાસે આવેલાં પોતપોતાનાં વાછડાંઓને વારંવાર ચાટતી આઉમાંથી ઝરતું દૂધ પાતી હતી. ૨૪.

પછી એટલે વાછડાં પાલનારાઓને પ્રીતિ થયા પછી ગાયો પણ ઝડપથી કોઢમાં આવી, પોતે કરેલા હુંકાર શબ્દોથી બોલાવેલા અને પાસે આવેલા તેવા પોતપોતાનાં वत्सतरान् જાડાં વાછડાંઓને પણ, સ્નેહથી વારંવાર ચાટતી (દૂધ) પાતી હતી. '(વાછડાંઓને દૂધ પાઈ દેશે તો પછી) ભવિષ્યમાં દોહવાનું કેવી રીતે બનશે ?' એવી શંકા પણ ન કરવી, કારણ કે ઝરતું જ આઉના સંબંધવાળું દૂધ (આઉમાંથી ઝરતું જ દૂધ) પાતી હતી, પરંતુ આઉની અંદર રહેલું દૂધ પાતી ન હતી. (૨૪)

એ પ્રમાણે બંને પ્રકારના(બાલકો અને વાછડાંઓ)ની પહેલાંના જેવી સ્થિતિ કહી, નીચેના શ્લોકમાં (પહેલાંની સ્થિતિથી થએલ) વિશેષ (ભેદ, ફેરફાર) કહે છેઃ–

गोगोपीनां मातृताऽस्मिन् सर्वा स्नेहर्द्धिकां विना ॥
पुरोवदास्वपि हरेस्तोकता मायया विना ॥ २५ ॥

આમનામાં (ભગવાનમાં) ગાયો અને ગોપીઓનું માતાપણું સ્નેહની વૃદ્ધિ સિવાય સર્વ પહેલાંના જેવું હતું, અને આમનામાં (ગાયો અને ગોપીઓમાં) ભગવાનનું પુત્રપણું માયા વિના, પહેલાંના જેવું જ હતું. ૨૫.

ગાયો અને ગોપીઓનું માતાપણું એટલે સેવા વિગેરે માતાની લાગણીઓ સર્વ આમનામાં એટલે આ નવા પુત્રમાં પણ પહેલાંના જેવી જ હતી, પરંતુ સ્નેહની વૃદ્ધિ વિના, એટલે વધારામાં સ્નેહની વૃદ્ધિ થઈ. (પોતાના પુત્રો પ્રતિ સ્નેહ હતો તેથી વધારે સ્નેહ પુત્રરૂપી ભગવાનમાં થયો.) આમનામાં એટલે ગાયો અને ગોપીઓમાં ભગવાનનું બાલકપણું પહેલાંના જેવું જ હતું. **तोक** એટલે છોકરામાં જેવી લાગણી હોય તે **तोकता**, એટલે બાલકમાં રહેલી માતામાટેની લાગણી પહેલાં છોકરાઓમાં જેવી હતી તેવી જ હરિમાં પણ હતી; પરંતુ હમણાં હરિમાં એ ધર્મ (**तोकता**) માયાથી થએલો હતો. તેથી માયા વિના એટલે માયાનો ત્યાગ કરતાં સ્વરૂપથી એ ધર્મ (ભગવાનમાં) પહેલાંના જેવો જ (પહેલાં બાલકોમાં હતો તેવો જ) હતો, એવો અર્થ છે. (૨૫)

એ પ્રમાણે આરંભમાં જ સ્નેહની અધિકતા કહી, નીચેના શ્લોકમાં તેની વૃદ્ધિ કહે છેઃ–

व्रजौकसां स्वतोकेषु स्नेहवल्ल्याऽब्दमन्वहम् ॥
शनैर्निःसीम ववृधे यथा कृष्णे त्वपूर्ववत् ॥ २६ ॥

વ્રજવાસીઓની પોતાના પુત્રો શ્રીકૃષ્ણ ઉપરના સ્નેહની વેલ એક વર્ષ સુધી ધીરેધીરે દરરોજ નવીન રીતે હદ વગરની વધી; શ્રીકૃષ્ણ ઉપરનો (સ્નેહ) તો પહેલાંની પેઠે જ (વધ્યો). ૨૬.

પોતાના પુત્રો એટલે પોતપોતાના બાલકો ઉપરના સ્નેહની વેલ ઝડપથી વધતી દરરોજ વધતી ગઈ. (પહેલાંની અને હમણાંની સ્થિતિમાં) ભેદ ન જણાય તે માટે 'ધીરેધીરે' પદ યોજેલ છે. પછી જેમ પહેલાં (વધતી) ન હતી તેમ નવીન રીતે હદ વગરની વધી. શ્રીકૃષ્ણ ઉપરનો સ્નેહ તો પહેલાંની પેઠે જ (વધતો હતો). '**कृष्णे**' 'શ્રીકૃષ્ણ' શબ્દ સાતમી વિભક્તિમાં યોજાએલ બે વાર લેવાનો છે. (કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ જ પોતપોતાના પુત્ર પણ છે). (૨૬)

એવી રીતે ભગવાનનું નવું ચરિત્ર કહી, નીચેના શ્લોકમાં તેનો (તે ચરિત્રની કથાનો) ઉપસંહાર કરે છેઃ–

इत्थमात्मात्मनात्मानं वत्सपालमिषेण सः ॥
पालयन् वत्सपो वर्षं चिक्रीडे वनगोष्ठयोः ॥ २७ ॥

આ પ્રમાણે તેમણે વાછડાં અને વાછડાં પાલનારના બાનાથી વાછડાં પાલનાર થઈ પોતે પોતાથી પોતાનું રક્ષણ કરતાં વન અને નેસડામાં એક વર્ષ ક્રીડા કરી. ૨૭.

પોતે શ્રીકૃષ્ણે, પોતાથી એટલે વાછડાં પાલનારના રૂપથી, પોતાનું એટલે વાછડાંરૂપ પોતાનું(રક્ષણ કરતાં ક્રીડા કરી). વાસ્તવિક રીતે (વાછડાં પાલનાર અને વાછડાં સર્વ) પોતે જ હતા. વાછડાં અને વાછડાં પાલનારા એ તો માત્ર બાનું જ હતું. તેથી તેમણે (શ્રીકૃષ્ણે) જ વાછડાં પાલનાર થઈ, (વાછડાંરૂપ)પોતાનું રક્ષણ કરતાં વન અને નેસડામાં ક્રીડા કરી. (૨૭)

ભગવાનની આવી લીલાથી બધા ગોકુલમાં રહેનારાઓ પૈકી બલભદ્રને હવે જ્ઞાન થયું, એમ કહેવા નીચેના શ્લોકથી ઉપાખ્યાનનો આરંભ કરે છેઃ-

एकदा चारयन् वत्सान् सरामो वनमाविशत् ॥
पञ्चषासु त्रियामासु हायनापूरणीष्वजः ॥ २८ ॥

એક વાર વર્ષમાં પાંચ છ રાત્રિઓ બાકી હતી ત્યારે અજ(ભગવાને) બલભદ્ર સહિત વાછડાં ચારતાં વનમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૮.

એકવાર જ્યારે ભગવાનની (એવી) ઇચ્છા થઈ ત્યારે, વાછડાંનું રક્ષણ કરતાં બલભદ્ર સહિત (ભગવાને) વનમાં પ્રવેશ કર્યો; ગાઢ વનમાં જ્યાં ગાયો ચરતી હતી ત્યાં (ભગવાન) પધાર્યા. 'વર્ષમાં પાંચ છ રાત્રિઓ બાકી હતી' એટલે વાછડાંનું (બ્રહ્માએ) હરણ કર્યું તેને એક વર્ષ થયું, (પણ તેમાં) પાંચ અથવા છ રાત્રિઓ ઓછી હતી. '**त्रियामा**' શબ્દ (રાત્રિને માટે) અલ્પપણું દર્શાવવા યોજેલ છે.* (ભગવાને) વાછડાંનું રક્ષણ કરનારના રૂપે તેઓની (બાલકોની) માતાઓથી જન્મ લીધેલ નથી, (પરંતુ) પોતે જ માત્ર તેવા (વાછડાંનું રક્ષણ કરનારા) થઈ રહેલ છે એમ જણાવવા, (ભગવાનને) અજ કહેલ છે. (૨૮)

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

ततो विदूराच्चरतो गावो वत्सानुपव्रजम् ॥
गोवर्धनाद्रिशिरसि चरन्त्यो ददृशुस्तृणम् ॥ २९ ॥

ગોવર્ધન પર્વતના શિખર ઉપર ઘાસ ચરતી ગાયોએ ત્યાંથી દૂર વ્રજની પાસે ચરતાં વાછડાંઓને જોયાં. ૨૯.

સારી રીતે દૂરથી એટલે સારી રીતે દૂર ચરતાં વાછડાંઓને વ્રજની પાસે એટલે વ્રજની સમીપમાં જ રહેલાંને, વ્રજની સમીપના વનમાં રહેલાંને (ગાયોએ જોયાં) એવો અર્થ છે. ગોવર્ધન પર્વતના શિખર ઉપર ચરતી ગાયોએ જોયાં. (૨૯)

જો કે ગાયોને ઘાસ ઘણું પ્રિય છે, છતાં પણ વાછડાંઓના સ્નેહને લીધે તેને તજીને તેઓ વાછડાંઓની સમીપ આવી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

दृष्ट्वाथ तत्स्नेहवशोऽस्मृतात्मा स गोव्रजोऽत्यात्मपदुर्गमार्गः ॥
द्विपात् ककुद्ग्रीव उदास्यपुच्छोऽगाद्धुंकृतैरास्रुपया जवेन ॥ ३० ॥

પછી (વાછડાંને) જોઈને, તેના ઉપરના સ્નેહથી વશ થએલી દેહને ભૂલી ગએલી, પોતાનું રક્ષણ કરનારાનું તથા પર્વતના માર્ગનું ઉલ્લંઘન કરેલી, બે પગે થએલી, ખાંધ ઉપર ડોક રાખેલી, પૂંછડું ઊંચું (કરી) મુખ ઉપર રાખેલી, તે વ્રજની ગાયો દૂધ ઝેરતી હુંકાર શબ્દ સાથે ઝડપથી દોડી ગઈ. ૩૦.

* '**याम**' એટલે ત્રણ કલાકનો સમય. રાત્રિને '**त्रियामा**' ત્રણ યામવાળી કહેલી છે તે તેનું અલ્પપણું દર્શાવવા કહેલી છે. ઉનાળાની રાત્રિઓ હશે ?

પહેલાં પણ કોઈવાર તેઓ (પોતાનાં વાછડાંઓને) જોતી તેનો પણ સમાવેશ થાય તે માટે (તે સમયે પણ આમ જ વર્તતી એમ જણાવવા), '**अथ**' 'પછી' શબ્દથી જુદો આરંભ કરી કહે છે. તેના ઉપરના એટલે વાછડાં ઉપરના સ્નેહે વશ કરેલી, એ 'તેના ઉપરના સ્નેહથી વશ થએલી', તેથી જ જેને **आत्मा** એટલે દેહનું સ્મરણ રહેલ નથી તેવી, તે એટલે પ્રસિદ્ધ **गोव्रज** એટલે વ્રજની બધીએ ગાયો પણ, પોતાનું રક્ષણ કરનારાનું તથા પર્વતના માર્ગનું ઉલ્લંઘન કરનારી થઈ. ઉલ્લંઘન કરેલું છે પોતાનું રક્ષણ કરનારા ગોપાલોનું, અને પર્વતના માર્ગનું જેમણે તેવી થઈ, એટલે રક્ષણ કરનારાઓને ઓળંગી જઈ, માર્ગ વિના જ કાંટા વિગેરે ઘણાં હોય તેવાં સ્થલોને પણ ઓળંગી જઈને આવી, એવો અર્થ છે. વળી બે પગે થઈ, (પૃથ્વી ઉપર) બે પગોથી જ કૂદતી દોડી. કાંધ ઉપર ડોક છે જેમની, ઊંચે મુખ ઉપર પૂંછડું છે જેમનું, તેવી થઈને હુંકાર શબ્દો સાથે વાછડાંઓ પાસે આવી. **आ** ચારે તરફ **स्रवति** સ્રવે છે તે **आस्रु**. તેનું **आस्रु** ચારે તરફ સ્રવતું છે દૂધ જેમનું તેવી દૂધ ઝરતી ઝડપથી આવી. (૩૦)

समेत्य गावोऽधोवत्सान् वत्सवत्योऽप्यपाययन् ॥
गिलन्त्य इव चांगानि लिहन्त्यः स्वौधसं पयः ॥ ३१ ॥

(વાછડાં) ભેગી થઈને, વાછડાંવાળી હોવા છતાં (સ્નેહ) ઝરતી હોય તેમ અંગોને ચાટતાં, તજેલાં વાછડાંઓને ગાયોએ પોતાના આઉમાં રહેલું દૂધ પાયું. ૩૧.

પછી (વાછડાંઓ) ભેગી થઈને વાછડાંવાળી હોવા છતાં (ફરીથી વીઆએલી અને બીજા નાનાં વાછડાંઓવાળી હોવા છતાં) તજેલાં (પહેલાંનાં) વાછડાંઓને પણ (દૂધ) પાયું. તેમાં પણ અંગોને બહાર કાઢતી હોય તેમ ચાટતાં એટલે સ્નેહ ઝરતી હોય તેમ એ પ્રમાણે કરતી હતી. આમાં તેઓનો (ગાયોનો) કાંઈ પણ દોષ ન હતો, કારણ કે તે દૂધ '**स्वौधसम्**' તેઓના પોતાના જ આઉમાં રહેલું હતું. (૩૧)

એ પ્રમાણે ગાયોનો ઘણો સ્નેહ કહી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી ગોપોનો (બાલકો માટેનો) અધિક સ્નેહ કહે છેઃ—

गोपास्तद्रोधनायासमौढ्यलज्जोरुमन्युना ॥
दुर्गाध्वकृच्छ्रतोऽभ्येत्य गोवत्सैर्ददृशुः सुतान् ॥ ३२ ॥

તેમને (ગાયોને) રોકવાના પ્રયાસથી થયેલ મૂઢપણું અને લજ્જાથી થયેલા ઘણા ક્રોધને લીધે પર્વતના માર્ગને લીધે થતા દુઃખથી ગોપોએ આવી ગાયોનાં વાછડાંઓ સાથે (પોતાના) પુત્રોને જોયા. ૩૨.

આરંભમાં તે વ્રજની ગાયોને રોકવા માટે જે પ્રયાસ કરેલ, તે નિષ્ફલ થતાં જે મૂઢપણું એટલે શું કરવું જોઈએ તેનું અજ્ઞાન થયું, અને તે થતાં પછી લજ્જા (શરમ) થઈ. એવા ત્રણ દોષોથી (ગોપોને) ઘણો ક્રોધ થયો. તે ક્રોધને લીધે દુઃખનો વિચાર કર્યા વિના જ, પર્વતના રસ્તામાં જે દુઃખ થાય છે તે દુઃખથી (તેનું દુઃખ સહન કરીને) **कृच्छ्र** આવ્યા. દુઃખ સહન કરીને પણ (ગાયો પાસે) આવતાં, વાછડાંઓ સાથે ભેગા થએલા (પોતાના) પુત્રોને (તેઓએ) જોયા. (૩૨)

દુઃખ, ક્રોધ, શરમ, મૂઢપણું અને પ્રયાસ; એ પાંચ દોષોવાળા હોવા છતાં, અને વસ્તુ(દૂધ)નો નાશ* જોવા છતાં પછી પુત્રનાં દર્શન થતાં તેઓ (તે) સર્વ ભૂલી ગયાં, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

तद्वीक्षणोत्प्रेमरसाप्लुताशया जातानुरागा गतमन्यवोऽर्भकान् ॥

उदूह्य दोर्भिः परिरभ्य मूर्धनि घ्राणैरवापुः परमां मुदं ते ॥ ३३ ॥

તેમને જોવાથી જે પ્રેમ થયો તેના રસથી ભરેલા અંતઃકરણવાળા અને સ્નેહવાળા થવાથી ક્રોધરહિત થએલા (તેઓ) બાલકોને હાથોથી ઊંચા કરી, ભેટી, (તેમના) માથાની ગંધથી ઘણો આનંદ પામ્યા. ૩૩.

તે પુત્રોને જોવાથી જે પ્રેમ થયો તેના રસથી ભરેલા અંતઃકરણવાળા થયા, અને પ્રથમથી જ સ્નેહવાળા તો હતા જ તેથી ક્રોધરહિત થયા. પછી બાલકોને ઊંચા કરી એટલે ઊંચા તેડી લઈને, હાથોથી તેઓને ભેટયા, અહિં ('હાથોથી' શબ્દમાં) બહુવચન યોજેલ છે તે ટોળીના (બધા ગોપોના) અભિપ્રાયથી યોજેલું છે. (નહિ તો બે હાથોથી એમ કહેત, કારણ કે દરેક ગોપને તો બે જ હાથ હોય.) માથાની ગંધથી એટલે માથું સુંઘવાથી થતી ગંધને લીધે તેઓ ઘણો આનંદ પામ્યા. (૩૩)

પછી (ગોપો) ત્યાંથી જવાને પણ અશક્ત થયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

ततः प्रवयसो गोपास्तोकाश्लेषसुनिर्वृताः ॥

कृच्छ्राच्छनैरपगतास्तदनुस्मृत्युदश्रवः ॥ ३४ ॥

પછી વૃદ્ધ ગોપો બાલકોને ભેટવાથી સુખી થયા, અને ધીમે ધીમે દુઃખથી તેમના સ્મરણને લીધે આંખમાં આંસુવાળા થઈ (ત્યાંથી) ગયા. ૩૪.

વૃદ્ધ હોવા છતાં ગોપો બાલકોને ભેટવાથી ઘણા સુખી થયા; અને દુઃખથી જ ધીરેધીરે ત્યાંથી ગયા. તેમના એટલે બાલકોના સ્મરણથી તેઓની આંખમાં આંસુ આવ્યાં હતાં. (૩૪)

એ પ્રમાણે જોવાથી બલભદ્રને શંકા થઈ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

व्रजस्य रामः प्रेमर्द्धेर्वीक्ष्यौत्कण्ठ्यमनुक्षणम् ॥

मुक्तस्तनेष्वपत्येष्वप्यहेतुविदचिन्तयत् ॥ ३५ ॥

વ્રજના પ્રેમની વૃદ્ધિ અને ધાવણ છોડી દીધેલ બાલકો પ્રતિ પણ દરેક ક્ષણે ઉત્કંઠા જોઈ ને, તેનું કારણ નહિ જાણનાર બલભદ્ર વિચાર કરવા લાગ્યા. ૩૫.

વ્રજની (વ્રજવાસીઓની) પ્રેમની વૃદ્ધિ જોઈને, (અને) ધાવણ છોડી દીધેલ બાલકો પ્રતિ પણ દરેક ક્ષણે ઉત્કંઠા એટલે લાલસા જોઈને, (તેનું) કારણ જાણતાં નહિ હોવાથી, (બલભદ્ર) વિચાર કરવા લાગ્યા. (૩૫)

નીચેના શ્લોકથી તેમનો વિચાર જણાવે છેઃ-

किमेतदद्भुतमिव वासुदेवेऽखिलात्मनि ॥

व्रजस्य सात्मनस्तोकेष्वपूर्वं प्रेम वर्धते ॥ ३६ ॥

* ગાયોએ વાછડાંને દૂધ ધવરાવી દીધેલ હોવાથી, એ (વસ્તુ) દૂધનો નાશ થયો એ તેઓએ જોએલ.

આ અદ્ભુત જેવું શું છે, કે સર્વના આત્મા વાસુદેવ હોવા છતાં, પોતાના (મારા) સહિત વ્રજનો પ્રેમ બાલકો પ્રતિ અપૂર્વ રીતે વધે છે? ૩૬.

ગાયો અને ગોપોની પોતાના પુત્રો પ્રતિ લાગણીરૂપ આ શું છે, જે લોક, યુક્તિ અને પ્રમાણથી વિરૂદ્ધ છે? તેથી જ તે (કાંઈ) અદ્ભુત હોવું જોઈએ. (પણ) સર્વના આત્મા વાસુદેવ હોવા છતાં, (એવું) અદ્ભુત પણ કાંઈ હોઈ શકે નહિ, (તેથી આ) ભગવાનની સન્નિધિથી જ થાય છે અથવા બીજું કાંઈ (આનું) કારણ છે એવો સંદેહ (થાય છે). 'પોતાના સહિત વ્રજનો' એટલે પોતાના (મારા) સહિત બધાએ વ્રજનો, બાલકો પ્રતિ અપૂર્વ એટલે પહેલાં ન હતો તેવો પ્રેમ વધે છે, એવું જે થાય છે તે અદ્ભુત જેવું છે, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. (૩૬)

'ત્યારે (તે) કોઈ માયા હશે' એવી શંકા થતાં, નીચેના (શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે) વિચાર કરે છેઃ-

केयं वा कुत आयाता दैवी वा नार्युतासुरी ॥
प्रायो मायाऽस्तु मे भर्तुर्नान्या मेऽपि विमोहिनी ॥३७॥

આ કઈ (માયા)? દૈવી, માનુષી અથવા આસુરી? ક્યાંથી આવી? ઘણું કરી મારા સ્વામીની માયા હોવી જોઈએ, બીજી નહિ, કારણ કે મને પણ મોહ કરનારી છે. ૩૭.

આ કઈ માયા? ક્યાંથી આવી? (તેના) સ્વરૂપના સંબંધમાં (કઈ માયા? એ પ્રશ્નના સંબંધમાં) સંબંધીઓના ભેદથી (જૂદા જૂદા સંબંધીઓના ભેદથી) ભેદ જણાવે છે, કે દૈવી એટલે દેવના સંબંધવાળી (દેવોની), અથવા 'નારી' એટલે માણસના સંબંધવાળી (માનુષી), અથવા આસુરી એટલે અસુરોના સંબંધવાળી છે? આ (બધા) પૂર્વપક્ષ છે. 'ઘણું કરીને મારા સ્વામીની જ માયા હોવી જોઈએ,' આ જ સિદ્ધાંત હોવો જોઈએ, કારણ કે 'મને પણ મોહ કરનારી છે' એ શબ્દોથી તેનું (મારા સ્વામીની જ હોવી જોઈએ એ સિદ્ધાંત હોવાનું) કારણ કહેલું છે. તેથી તે બીજી (મારા સ્વામી વિના બીજા કોઈની) નથી. (૩૭)

इति सञ्चिन्त्य दाशार्हो वत्सान् सवयसानपि ॥
सर्वानचष्ट वैकुण्ठं चक्षुषा वयुनेन सः ॥ ३८ ॥

એવો વિચાર કરીને તે દાશાર્હે મિત્રો સહિત વાંછડાંઓ સર્વને પણ જ્ઞાનમય ચક્ષુથી વૈકુંઠ જોયા. ૩૮.

એ પ્રમાણે વિચાર કરીને, દાશાર્હે એટલે બલભદ્રે ઊંડા વિચારથી જોયું તો પોતાના વિના મિત્રોસહિત વાછડાંઓ વિગેરે સર્વને વૈકુંઠ જોયા, એટલે આ બધો સમૂહ માત્ર ભગવાન છે એમ જોયું. તેનું પ્રમાણ (તેવું જ્ઞાન થવાનું સાધન) 'જ્ઞાનમય ચક્ષુથી' શબ્દથી કહેલું છે. જ્ઞાનચક્ષુથી (એવું જોયું). (૩૮)

એ પ્રમાણે જોઈને સંદેહ થતાં તે ભગવાનને પૂછે છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

नैते सुरेशा ऋषयो न चैते त्वमेव भासीश भिदाश्रयेऽपि ॥
सर्वं पृथक्त्वं निगमात् कथं वदेत्युक्तेन वृत्तं प्रभुणा बलोऽवैत् ॥ ३९ ॥

'આ દેવો નથી, અને આ ઋષિઓ પણ નથી. આશ્રય જૂદા હોવા છતાં (આ બધામાં) આપ જ જણાઓ છો. (આ) સર્વ જૂદાપણું કેમ છે તે વેદથી કહો' એમ કહેલા પ્રભુએ કહેલ(વચન)થી બલભદ્રે વૃત્તાંત જાણ્યો. ૩૯.

હે ભગવન્ ! પહેલાં હું જાણતો હતો કે આ વાછડાં પાલનારાઓ ઇંદ્ર વિગેરે દેવો છે, અને આ દૂધ પીનારાં વાછડાંઓ વેદના અર્થને જોનાર (જાણનાર) ઋષિઓ છે. પણ હમણાં તો આ (બાલકો) દેવો નથી તેમજ આ (વાછડાંઓ) ઋષિઓ નથી, પરંતુ આપ જ તે તે રૂપથી જણાઓ છો.

'સત્ય જ છે, બ્રહ્મવાદ એવો (સર્વ બ્રહ્મ છે એવો) જ છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'આશ્રય જૂદા હોવા છતાં' શબ્દ યોજેલ છે. આશ્રય એક જ હોય ત્યારે ભગવાન જ સર્વ હોય છે એમાં સંદેહ નથી, પણ (અહિં) આશ્રય જૂદા હોવા છતાં (સર્વ) ભગવાન જ છે એ આશ્ચર્યકારક છે. તેથી આ વિષયમાં વેદો નહિ હોવાથી (વેદોમાં આવું હોવાનું કહેલ નહિ હોવાથી) (આ) સર્વ જૂદાપણું કેવી રીતે છે (ઘટે છે) તે વેદવાક્યોથી કહો (સમજાવો); કે (આશ્રય) જૂદા હોય તેવા પ્રસંગે 'સર્વ બ્રહ્મ છે' એમ શ્રુતિ કેવી રીતે કહે છે. (આ પ્રમાણે બલભદ્રે પૂછ્યું) ત્યારે ભગવાને (તેમને) કહ્યું, એટલે પહેલાં જે વૃત્તાંત (બનેલો) તે બલભદ્રે જાણ્યો. (૩૯)

એ પ્રમાણે બલભદ્રને જણાવીને (ભગવાને) બ્રહ્માને પણ જણાવ્યું એમ (કહેવા), બ્રહ્મા આવ્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तावदेत्यात्मभूरात्ममानेन त्रुट्यनेहसा ॥
पुरोवदब्दं क्रीडन्तं ददृशे सकलं हरिम् ॥ ४० ॥

એટલામાં પોતાની ગણતરીથી ત્રુટિ સમય થતાં બ્રહ્માએ આવીને હરિને કલાસાથે પહેલાં પ્રમાણે વર્ષ સુધી ક્રીડા કરતાં જોયા. ૪૦.

આ બ્રહ્મા આત્મભૂ (પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થએલ, જન્મરહિત) છે. જો તેમ ન હોત તો અપરાધી (થએલ હોવાથી) નાશ પામત જ. (તેમણે) એટલામાં એટલે તરત જ આવીને પહેલાં પ્રમાણે જ (એક) વર્ષ સુધી ક્રીડા કરતાં કલા સાથે એટલે વાછડાંનું પાલન કરનારા અને વાછડાંઓ સાથે હરિને જોયા.

'બ્રહ્માએ એટલો વિલંબ કેમ કર્યો ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતાની ગણતરીથી ત્રુટિ સમય થતાં' શબ્દો યોજેલા છે. **अनेहा** એટલે કાલની, પોતાની એટલે બ્રહ્માની ગણતરીથી ત્રુટિ (સમય થયો હતો). અહિં આંગળીનો ટાચકો ફોડાય તેટલા સમયને ત્રુટિ કહેલો છે, પરંતુ ત્રીજા સ્કંધમાં જે ત્રુટિ કાલ કહેલ છે તેને (અહિં) ત્રુટિ કહેલ નથી. તેથી (બ્રહ્મા) તરત જ આવ્યા, છતાં (તેમના) પોતાના કાલને લીધે (પોતાની કાલની ગણતરી કરેલી હોવાથી) એક વર્ષ પછી આવ્યા. (૪૦)

(તેમણે) આવીને જોયું તેનો વિચાર, નીચેના બે શ્લોકથી કહે છેઃ—

यावन्तो गोकुले बालाः सवत्साः सर्व एव हि ॥
मायामये शयाना मे नाद्यापि पुनरुत्थिताः ॥ ४१ ॥

ગોકુલમાં જેટલા બાલકો હતા તેઓ સર્વ વાછડાંઓ સહિત મારા માયામય લોકમાં સૂતેલા છે અને હજી સુધી પણ ઉઠેલા નથી. ૪૧.

ગોકુલમાં જેટલા બાલકો અને વાછડાંઓ હતાં તે બધાંને હું અહિંથી લઈ ગયો હતો, અને મેં (તેમને) માયામય લોકમાં રાખેલા. તેઓ (હજી) સૂતેલા જ છે અને હજી સુધી પાછા ઉઠેલા નથી. (૪૧)

इत एतेऽत्र कुत्रत्या मन्मायामोहितेतरे ॥

तावन्त एव तत्राब्दं क्रीडन्तो विष्णुना समम् ॥ ४२ ॥

આ અહિં (છે) તે અહિં જ (ઉત્પન્ન થએલા) કે કયાંના? મારી માયાથી મોહ પામેલાથી જૂદા છે. તેટલા જ ત્યાં વિષ્ણુની સાથે એકવર્ષથી ક્રીડા કરે છે. ૪૨.

વળી પાછા આ (બાલકો અને વાછડાંઓ) અહિં દેખાય છે. આ અહિં જ ઉત્પન્ન થએલાં અથવા અહિંથી જ નીકળેલાં હોવાં જોઈએ, પરંતુ ત્યાંથી આવેલાં હોવાં જોઈએ નહિ. તેમ ન હોય (અહિં ઉત્પન્ન થએલ અથવા અહિંથી જ નીકળેલ ન હોય) તો અહિં કયાંના છે? 'મારી માયાથી મોહ પામેલાથી આ જૂદા છે' શબ્દથી (તેમનામાં અને આમાં) ભેદ દેખાય છે એમ કહે છે. આશ્ચર્ય એ છે કે તેટલાં જ તે જ સ્થાનમાં અને તે જ રૂપવાળાં છે. વિષ્ણુની સાથે વર્ષ સુધી ક્રીડા કરનારાં આ કયાંથી આવ્યાં? એવો વાકયનો સંબંધ છે. (૪૨)

શું ભગવાનની માયાથી તે સમયે બનાવેલા બાલકોને જ હું લઈ ગયો હતો કે સાચા બાલકોને? અથવા આ બાલકો સાચા છે કે (ભગવાનની માયાથી) બનાવેલા? એવી બંને પ્રકારની આ વિષયમાં બ્રહ્માની બુદ્ધિ હતી. યુક્તિથી પછી તેનો વિચાર કરતાં, (બ્રહ્માથી) નિશ્ચય થયો નહિ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

एवमेतेषु सुचिरं ध्यात्वा सर्वात्मनात्मभूः ॥

सत्याः के कतरे नेति ज्ञातुं नेष्टे कथंचन ॥ ४३ ॥

એવી રીતે આમના સંબંધી લાંબા સમય સુધી સર્વપ્રકારે વિચાર કરતાં, સાચા કયા અને કયા (સાચા) નહિ તે જાણવા આત્મભૂ કોઈ રીતે સમર્થ થયા નહિ. ૪૩.

આમના સંબંધી એટલે આ બંને પ્રકારના બાલકો સંબંધી, લાંબા સમય સુધી વિચાર કરતાં આત્મભૂ (પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થએલ બ્રહ્મા) પણ, 'કયા સાચા અને કયા નહિ' એ જાણવા સમર્થ થયા નહિ. 'કોઈ રીતે' એટલે યુક્તિથી પણ (જાણી શકયા નહિ). (૪૩)

'ત્યારે (અંતે) શું થયું?' એ (જાણવાની) આકાંક્ષા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેલ છેઃ-

एवं संमोहयन् विष्णुं विमोहं विश्वमोहनम् ॥

स्वयैव माययाजोऽपि स्वयमेव विमोहितः ॥ ४४ ॥

એ પ્રમાણે મોહરહિત, વિશ્વને મોહ પમાડનાર વિષ્ણુને મોહ પમાડવા જતાં, અજ પણ પોતાની જ માયાથી પોતે જ મોહ પામ્યા. ૪૪.

વિષ્ણુને મોહ પમાડવા જતાં, એટલે વિષ્ણુને મોહ પમાડવાની પ્રવૃત્તિ કરતાં, (બ્રહ્મા) પોતે જ મોહ પામ્યા. તેનું કારણ 'મોહરહિત, વિશ્વને મોહ પમાડનાર' શબ્દોથી કહેલું છે. ભગવાન પોતે મોહરહિત છે અને બીજાઓને મોહ પમાડે છે, તેથી ભગવાને મોહ ન પમાડવા છતાં પોતાની જ માયાથી (બ્રહ્મા) અજ (જન્મરહિત) હોવા છતાં પોતે જ મોહ પામ્યા. (૪૪)

(બ્રહ્મા પોતે જ મોહ પામ્યા) તે યોગ્ય જ હતું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

तम्यां तमोवन् नैहारं खद्योतार्चिरिवाहनि ॥

महतीतरमायैश्यं निहन्त्यात्मनि युञ्जतः ॥ ४५ ॥

અંધારી રાત્રિમાં ઝાકળના અંધકાર પેઠે, દિવસમાં આગીઆના પ્રકાશ પેઠે, મોટા પુરુષમાં બીજાની માયા અથવા ઐશ્વર્ય યોજનારની માયા અને ઐશ્વર્યનો (મોટા પુરુષની) માયા નાશ કરે છે. ૪૫.

તમી એટલે અંધારી રાત્રિ. તેમાં ઝાકળનાં અંધકારની પેઠે (નકામું થાય છે). લોકોને વ્યામોહ કરવા ઝાકળથી પણ અંધકાર થાય છે. તે અંધકાર જો રાત્રે થાય તો તે (ઝાકળનો અંધકાર) પણ ન દેખાય. લોકોને તો અમથું (ઝાકળના અંધકાર વિના, રાત્રિના જ અંધકારથી) પણ કાંઈ દેખાતું ન હતું. તેથી **મહામાયાવાળા ભગવાનમાં બીજાની માયાને પોતાનું સ્થાન પણ મળતું નથી, તો પછી તે કાર્ય તો શું જ કરવાની હતી !** એ પ્રમાણે મોહ પમાડવાના (માયાના) સમાન (ભગવાનમાં અને બ્રહ્મામાં બંનેમાં રહેલા) ધર્મથી, બ્રહ્માની માયા નિરર્થક છે એમ કહી, ભગવાનની પાસે બ્રહ્મા પણ કાંઈ હિસાબમાં નથી, એમ 'દિવસમાં આગીઆના પ્રકાશ પેઠે' શબ્દોથી કહે છે. દિવસે આગીઆનો પ્રકાશ પોતે જ પ્રકાશતો નથી, તો પછી તે ઘડો વિગેરે પદાર્થોને તો કેવી રીતે જ પ્રકાશી શકે ? તો પછી તે સૂર્યને પ્રકાશે એવી તો આશા જ ક્યાંથી હોય ? તેથી જ મહાપુરુષમાં બીજાની માયા અથવા ઐશ્વર્ય યોજનાર પુરુષની માયાનો તથા તેના ઐશ્વર્યનો મહાપુરુષની માયા નાશ કરે છે એવો અર્થ છે. (૪૫)

એવી રીતે બ્રહ્મા ચિંતાથી આકુલ થતાં ભગવાને (તેમને) પોતાનું સ્વરૂપ દેખાડ્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

तावत्सर्वे वत्सपालाः पश्यतोऽजस्य तत्क्षणात् ॥

व्यदृश्यन्त घनश्यामाः पीतकौशेयवाससः ॥ ४६ ॥

એટલામાં બ્રહ્માના દેખતાં જ તે જ ક્ષણે બધાએ વાછડાંઓ અને વાછડાં પાલનારાઓ વાદળાં જેવા શ્યામ અને પીળાં રેશમી વસ્ત્ર ધારણ કરેલા દેખાયા. ૪૬.

(એટલામાં એટલે) આ (બ્રહ્મા) વિચાર કરે છે એટલામાં, બ્રહ્મા જ્યારે દેખતા હતા ત્યારે તે જ ક્ષણે, બધાએ વાછડાંઓ અને વાછડાં પાલનારાઓ વાદળાં જેવા શ્યામ એટલે કાળાં વાદળાં જેવા શ્યામ દેખાયા, એટલે બ્રહ્માએ (તેમને તેવા) જોયા; અને બધાએ પીળાં રેશમી વસ્ત્રો ધારણ કરેલા (દેખાયા). ૪૬.

चतुर्भुजाः शंखचक्रगदाराजीवपाणयः ॥
किरीटिनः कुण्डलिनो हारिणो वनमालिनः ॥ ४७ ॥

ચાર ભુજાઓવાળા, શંખ ચક્ર ગદા અને કમલ જેઓના હાથમાં છે તેવા, મુકુટવાળા, કુંડલવાળા, હારવાળા અને વનમાલાવાળા (તેઓ દેખાયા). ૪૭.

જે જે ધર્મ પ્રકટ કરવા માટે વૈકુંઠમાં જેવી મૂર્તિવાળા (ભગવાન) છે તેવા આ (છે) એમ જણાવવા, ભુજાઓ વિગેરેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. ચાર ભુજાઓ દરેકની જેઓની છે તેવા, શંખ ચક્ર ગદા અને કમલ જેમના દરેકના હાથમાં છે તેવા (તેઓ દેખાયા). **राजीव** એટલે કમલ. બધાએ મુકુટવાળા એટલે મુકુટ આભૂષણ ધારણ કરેલા, કુંડળ આભૂષણ ધારણ કરેલા, મોતીના હાર ધારણ કરેલા અને વનમાલા ધારણ કરેલા (દેખાયા). (૪૭)

આ (ચાર ભુજા અને મુકુટ વિગેરે આભૂષણો) સારૂપ્ય (મુક્તિ) પ્રાપ્ત કરેલાને પણ હોય, તેથી શ્રીવત્સ વિગેરે (ભગવાનના) અસાધારણ (બીજા કોઈમાં ન હોય તેવા) ધર્મો નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

श्रीवत्साङ्गददोरत्नकम्बुकङ्कणपाणयः ॥
नूपुरैः कटकैर्भाताः कटिसूत्राङ्गुलीयकैः ॥ ४८ ॥

શ્રીવત્સ, કડલી, હાથનાં રત્નો અને શંખ જેવાં કંકણો જેમના હાથમાં હતાં તેવા, ઝાંઝરો અને કડાંઓથી તથા કંદોરા અને વીંટીઓથી શોભતા (દેખાયા).

'શ્રીવત્સ' એટલે જમણી બાજુએ વળેલી ગોળ વાળની રેખા. કડલી હાથમાં પહેરવાનું વલય, હાથનાં એટલે બાહુમાં પહેરવાનાં રત્નો અથવા બાહુરૂપી જ રત્નો, શંખના જેવાં (ત્રણ હાંસવાળાં) કંકણો, આ બધાવાળા દરેક હાથ છે જેમના તેવા (દેખાયા). ઝાંઝરો ચરણોનાં આભરણો અને કડાં એટલે હાથનાં આભરણોથી શોભતા, અને કંદોરા તથા વીંટીઓથી શોભતા (દેખાયા). (૪૮)

आङ्घ्रिमस्तकमापूर्णास्तुलसीनवदामभिः ॥
कोमलैः सर्वगात्रेषु भूरिपुण्यवदर्पितैः ॥ ४९ ॥

ઘણા પુણ્યવાળાઓએ સર્વ અવયવોમાં સમર્પણ કરેલી કોમલ તુલસીની નવી માળાઓથી ચરણથી મસ્તક સુધી ભરેલા (દેખાયા). ૪૯.

તુલસીની નવી માલાઓથી નખથી શિખા સુધી બધી બાજુએ ભરેલા (દેખાયા), અને તે માલાઓ કોમલ તુલસીની બનાવેલી હતી; અને સર્વ અવયવોમાં જૂદી જૂદી સમર્પણ કરેલી હતી, અને સમર્પણ કરનારા ઘણા પુણ્યવાળા હતા. (૪૯)

તેઓમાં ભગવાનનો અસાધારણ ભાવ નીચેના શ્લોકથી વર્ણવે છે:-

चन्द्रिकाविशदस्मेरैः सारुणापाङ्गवीक्षितैः ॥
स्वकार्थानामिव रजःसत्त्वाभ्यां स्रष्टृपालकाः ॥ ५० ॥

અરુણ કટાક્ષના દર્શન સાથે ચંદ્રિકા જેવા સ્વચ્છ હાસ્યથી ભક્તોના પુરૂષાર્થોને રજોગુણ અને સત્ત્વગુણની પેઠે ઉત્પન્ન કરતા અને પાલન કરતા (દેખાયા). ૫૦.

ચંદ્રિકાના જેવાં સ્વચ્છ મંદ હાસ્યો; અરુણ કટાક્ષરૂપી દર્શનો. એ હાસ્યો અને દર્શનોથી ભક્તોના પુરુષાર્થોને ઉત્પન્ન કરતા અને પાલન કરતા હતા. દર્શનોથી પુરુષાર્થોની ઉત્પત્તિ થતી હતી; અને હાસ્યોથી (તેઓનું) પાલન થતું હતું. તેમાં યોગ્યતા કહેતાં 'રજોગુણ અને સત્ત્વગુણની પેઠે' શબ્દોથી દૃષ્ટાંત કહે છે. દર્શન અરુણ (લાલ) વર્ણવાળું હોવાથી રજોગુણ સમાન છે, અને હાસ્ય સ્વચ્છ (ઉજળું) હોવાથી સત્ત્વગુણ સમાન છે. રજોગુણથી ઉત્પત્તિ થાય છે, અને સત્ત્વગુણથી પાલન થાય છે. (૫૦)

आत्मादिस्तम्बपर्यन्तैर्मूर्तिमद्भिश्चराचरैः ॥

नृत्यगीताद्यनेकार्हैः पृथक्पृथगुपासिताः ॥ ५१ ॥

પોતાથી આરંભી તરખલાં સુધીના, નૃત્ય ગીત વિગેરે અનેકથી યોગ્ય, મૂર્તિમાન સ્થાવર જંગમ(પ્રાણીઓ)થી જૂદી જૂદી ઉપાસના કરાતા (તેઓ દેખાયા). ૫૧.

વળી પોતે એટલે બ્રહ્માથી આરંભી તરખલાં સુધીના એટલે ઘાસનાં તરખલાં સુધીના તે 'પોતાથી આરંભી તરખલાં સુધીના' આધિદૈવિકો. મૂર્તિમાન એટલે દેહવાળાં સ્થાવર અને જંગમ(પ્રાણીઓ)થી જૂદી જૂદી ઉપાસના કરાતા, એવો (વાકચનો) સંબંધ છે. 'નૃત્ય, ગીત વિગેરે અનેક (ગુણોથી ઉપાસના કરવા માટે) યોગ્ય, શબ્દથી જૂદી જૂદી ઉપાસના કરવાનું કારણ કહેલું છે. ભગવાનની સેવામાં ઉપયોગી ધર્મો પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે પોતામાં (દરેક સ્થાવર જંગમ પ્રાણીમાં) જૂદા જૂદા છે, તેથી તેઓ બધા જૂદી જૂદી ઉપાસના કરે છે. (૫૧)

अणिमाद्यैर्महिमभिरजाद्याभिर्विभूतिभिः ॥

चतुर्विंशतिभिस्तत्त्वैः परीता महदादिभिः ॥ ५२ ॥

અણિમા વિગેરે મહિમાઓ, અજા વિગેરે વિભૂતિઓ અને મહદ્ વિગેરે ચોવીસ તત્ત્વોથી સેવાએલા (દેખાયા). ૫૨.

અણિમા વિગેરે આઠ ઐશ્વર્યોથી પણ સેવાએલા (દેખાયા). અણિમા વિગેરે(આઠ સિદ્ધિઓ)ના મહિમા અથવા માહાત્મ્યરૂપથી, અજા વિગેરે વિભૂતિઓથી (સેવાએલા દેખાયા). જે શક્તિ ઉત્પત્તિ વિના જ પોતામાં ઉત્પત્તિનો (ઉત્પન્ન થએલ હોય તેવો) ભાવ (દર્શાવે) અને બીજાની ઉત્પત્તિ કરાવે તે 'અજા' (કહેવાય છે). તે (अजा) आदि મુખ્ય છે જેઓમાં, એટલે લક્ષ્મી વિગેરેમાં (તે अजाद्याः). તેવી શક્તિઓથી પણ દરેક ઉપાસના થતા (દેખાયા); અને ચોવીસ તત્ત્વોના અભિમાનવાળી દેવતાઓથી પણ (ઉપાસના થતા દેખાયા). (૫૨)

कालस्वभावसंस्कारकामकर्मगुणादिभिः ॥

स्वमहिध्वस्तमहिभिर्मूर्तिमद्भिरुपासिताः ॥ ५३ ॥

પોતાના મહિમાથી જેઓએ બીજાના મહિમાનો નાશ કરેલ છે તેવા મૂર્તિમાન કાલ, સ્વભાવ, સંસ્કાર, કામ, કર્મ, ગુણો વિગેરેથી ઉપાસના કરાતા (દેખાયા). ૫૩.

કાલ વિગેરે પણ અભિમાનવાળા દેવો છે. ગુણો એટલે સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ. 'વિગેરે' શબ્દથી આખો નામસૃષ્ટિનો વર્ગ અને આસન્ય વિગેરે કહેલા છે. 'પોતાના મહિમાથી જેઓએ બીજાના મહિમાંનો નાશ કરેલો છે' શબ્દથી તેઓનું માહાત્મ્ય કહે છે. પોતાના મહિમાથી જ નાશ કરેલો છે મહિમા બીજાઓનો જેમણે (તેવા તેઓ છે), અથવા (स्व એટલે પોતાના એટલે) ભગવાનના મહિમાથી નાશ પામેલ છે મહિમા જેઓનો, (તેવા તેઓ છે), તેઓ પણ બધા મૂર્તિમાન છે, અને તેઓથી પણ જૂદી જૂદી ઉપાસના કરાતા (દેખાયા). (૫૩)

(એ પ્રમાણે) ધર્મો કહી, નીચેના શ્લોકમાં (તેઓનું) સ્વરૂપ કહે છે:-

सत्यज्ञानानन्तानन्दमात्रैकरसमूर्तयः ॥
अस्पृष्टभूरिमाहात्म्या अपि ह्युपनिषद्दृशाम् ॥ ५४ ॥

સત્ય જ્ઞાન અનંત અને આનંદ માત્રની એકરસવાળી મૂર્તિવાળા અને ઉપનિષદો જાણનારાઓ પણ જેમના ઘણા માહાત્મ્યને પહોંચી (જાણી) શકતા નથી તેવા (તેઓ દેખાયા). ૫૪.

અનંત શબ્દથી દોષોનો અભાવ કહેલો છે, અને બીજાઓથી જૂદા પ્રકારના હતા એમ કહેલું છે. સર્વરૂપમાં દોષ નથી, એમ પણ અવશ્ય કહેવું જોઈએ. સત્ય, જ્ઞાન, અનંત અને આનંદ, માત્ર તેઓની જ એકરસવાળી મૂર્તિઓ છે જેમની, તેવા (તેઓ દેખાયા). રસમાં ભેદ તો વિજાતીયોના ભળવાથી થાય. (તેઓનું) ઉત્તમપણું ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે. ઉપનિષદો જાણનારાઓ પણ જેઓના ઘણાં માહાત્મ્યને પહોંચી શકતા નથી તેવા (તેઓ દેખાયા). (૫૪)

એ પ્રમાણે બધાં ભગવત્સ્વરૂપનું વર્ણન કરી, ઉપસંહાર કરતાં, તેમને (બ્રહ્માને) (તેઓનું) દર્શન થયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

एवं सकृद् ददर्शाजः परब्रह्मात्मनोऽखिलान् ॥
यस्य भासा सर्वमिदं विभाति सचराचरम् ॥ ५५ ॥

એ પ્રમાણે અજે એકવાર સર્વને પરબ્રહ્મ, જેમના પ્રકાશથી સ્થાવર જંગમસહિત આ સર્વ (જગત્) પ્રકાશે છે, તેમનારૂપ (પરબ્રહ્મરૂપ) જોયા. ૫૫.

'અજે' એટલે બ્રહ્માએ પણ બધાઓને એકવાર જ પરબ્રહ્મરૂપ જોયા; કારણ કે પરબ્રહ્મ એક પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ અનંતરૂપવાળું દેખાય છે.

'એક બ્રહ્માએ એટલા બધાને કેવી રીતે જોયા ?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલ છે. જે ભગવાનના પ્રકાશથી આ બધુંએ સ્થાવર જંગમસહિત પ્રકાશે છે (તે પરબ્રહ્મરૂપ જોયા). તેથી ભગવાનની ઇચ્છાથી જ ભગવાનનું જ્ઞાન (બ્રહ્માને) થાય તે માટે તેમણે સર્વ જાણ્યું. ૫૫.

ततोऽतिकुतुकोद्वृत्य स्तिमितैकादशेन्द्रियः ॥
तद्धाम्नाऽभूदजस्तूष्णीं पूर्देव्यन्तीव पुत्रिका ॥ ५६ ॥

પછી ઘણા સંતોષથી (દૃષ્ટિ) પાછી વાળીને ક્રિયાહીન થએલી અગીઆરે ઇંદ્રિયોવાળા બ્રહ્મા, શહેરની દેવી પાસે પુતળીની પેઠે તેમના (ભગવાનના) તેજથી શાંત હતા (રહ્યા). ૫૬.

પછી ઘણા કુતુક એટલે સંતોષથી દૃષ્ટિને પાછી વાળીને, ક્રિયાહીન થએલી છે અગીઆરે ઇંદ્રિયો જેમની, તેવા (બ્રહ્મા) થયા. તેથી હર્ષને લીધે પણ (ભગવાનની) સ્તુતિ કરી શકયા નહિ; વળી (ભગવાને) જે દેખાડયું તે મનથી પણ ખ્યાલ આવી શકે તેવું નહિ હોવાથી, સ્તુતિ (કરવી) અશકય હતી. (બ્રહ્મા સ્તુતિ કરી શકયા નહિ તેનું) બીજું કારણ પણ ઉત્તરાર્ધમાં કહેલું છે. ભગવાનના તેજથી પ્રતિભા રહિત (નિસ્તેજ) થએલ બ્રહ્મા શાંત રહ્યા. આ વિષયમાં 'શહેરની દેવી પાસે પૂતળીની પેઠે' શબ્દથી લૌકિક દૃષ્ટાંત કહેલું છે. શહેરની દેવીની શહેરના બધાએ રહેવાસીઓ પૂજા કરે છે, પરંતુ તેની પાસે રહેલી પૂતળીની (કોઈ) પૂજા કરતું નથી; કારણ કે માત્ર એક જ દેશમાં રહેવાથી પૂજાવા યોગ્ય થવાતું નથી. તેથી તે સમયે જેમને બ્રહ્માએ જોયા તે બધાએ આ(બ્રહ્મા)ની અવગણના કરી, તેથી તે પ્રતિભા રહિત થાય એ યોગ્ય જ છે. (૫૬)

એ પ્રમાણે બ્રહ્મા અપ્રયોજક (પ્રતિભા વિનાના, નમાલા) થતાં ભગવાને (પોતાનું) તે રૂપ સંકેલી લીધું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

इतीरेशोऽतर्क्ये निजमहिमनि स्वप्रमितिके
परत्राजातोऽतन्निरसनमुखब्रह्मकमितौ ।
अनीशोऽपि द्रष्टुं किमिदमिति वा मुह्यति सति
चच्छादाजो ज्ञात्वा सपदि परमोऽजाजवनिकाम् ॥ ५७ ॥

એ પ્રમાણે જેનો વિચાર થઈ ન શકે તેવો, પોતાને જ જેનું જ્ઞાન છે તેવો, પ્રકૃતિથી પર, તે(બ્રહ્મ)ના સિવાયનાનો નકાર કરીને જ ઉપનિષદો પણ જેનું જ્ઞાન કરાવે છે તેવો, પોતાનો (ભગવાનનો) મહિમા હોવાથી, 'આ શું છે' તે જોવાને પણ વાણીના પતિ (બ્રહ્મા) અશક્ત થતાં અને મોહ પામતાં, (તેમનું દુઃખ) જાણીને, પરમ અજે તરત જ માયાનો પડદો ઢાંકી દીધો. ૫૭.

'**इति**' એટલે આ (ઉપર જણાવેલા) પ્રકારથી, **इरेश** (**इरा+ईश**) વાણીના પતિ બ્રહ્મા જોવાને પણ અશક્ત થતાં અને મોહ પામતાં, તેમનાં મોહ વિગેરે દુઃખને જાણીને (ભગવાને) માયારૂપ પડદો ઢાંકી દીધો, એટલે જે પ્રમાણે કરવાથી તેમને (પોતાના સ્વરૂપનાં) દર્શન ન થાય તે પ્રમાણે તેને પ્રસાર્યો. માયા ઉપાડી લેવાથી જ તેઓનું (ભગવદ્રૂપ બાલકો તથા વાછડાંઓનું) દર્શન થયું હતું, પરંતુ તેઓ(ને ભગવાને નવાં) બનાવેલાં ન હતાં. તેથી (માયાથી) ઢાંકી દેતાં (તેઓ) ન દેખાય તે યોગ્ય જ છે.

'બ્રહ્માને મોહ થયો અને (તેઓનાં) દર્શન ન થયાં તેનું શું કારણ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેનો વિચાર ન થઈ શકે તેવો પોતાનો મહિમા હોવાથી' શબ્દો યોજેલા છે. ભગવાનના અસાધારણ મહિમાનો બીજાઓ તર્ક (વિચાર) કરી શકતા નથી, તેથી (તે) કેવી રીતે જોઈ અથવા જાણી શકે?

'તે (ભગવાનનો મહિમા બીજાઓ જેનો વિચાર ન કરી શકે તેવો) જ કેમ છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતાને જ જેનું જ્ઞાન છે તેવો' શબ્દ યોજેલ છે. પોતાને જ એટલે ભગવાનને જ જ્ઞાન છે જેનું તેવો તે (ભગવાનનો મહિમા) છે. માત્ર ભગવાનને જ તેનું જ્ઞાન છે, પરંતુ બીજા કોઈને તેનું જ્ઞાન નથી. તેનું કારણ પણ 'પ્રકૃતિથી પર' શબ્દોથી કહેલ છે, તે (ભગવાનનો મહિમા) પ્રકૃતિથી પર છે, અને બીજા બધા પ્રકૃતિમાં (રહેલા) છે. તેથી **જ્યાં ભગવાન છે ત્યાં બીજો કોઈ નથી, તેથી ભગવાનના માહાત્મ્યનું માત્ર ભગવાનને જ જ્ઞાન છે.**

'(ભગવાનના માહાત્મ્યનું) શ્રવણ કરવાથી તેનું જ્ઞાન કેમ ન થાય ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'તેના સિવાયનાનો નકાર કરીને જ ઉપનિષદો પણ જેવું જ્ઞાન કરાવે છે તેવો' શબ્દો યોજેલ છે. બ્રહ્મ સિવાયનાનો નકાર કરીને જ ઉપનિષદો બ્રહ્મના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવે છે, પરંતુ સીધી રીતે (આ આવું છે એમ) જાણીને જ્ઞાન કરાવતાં નથી; કારણ કે સંકેતથી તેનું (બ્રહ્મનું) જ્ઞાન થતું નથી. વૈદિક વ્યવહારમાં પણ, જ્યારે આ બહિર્મુખ તેમાં (બ્રહ્મમાં) પ્રવેશ કરે છે ત્યારે (તેનાં બહિર્મુખપણાને) બહાર કાઢી નાખીને જ (તેને) પ્રવેશ કરાવવામાં આવે, અને પ્રવેશ કર્યા પછી તો તેના જ ભાવને (બ્રહ્મપણાને) તે પામે છે. તેથી (ભગવાનનો મહિમા) માત્ર તેમનાથી જ જણાય તેવો રહે છે. તેથી પ્રથમ અધિકારમાં શ્રુતિ "હવે અહિંથી '(તે) નહિ (તે) નહિ' એવો નિયમ છે" એમ તે પ્રમાણે જ કહે છે. તેથી શ્રુતિઓ પણ જાણીને (બ્રહ્મનું સ્વરૂપ) કહેતી નથી; તેથી તે (બ્રહ્મા) (ભગવાનનાં સ્વરૂપને) જોવા શક્તિમાન ન થાય, અને મોહ પામે અને પછી દુઃખ પામે એ યોગ્ય જ છે. ભગવાને એ પ્રમાણે કર્યું (માયાનો પડદો ઢાંક્યો), ત્યારે બ્રહ્મા મૂર્છા ખાઈને જ પડયા. (૫૭)

ततोऽर्वाक् प्रतिलब्धाक्षः कः परेतवदुत्थितः ॥
कृच्छ्रादुन्मील्य वै दृष्टीराचष्टेदं सहात्मना ॥ ५८ ॥

પછી અંદરથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલા બ્રહ્મા મરણ પામેલાની પેઠે ઉઠયા, અને કષ્ટથી ચક્ષુઓ ઉઘાડીને તેમણે પોતાની સાથે આ (જગત્) જોયું. ૫૮.

પછી, એટલે કેટલાક સમય પછી, (બ્રહ્મા) ઉઠયા. અંદરથી જ પ્રાપ્ત કરેલું છે જ્ઞાન જેમણે તેવા (બ્રહ્મા ઉઠયા.) (તે) લોકનું દર્શન કરવા માટે જ ઉઠયા, પરંતુ ભગવાનનાં દર્શન કરવા માટે ઉઠયા નહિ તેથી આનું (બ્રહ્માનું) ઉઠવું વ્યર્થ હતું એમ જણાવવા, 'મરણ પામેલાની પેઠે' એવું દૃષ્ટાંત કહે છે. જેમ મરણ પામેલો હરકોઈ નિમિત્તથી ઉઠે છે તેમ આ (બ્રહ્મા) પણ ઉઠયા. અથવા પહેલાં તે મરણ પામ્યા એટલે મૂર્છા પામ્યા, અને પછી ઉઠયા. (પછી) ઘણા કષ્ટથી જ ચક્ષુઓ ઉઘાડીને આ જગતને જ (તેમણે) જોયું. (૫૮)

सपद्येवाभितः पश्यन् दिशोऽपश्यत् पुरः स्थितम् ॥
वृन्दावनं जनाजीव्यं द्रुमाकीर्णं समाप्रियम् ॥ ५९ ॥

તરત જ ચારે તરફ જોતાં (બ્રહ્માએ) દિશાઓ, અને આગળ રહેલું,

માણસોની આજીવિકાના સાધનરૂપ, વૃક્ષોથી ભરપૂર, સમ અને સર્વત્ર પ્રિય વૃંદાવન જોયું. ૫૯.

પછી તરત જ આસપાસ જોતાં (બ્રહ્માએ) દિશાઓ જોઈ. પછી (પોતાની) આગળ રહેલું વૃંદાવન જોયું. પછી તે વનની અંદર આજીવિકા માટે આવેલા લોકને જોયા, એમ 'માણસોની આજીવિકાના સાધનરૂપ' શબ્દથી કહેલું છે. 'વૃક્ષોથી ભરપૂર' એટલે વૃક્ષોથી ભરેલું (વૃંદાવન જોયું, પરંતુ તેને) ખાલી વન (જોયું) નહિ. વળી તે સમ (સપાટ, ખાડાટેકરાવિનાનું) અને આ એટલે ચારેતરફથી (સર્વત્ર) પ્રિય હતું. (૫૯)

પછી ત્યાં (વનમાં) રહેલાં પ્રાણીઓને પણ (બ્રહ્માએ) જોયાં, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

तत्र नैसर्गदुर्वैराः सहासन् नृमृगादयः ॥
मित्राणीवाजितावासगतरुट्तर्षकादिकम् ॥ ६० ॥

ત્યાં સ્વભાવથી દુષ્ટ વૈરવાળાં માણસો પશુઓ વિગેરે, ભગવાનના વાસને લીધે રોષ, લોભ વિગેરે જતા રહેલા હોય તેવી રીતે મિત્રોની પેઠે સાથે (રહેલાં) હતાં.

સ્વભાવથી જ દુષ્ટ વૈરવાળાં (દુષ્ટ વૈર રાખનારાં) હોવા છતાં ઘોડા, પાડા વિગેરે, અને માણસો પશુઓ સાથે જ (રહેલાં) હતાં. વળી (તેઓ) મિત્રોની પેઠે (રહેલાં હતાં), તેનું કારણ કે અજીત એટલે ભગવાનનો જે (વૃંદાવનમાં) વાસ, તેનાથી (તેઓના) રોષ, તૃષ્ણા (લોભ), અને બીજા પણ કામ વિગેરે દોષો જતા રહેલા હતા. રોષ, લોભ વિગેરે જેમ જતા રહેલા થાય તેવી રીતે સાથે (રહેલા) હતા, એવો (વાકયનો) સંબંધ છે.(૬૦)

તે વનમાં (બ્રહ્માએ) ભગવાનને પણ પહેલાંની પેઠે જોયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

तत्रोद्वहत्पशुपवंशशिशुत्वनाट्यं ब्रह्माद्वयं परमनन्तमगाधबोधम् ॥
वत्सान् सखीनिव पुरा परितो विचिन्वदेकं सपाणिकवलं परमेष्ठ्यचष्ट ॥६१॥

ત્યાં ગોપાલના વંશના બાલકપણાનું નાટક ભજવતાં, દ્વૈતભાવ વિનાનાં, પર, અનંત, અગાધ જ્ઞાનવાળાં, વાછડાંઓને અને મિત્રોને ચારેતરફ પહેલાંની પેઠે શોધતાં, હાથમાં કોળીઆવાળા, એકલા બ્રહ્મને બ્રહ્માએ જોયું. ૬૧.

'ત્યાં' એટલે વૃંદાવનમાં, ભજવાતું છે ગોપાલના વંશનાં બાલકપણાનું નાટક જેનાથી તેવું, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો દ્વૈતભાવવિનાનું બ્રહ્મ જ (બ્રહ્માએ જોયું.) 'પર' એટલે કાલ વિગેરેને નિયમમાં રાખનારૂં, અનંત અને તેથી જ હદવિનાનું, જેનું જ્ઞાન અગાધ (ઘણું જ, માપી ન શકાય તેવું) છે તેવું (બ્રહ્મ બ્રહ્માએ જોયું), અથવા '**उद्वहत्**' 'ભજવતું' એ જૂદો શબ્દ લેવો (ઉપર **उद्वहत्पशुपवंशशिशुत्वनाट्यं** એ આખો સમાસ લઈ અર્થ કરેલ છે તેમ નહિ કરતાં આ એક શબ્દ છૂટો લેવો.), અને તેનો સંબંધ '**विचिन्वत्**' 'શોધતાં' શબ્દ સાથે છે. (એ બંને બ્રહ્મનાં વિશેષણ છે). મિત્રોને અને વાછડાંઓને ચારે તરફ શોધતાં, એટલે જે શોધે છે તેને (જોયું), એવી (વાકયની) યોજના છે. એકને જ (જોયું). એક વર્ષ પહેલાં જ લીધેલો કોળીઓ જેમના હાથમાં છે (તેવાને જોયું). હાથમાં કોળીઓ અને તે સહિત (બ્રહ્મને) જોયું. (૬૧)

दृष्ट्वा त्वरेण निजधोरणतोऽवतीर्य पृथ्व्यां वपुः कनकदंडमिवाभिपात्य ॥
स्पृष्ट्वा चतुर्मुकुटकोटिभिरंघ्रियुग्मं नत्वा मुदश्रुसुजलैरकृताभिषेकम् ॥६२॥

જોઈને ત્વરાથી પોતાના વાહનપરથી ઉતરી, પૃથ્વી ઉપર (પોતાનું) શરીર સુવર્ણના દંડપેઠે પાડીને, ચાર મુકુટોની ટોચોથી (ભગવાનના) બે ચરણોનો સ્પર્શ કરીને, નમન કરીને, આનંદનાં આંસુઓના જલથી (ભગવાનના) બે ચરણોનો અભિષેક કર્યો. ૬૨.

પછી ભગવાનને જોઈને, ત્વરાથી પોતાના વાહન એટલે વિમાન ઉપરથી ઉતરીને, વિમાન તજી ભૂમિ ઉપર આવીને, પૃથ્વી ઉપર પોતાનું શરીર સુવર્ણના દંડની પેઠે આ પૂરેપૂરું પાડીને (લંબાવીને), ઊંધા પડીને ચાર* મુકુટોની ટોચોથી (ભગવાનના) બે ચરણોનો સ્પર્શ કરીને, ફરીથી વાણીથી પણ નમન કરીને આંસુઓના જલથી એટલે આનંદનાં આંસુઓથી (ભગવાનના) બે ચરણારવિંદોનો જ અભિષેક કર્યો. ૬૨.

उत्थायोत्थाय कृष्णस्य चिरस्य पादयोः पतन् ॥
आस्ते महित्वं प्राग्दृष्टं स्मृत्वा स्मृत्वा पुनः पुनः ॥ ६३ ॥

પહેલાં જોએલ ભગવાનના મહિમાનું વારંવાર સ્મરણ કરી કરીને, લાંબા સમય સુધી વારંવાર ઉઠી ઉઠીને શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં પડતાં....૬૩.

ત્યાંથી પણ વારંવાર ઉઠી ઉઠીને શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં પડતા (બ્રહ્મા) સ્તબ્ધ જેવા થયા. તેનું કારણ 'પહેલાં જોએલા ભગવાનના મહિમાનું વારંવાર સ્મરણ કરી કરીને' (શબ્દોથી કહેલ છે). (૬૩)

शनैरथोत्थाय विमृज्य लोचने मुकुन्दमुद्वीक्ष्य विनम्रकन्धरः ॥
कृताञ्जलिः प्रश्रयवान् समाहितः सवेपथुर्गद्गदयैडतेलया ॥ ६४ ॥

પછી ધીરેથી ઉઠીને, ચક્ષુઓ સ્વચ્છ કરી, મુકુંદનાં દર્શન કરીને સારી રીતે નમેલી ડોકવાળા થઈ, બે હાથ જોડી, વિનયવાળા તથા સાવધાન થઈ, ધ્રૂજતાં ગદ્ગદ વાણીથી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ૬૪.

પછી ફરીથી મૂર્છા તજી, ધીરેથી ઉઠીને, નેત્રોને સ્વચ્છ કરીને, પછી નિર્મલ ચક્ષુઓથી મુકુંદનાં દર્શન કરીને સારી રીતે નમેલી છે ડોક જેની, તેવા (બ્રહ્મા) થયા. પછી બે હાથ જોડી, વિનયવાળા તથા સાવધાન થઈ ધ્રૂજતાં ગદ્ગદ વાણીથી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. (૬૪)

ઇતિ શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની શ્રીસુબોધિનીમાં દશમસ્કંધના વિવરણમાં પ્રક્ષિપ્ત અધ્યાયો પૈકી દ્વિતીય અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

———o———

* બ્રહ્માને ચાર મસ્તકો હોવાથી, ચાર મસ્તક પર ચાર મુકુટો હતા.

પ્રક્ષિપ્ત અધ્યાય બીજો સંપૂર્ણ.

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः॥ અધ્યાય ત્રીજો.

स्तुतिर्ब्रह्मप्रसादश्च वत्सानां पुनरागतिः ।
स्नेहोपपत्तिः श्रवणे फलं चेति निरूप्यते ॥का. १॥

(૧) બ્રહ્માએ કરેલી ભગવાનની) સ્તુતિ (૨) અને પ્રસન્નતા, (૩) વાછડાંઓનું (ભગવાને પાછાં) લાવવું, (૪) (ભગવાનમાં સર્વના) સ્નેહની યોગ્યતા[1] અને (૫) (આ આખ્યાનના) શ્રવણથી (થતાં) ફલનું[2] (આ અધ્યાયમાં) નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા. ૧.

આરંભમાં વ્યાકુલ થએલા બ્રહ્મા (પોતે) જોએલ રૂપનું વર્ણન કરતાં (તેની) સ્તુતિ કરે છેઃ—

ब्रह्मोवाच । બ્રહ્મા કહે છે:-

नौमीड्य तेऽभ्रवपुषे तडिदंबराय गुञ्जावतंसपरिपिच्छलसन्मुखाय ॥
वन्यस्रजे कवलवेत्रविषाणवेणुलक्ष्मश्रिये मृदुपदे पशुपांगजाय ॥ १ ॥

હે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય ! વાદળાં જેવાં શરીરવાળા, વીજળી જેવાં વસ્ત્રવાળા, ગુંજાના મુકુટની આસપાસના પીંછાંઓથી શોભિતા મુખવાળા, વનનાં(પુષ્પો)ની માલાવાળા, કોળીઓ લાકડી શીંગડું તથા વાંસળીના ચિહ્નોથી શોભાવાળા કોમલ ચરણવાળા આપ ગોપાલના પુત્રની (પ્રાપ્તિ માટે) હું સ્તુતિ કરૂં છું. ૧.

'णु' ધાતુ 'સ્તુતિ કરવી' અર્થમાં (યોજાય છે), (તેથી) नौमि એટલે હું ભગવાનની સ્તુતિ કરૂં છું. 'હે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય !' એ સંબોધનથી તેનું (સ્તુતિ કરવાનું) કારણ કહે છે. બધાએ (આપની) સ્તુતિ કરે છે, તેથી હું પણ સ્તુતિ કરૂં છું એવો (તેનો અર્થ છે).

'પ્રયોજન લક્ષમાં રાખ્યા વિના કોઈની પણ (કાંઈ) પ્રવૃત્તિ થતી નથી. તેથી (તેમ) શા માટે સ્તુતિ કરો છો ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ते' 'આપની પ્રાપ્તિ માટે' શબ્દ યોજેલ છે. આપની પ્રાપ્તિ માટેજ (સ્તુતિ કરૂં છું). આપ જ ફલરૂપ છો પણ હું (ફલરૂપ) નથી.

'તપ, જ્ઞાન વિગેરેથી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. સ્તુતિ કરવાથી શું વળે ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'વાદળાં જેવા શરીરવાળા' વિશેષણ યોજેલ છે. શબ્દના સંબંધવાળું (શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલું) બ્રહ્મ અમારૂં ફલ (ફલરૂપ) નથી, પરંતુ પ્રત્યક્ષ દેખાતું આ (શ્રીકૃષ્ણ) જ (અમારૂં ફલરૂપ છે); અને તે પણ પ્રાકૃત ચક્ષુથી જ દેખાતું, તેમાં પણ સર્વ આભરણોથી શોભતું, તેમાં પ્રાકૃત અલંકારોવાળું, અને તેમાં પણ આની (ગોપબાલની) અવસ્થા પ્રાપ્ત કરેલું; એમ કહેવા માટે તેવાં વિશેષણો કહે છે. વાદળાં જેવું એટલે શ્યામ વાદળાં જેવું શરીર છે જેમનું, એટલે શ્યામ વાદળાં જેવા શ્યામ (ગોપબાલની હું સ્તુતિ કરૂં છું). વીજળી જેવું પીળું વસ્ત્ર છે જેમનું, ગુંજાફલોના મુકુટની આસપાસના મોરનાં પીંછાંઓથી શોભિતું મુખ છે જેમનું; વનમાં ઉત્પન્ન થએલાં પુષ્પોની માલા છે જેમની; હાથમાં દહીંભાતનો કોળીઓ, કાખોમાં લાકડી અને શીંગડું, ઉદર અને વસ્ત્રની વચ્ચે વાંસળી, આ જ જે

---

૧. શ્લોક ૪૯ થી રાજા પ્રશ્ન કરે છે અને શ્લોક ૫૦ થી શુક તેનો ઉત્તર આપે છે, તેમાં વ્રજવાસીઓના ભગવાનપ્રતિના **સ્નેહની યોગ્યતા** જણાવેલી છે. (**का**)

૨. શ્લોક ૬૦માં શ્રવણનું **ફલ** જણાવેલ છે. (**का**)

ચિહ્નો, તેમનાથી શોભા છે જેમની; કોમલ ચરણો છે જેમના, અને (જે) પશુઓને પાલનાર નંદના અંગથી ઉત્પન્ન થએલા નંદના પુત્ર છે (તેમની હું સ્તુતિ કરૂં છું). આનો અર્થ એવો છે કે જેવો લૌકિક વ્યવહાર (ભગવાનનો) છે તેવા જ વ્યવહારવાળા ભગવાન અમારા (મારા) ફલરૂપ હો.

लौकिके प्राकृते भावे यस्य भावः स भक्तिमान् । हीनभावं तं विदित्वा योऽन्यथा वेद सोऽधमः॥

લોકમાં પ્રસિદ્ધ (ભગવાનના) પ્રાકૃત[1] જેવા ભાવમાં જેનો ભાવ છે તે ભક્તિવાળો છે. તે(ભગવાનના પ્રાકૃતભાવ)ને હલકો માનીને જે (તેને) જૂદા પ્રકારનો (આ ભગવાન નથી એવો) જાણે છે, તે અધમ છે. કા. ૨.

यद् गृह्णाति यथैवायं बोधयत्यत्र लौकिके । तत् प्रमाणमिहास्माकं नान्यद्भिन्नाधिकारतः॥ का.३॥

આ (ભગવાન) લોકમાં જેવું (જેવા રૂપનું) ગ્રહણ કરે છે અને જેવા (પોતાને) જણાવે છે તે જ અમારા અહિં (આ ભક્તિમાર્ગમાં) પ્રમાણ છે. બીજું[2] (રૂપ) (ભક્તિથી) જૂદા અધિકારવાળું[3] હોવાથી (અમારૂં) પ્રમાણ નથી. કા. ૩. (૧)

'આ રૂપની જ ફલ તરીકે કેમ પ્રાર્થના કરો છો ? આ (તો) માત્ર દેખાડવા માટે જ છે. તેથી શ્રુતિથી સિદ્ધ(રૂપ)ની જ ફલ તરીકે પ્રાર્થના કરો (કરવી યોગ્ય છે)' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:–

अस्यैव देव वपुषो मदनुग्रहस्य स्वेच्छामयस्य न तु* भूतमयस्य कोऽपि ॥
नेशे महि त्ववसितुं मनसान्तरेण साक्षात् तवैव किमुतात्मसुखानुभूतेः॥२॥

હે દેવ! મારા પર અનુગ્રહવાળા, જે પોતાની ઇચ્છાથી થએલ છે પરંતુ ભૂતમય નથી તેવા આ શરીરના જ મહિમાને વિચારયુક્ત મનથી જાણવા કોઈ પણ સમર્થ નથી, તો પછી આપના જ સાક્ષાત્ સ્વતઃ સર્વ પુરુષાર્થરૂપ (સ્વરૂપનો મહિમા તો કેમ જ જણાય?) ૨.

આ[4] પણ અમારૂં મોટાં ફલરૂપ છે; કારણ કે જેનાં સ્વરૂપ અને પ્રભાવ જણાય તે ફલ ઇષ્ટ હોય. આ(પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ)નાં સ્વરૂપ અને પ્રભાવ પણ અમારી બુદ્ધિથી તો જણાતાં નથી[5], તેથી આની જ ફલ તરીકે ઉદ્ધતાઈથી જ પ્રાર્થના કરીએ છીએ. (આ રૂપ) ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે એમ જણાવવા, 'હે દેવ' એવું સંબોધન કરેલું છે. આ શરીરના પણ **महि** એટલે મહિમાને, **अन्तरेण मनसा** એટલે અંતર્મુખવાળા

૧. 'ગુંજાના મુકટની આસપાસ મોરનાં પીંછાંથી શોભતા મુખવાળા' વિગેરેથી જણાવેલ પ્રાકૃત જેવા ભાવવાળા. (का)

૨. 'બીજું' એટલે 'જગતને રચનાર, વ્યાપક વિગેરે ગુણોવાળું વેદમાં જણાવેલ છે તેવું બ્રહ્મ'.(का)

૩. તેવા વેદપ્રસિદ્ધ બ્રહ્મમાં જ્ઞાનમાર્ગીઓનો જ અધિકાર છે, ભક્તોનો તેમાં અધિકાર નથી, એવો અર્થ છે. શ્રીસુબોધિનીમાં 'શબ્દના સંબંધવાળું બ્રહ્મ અમારૂં ફલ નથી, પરંતુ પ્રત્યક્ષ દેખાતું આ (ફલરૂપ છે), અને તે પણ પ્રાકૃત ચક્ષુથી જ દેખાતું...' વિગેરેથી આ જ અર્થ કહેલ છે. (का)

૪. 'આ' એટલે 'શુદ્ધસત્ત્વવાળું રૂપ'. (प्र) શ્રીકૃષ્ણનું ઉપર શ્લોક ૧માં વર્ણવેલું પ્રત્યક્ષ રૂપ.

૫. 'બુદ્ધિથી જણાતાં નથી' એટલે "દેખાવા છતાં 'આ આવું છે' એવો બુદ્ધિથી નિર્ણય થઈ શકે તેવાં નથી." (प्र)

* 'ननु' એવો પણ પાઠ છે.

અર્થાત્ વિચારયુક્ત મનથી પણ હું બ્રહ્મા પણ (જાણવાને) સમર્થ નથી, (એમ) 'અંહ્ર પ્રેરેલા ચક્ષુવાળા કોઈક ધીરે (બુદ્ધિવાળાએ) પ્રત્યગાત્માનાં દર્શન કર્યાં'માં કહેલ પક્ષને[1] નકારે છે (અહિં લાગુ પડતો નથી એમ જણાવે છે). જો કે (ભગવાનનું) આ શરીર મારા ઉપર અનુગ્રહવાળું એટલે મારા (બ્રહ્મા) ઉપર અનુગ્રહ છે જેનો તેવું છે, કારણ કે બ્રહ્મા ઉપર કૃપા કરીને જ (ભગવાને આ) અવતાર (લીધેલો), બ્રહ્માના વચનને લીધે જ (ભગવાન) ગોકુલ પધારેલા, અને હમણાં પણ બ્રહ્મા ઉપર કૃપા (કરીને) જ (ભગવાને આ રૂપનો) પ્રાદુર્ભાવ કરેલો છે; તેથી (ભગવાનનું) આ રૂપ બ્રહ્મા માટે જ છે.

'ત્યારે (બ્રહ્મા) (આ રૂપનું) માહાત્મ્ય કેમ જાણતા નથી ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતાની ઇચ્છાથી થએલ' વિશેષણ યોજેલ છે. (ભગવાનની) પોતાની જે ઇચ્છા તે વાળું (તેનાથી થએલ) આ (છે). અપરાધ કરવામાં આવે તો ઇચ્છા તો જૂદા પ્રકારની (દર્શન ન દેવાની) થાય. તેથી મારા (બ્રહ્મા) ઉપર અનુગ્રહ કરશે જ એવો નિયમ નથી. વળી કાલ કર્મ અને સ્વભાવથી પણ (આ સ્વરૂપનું) નિયમન થતું નથી. જો એમ હોય (કાલ કર્મ અથવા સ્વભાવ આ સ્વરૂપનું નિયમન કરતા હોય) તો તેઓ બ્રહ્માને અનુકૂલ હોવાથી, (તેમનાથી નિયમમાં રહેતું સ્વરૂપ) બ્રહ્મા ઉપર અનુગ્રહ કરશે જ એવી કલ્પના કરી શકાય. તેથી 'પરન્તુ ભૂતમય નથી' શબ્દોથી (આ સ્વરૂપ) કાલ વિગેરેને અધીન ન હોવાનું કારણ કહેલું છે.

કોઈ પણ, હું બ્રહ્મા પણ (આ સ્વરૂપના મહિમાને જાણવા સમર્થ નથી). જ્યારે આ (પ્રકટ) સ્વરૂપનો જ પણ મહિમા જાણી શકાતો નથી, તો પછી સાક્ષાત્ આપના જ માત્ર શ્રુતિથી જ જાણી શકાય તેવા, आत्मसुखानुभूतेः એટલે સ્વતઃ (પોતે) જ સર્વ પુરુષાર્થરૂપ થતા, અથવા સચ્ચિદાનંદરૂપ સ્વરૂપનો (મહિમા તો) કેમજ જાણી શકાય[2] ! જો કે તે (માત્ર શ્રુતિથી જ જણાતું રૂપ) પણ આ જ છે, છતાં પણ તે તદ્દન જણાતું (દેખાતું) નહિ હોવાથી, ફલ તરીકે જૂદું જણાવેલું છે. (૨)

'એમ છે (સ્વરૂપનું જ્ઞાન થઈ શકે તેવું નથી) ત્યારે જ્ઞાન માટે શા માટે (બધા) પ્રયાસ કરે છે ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ–

ज्ञाने प्रयासमुदपास्य नमन्त एव जीवन्ति सन्मुखरितां भवदीयवार्ताम् ।
स्थाने स्थिताः श्रुतिगतां तनुवाङ्मनोभिर्ये प्रायशोऽजितजितोप्यसितैस्त्रिलोक्याम् ॥

જ્ઞાન માટેના પ્રયાસને તજી દઈને, સ્થાનમાં રહીને સત્પુરુષોએ કહેલી આપની વાર્તા કાને આવતાં, (તેને) શરીર વાણી અને મનથી નમન કરતાં જ જેઓ જીવે છે. તેઓએ હે અજીત! ત્રણ લોકમાં અજીત આપને પણ ઘણું કરીને જીતેલા છે. ૩.

જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે (૧) ભગવાનનું અને (૨) પોતાનું (જીવનું). તે પૈકી પોતાનું જ્ઞાન પણ ભક્તિથી જ થાય છે એમ કહેવું જોઈએ. ભગવાનનું જ્ઞાન તો કોઈને પણ થતું નથી; કારણ કે ભગવાનનાં દર્શન થતાં તરત જ તેમનું જ્ઞાન થતું નથી, તેમજ

૧. 'પક્ષને' એટલે 'પ્રત્યક્ષ દર્શનના પક્ષને,. (प्र)

૨. એ સ્વરૂપ જાણી શકાય તેવું નહિ હોવાથી જ, તેની ફલ તરીકે પ્રાર્થના કરતા નથી, [એવો અર્થ છે. (प्र)

શ્રવણ કરવાથી પણ (તેમનું જ્ઞાન) થતું નથી. ભક્તિથી પણ વાસ્તવિક જ્ઞાન થાય છે એટલે ભગવાનમાં પ્રવેશ થાય એટલું જ જ્ઞાન જરૂરી હોવાથી તેટલું જ (જ્ઞાન) થાય છે. તેથી જ્ઞાન માટેના પ્રયાસને દૂર ફેંકી દઈને એટલે તજી દઈને, આપના દ્વારકાં વિગેરે સ્થાનમાં રહેલા અથવા દેશના દોષ (કથા સાંભળવામાં નડતા) નહિ હોવાથી હરકોઈ સ્થલે રહેલા, સત્પુરુષોએ કહેલી (પોતાના) કાને આવેલી આપની વાર્તાને શરીર વાણી અને મનથી નમન કરતા જેઓ જીવે છે તે આરંભથી પ્રસિદ્ધ થાય છે. વિશેષ(કહેવા)થી શું લાભ ? આપ જીતાએલા નહિ હોવા છતાં, તેઓએ (આપને) જીતેલ છે. સર્વને પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે આ એક માર્ગ પ્રસિદ્ધ અને સ્હેલો છે. આરંભમાં (આપના) સ્થાનમાં રહેલાઓને આજીવિકા માટેના ઉપદ્રવો ન હોવા, વિગેરે એની મેળે પ્રાપ્ત થાય છે. વળી સત્પુરુષો ભગવાનની આજ્ઞાથી સર્વ સ્થલે પરિભ્રમણ કરે છે, અને તેઓનું આ જ કૃત્ય હોય છે, કે ભગવાનના ગુણોનું ગાન કરવામાં તેઓ બહુ બોલા હોય છે. તેમાં પણ કથા જાણીને કહેવી જોઈએ એવો નિયમ નથી, માત્ર તે ભગવદીય એટલે ભગવાનના સંબંધવાળી વાર્તા હોવી જોઈએ; પછી તે સંભવિત હોય કે અસંભવિત. તે (વાર્તા) પણ (સાંભળનારના) પ્રયાસ વિના તેના કાને આવે છે; પરંતુ શરીર, વાણી અને મનથી તેને નમન કરવું જોઈએ, એટલે તે(વાર્તા)ને અનુકૂલ રહે તેવી રીતે શરીર વાણી અને મનને રાખવાં જોઈએ, પરન્તુ તે(વાર્તા)નો વિરોધ કરવો જોઈએ નહિ. એટલું જ માત્ર કરવાનું છે. માત્ર જીવતા હોવું એ જ આનું સાધન છે, પરન્તુ કાંઈ કર્મ કરવું એવું પણ (આનું સાધન) નથી. (આ માટે કાંઈ કર્મ કરવાની જરૂર પણ નથી). જો તેઓ (વાર્તા પ્રતિ) બીજો ભાવ ન કરે, અથવા કાલ વિગેરે વિઘ્ન કરનારા છે તેઓ (તેનામાં એવો બીજો ભાવ ઉત્પન્ન ન કરે), તો (માત્ર જીવતા હોવું એ જ સાધન છે) એમ જણાવવા 'ઘણું કરીને' શબ્દ યોજેલ છે. તેથી આ જ પ્રકારે (ભગવાનની વાર્તાનું શ્રવણ કરવાથી જ) ભવિષ્યમાં થનાર(જીવો)ને મોક્ષ (પ્રાપ્ત) થશે. અને તો આ (પહેલા શ્લોકમાં વર્ણવેલા ભગવાનના) સ્વરૂપથી જ (મોક્ષ થશે) એમ સ્વતંત્ર (ભક્તિના) પક્ષનું નિરૂપણ કરેલું છે. (૩)

પરંતુ જેઓ પોતાના (જીવાત્માના) જ્ઞાન માટે, અને તેનાથી (તે જ્ઞાનથી) પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરે છે તેઓ ભ્રાંત છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्य ते विभो क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये ॥
तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते नान्यद् यथा स्थूलतुषावघातिनाम् ॥ ४ ॥

હે વિભુ ! જેઓ શ્રેય વહેવરાવનારી આપની ભક્તિને તજીને માત્ર જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયાસ કરે છે તેઓને ખાલી ફોતરાં ખાંડનારાઓની પેઠે તે ક્લેશવાળો (પ્રયાસ) જ (ફલ તરીકે) રહે છે બીજું કાંઈ રહેતું નથી. ૪.

(ભક્તિ) શ્રેયઃ શ્રેય(કલ્યાણ)નું સૃતિઃ વહેવું, અથવા શ્રેયની સૃતિઃ એટલે ગતિ જેનાથી છે તેવી શ્રેયઃસૃતિઃ (છે). કારણ કે ચિન્તામણિરૂપ ભક્તિની જો પ્રાર્થના કરવામાં

આવે, તો તે જેમ બીજું (ફલ) આપે છે તેમ આત્મજ્ઞાન પણ આપે. તેવી ભક્તિને પણ તજીને, 'માત્ર સ્વરૂપજ્ઞાન (આત્મજ્ઞાન) જ અમને પ્રાપ્ત થાઓ' તેવો (તે માટે) જેઓ પ્રયાસ કરે છે તેઓને તે ક્લેશવાળો પ્રયાસ જ (ફલ તરીકે) રહે છે. (તે પ્રયાસ) '**ક્લેશલઃ**' એટલે ક્લેશવાળો (દુઃખમય) જ છે, પરંતુ ફલવાળો (ફલ આપનારો) નથી.

'તે પ્રયાસથી ગૌણ (હલકું) ફલ તો પ્રાપ્ત થશે' એવી શંકાનું 'બીજું કાંઈ (રહેતું) નથી' એ શબ્દોથી નિવારણ કરે છે. બીજું (તે પ્રયાસના) સંબંધવાળું પણ (કાંઈ) ફલ મળતું નથી એવો અર્થ છે.

'તપ વિગેરેથી પ્રયાસ કરવાથી બીજું કાંઈ ફલ કેમ પ્રાપ્ત ન થાય? અંતઃકરણની શુદ્ધિ તો થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'ખાલી ફોતરાં ખાંડનારાઓની પેઠે' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. ઘણા પ્રયત્નથી પણ પ્રાપ્ત કરેલાં ખાલી ફોતરાંઓને ખાંડવામાં આવે તોપણ તેઓનો સ્વરૂપથી જ નાશ થાય છે (ભુક્કો થઈ જાય છે), પરંતુ તેઓમાં કાંઈ સારરૂપ (અનાજરૂપ) અંશ (હોતો) નથી. તેથી સત્ત્વમૂર્તિ(ભગવાન)નો સ્વીકાર કરવામાં ન આવતાં, સત્ત્વ નહિ રહેતાં, શુદ્ધિ જ્ઞાન વિગેરે (પ્રાપ્ત) થતાં નથી જ, અને મૂઢપણાંથી (આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા) પ્રવૃત્ત થએલા (પુરુષો) દુઃખી જ થાય છે, એમાં કાંઈ સંદેહ રહેતો નથી. (૪)

આ માર્ગમાં ઘણાઓને ફલની પ્રાપ્તિ થઈ છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

पुरेह भूमन् बहवोऽपि योगिनस्त्वदर्पितेहा निजकर्मलब्धया ॥
विबुध्य भक्त्यैव कथोपनीतया प्रपेदिरेऽञ्जोऽच्युत ते गतिं पराम् ॥५॥

હે વ્યાપક! હે અચ્યુત! પહેલાં અહિં આપને અર્પણ કરેલ કર્મવાળા ઘણાએ યોગીઓ પોતાના કર્મથી મેળવેલી અને (આપની) કથાથી પ્રાપ્ત થએલી ભક્તિથી જ (આપના સ્વરૂપને) જાણીને સ્હેલાઈથી આપની અલૌકિક ગતિને પામેલા છે. ૫.

હે ભૂમન્! એટલે વ્યાપક અથવા પહેલાં પણ હતા તેવા, અહિં એટલે આ-(માર્ગ)માં, ઘણાએ એટલે સંખ્યાબંધ, યોગીઓ એટલે જેમણે યોગથી ભક્તિના માહાત્મ્યને જાણેલું છે તેવા, અને તેથી જ આપને અર્પણ કરેલાં છે કર્મો જેઓએ તેવાઓ, તે જ (આપને) સમર્પણરૂપ કર્મથી અથવા આપની સેવારૂપ કર્મથી પ્રાપ્ત કરેલી ભક્તિથી જ (આપના) સ્વરૂપને જાણીને (આપની ગતિને પામેલા છે). હે અચ્યુત! એટલે કોઈ પણ પ્રકારની ખામી રહિત. (તેઓ) આપની ગતિને એટલે આપના માર્ગને, જે પ્રકારથી આપ જાઓ છો તેને પામેલા છે. (જેથી) પછી (ભવિષ્યમાં) આપના સેવકોને કાંઈ પણ ચિંતા રહે નહિ. સ્હેલાઈથી એટલે કાંઈ પણ પ્રયાસ વિના જ (આપની) 'પરા' એટલે અલૌકિક ગતિને તેઓ પામેલા છે. તેથી આત્મજ્ઞાન (જ્ઞાનમાર્ગ) કરતાં પણ આ જ માર્ગ વધારે અનુકૂલ છે. (૫)

એ પ્રમાણે લૌકિક પ્રકારનું સમર્થન કરી, વૈદિક(પ્રકાર)નું સરખામણીથી નિરૂપણ કરી, પૌરાણિક (પુરાણ સંબંધી) પ્રકારથી પણ આ જ (શ્રીકૃષ્ણનું) રૂપ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે, પણ અંતર્યામી રૂપ ઉપાસના કરવા યોગ્ય નથી એમ કહેવા માટે, તેના (અંતર્યામી રૂપના) કરતાં આ(શ્રીકૃષ્ણના રૂપ)નું માહાત્મ્ય (વધારે છે એમ) કહેવા,

અંતર્યામીરૂપનું સ્હેલાઈથી જ્ઞાન થાય[1] તે માટે (તેનું) નીચેના શ્લોકમાં નિરૂપણ કરે છે:-

अथापि भूमन् महिमागुणस्य ते विबोद्धुमर्हत्यमलान्तरात्मभिः ॥
अविक्रियात्स्वानुभवादरूपतो ह्यनन्यबोध्यात्मतया न चान्यथा ॥६॥

છતાં પણ હે વ્યાપક! ગુણરહિત આપનો મહિમા, વિકાર રહિત હોવાથી, આત્માનો અનુભવ થવાથી જ જેનો અનુભવ થાય છે તેવો હોવાથી અને રૂપ વિનાનો હોવાથી, શુદ્ધ અંતઃકરણવાળાઓથી, બીજાથી જેમનું સ્વરૂપ જાણી શકાય તેવું છે તેથી જૂદા પ્રકારે જાણી શકાય તેવો છે પણ બીજી રીતે જાણી શકાય તેવો નથી. ૬.

હે વ્યાપક (સર્વત્ર રહેલા)! ગુણરહિત એટલે ગુણોથી પર એવા આપનો મહિમા શુદ્ધ અંતઃકરણવાળાઓથી જાણી શકાય તેવો છે. અહિં (**अमलान्तरात्मभिः** શબ્દમાં) હેતુ માટે ત્રીજી વિભક્તિ યોજેલી છે. [જાણી શકાય તેનું કારણ તેમનું શુદ્ધ અંતઃકરણ છે એમ જણાવવા, હેતુ (કારણ) દર્શાવવા ત્રીજી વિભક્તિ યોજેલી છે]. મહિમા જ્ઞાનનો વિષય (જેનું જ્ઞાન થાય તે) છે. 'ગામ જવાને યોગ્ય છે'[2] વાક્યની પેઠે જેમ જ્ઞાનમાં કર્તા યોગ્ય હોય છે તેમ કર્મ પણ યોગ્ય છે.[2] અંતઃકરણ શુદ્ધ હોય ત્યારે જેમ પ્રયાસ કર્યા વિના દર્પણમાં મુખ પ્રકાશે છે (જણાય છે) તેમ ચિત્તમાં ગુણરહિત(ભગવાન)નો મહિમા પ્રકાશે છે; કારણ કે સત્ત્વરૂપ ચિત્ત તેને (મહિમાને) ગ્રહણ ન કરે તેવું કારણ નહિ હોવાથી, તેનું ગ્રહણ કરે છે. 'તેને ગ્રહણ નહિ કરવાનું કારણ વિકાર છે' એવી શંકા કરી, 'વિકારરહિત હોવાથી' વિશેષણથી તે(શંકા)નો નિરાસ કરે છે. જેમાં વિક્રિયા (વિકાર) નથી તેવો (તે મહિમા છે). કારણ કે વિકાર હોય તો શુદ્ધ ચિત્ત તેનું ગ્રહણ ન કરે. વળી શુદ્ધ ચિત્ત આત્મા તરફ વલણવાળું હોવાથી આત્મામાં રહેલ પદાર્થનું જ ગ્રહણ કરે છે, અને મહિમા તો આત્મામાં જ રહેલો છે; તેથી પણ (શુદ્ધ ચિત્તથી) ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, એમ 'આત્માનો અનુભવ થવાથી જ જેવો અનુભવ થાય છે તેવો' એ શબ્દોથી કહેલું છે. પોતાનો (આત્માનો) અનુભવ થવાથી જ અનુભવ થાય છે જેનો તેવો (તે મહિમા છે). આત્માનું ગ્રહણ થવાથી જ (તે મહિમાનું) ગ્રહણ થાય છે, એમ **'स्व'** 'પોતે' શબ્દથી આત્મા કહેલ છે. **'स्व'** 'પોતે' શબ્દનો અર્થ 'મહિમા' જ લેવામાં આવે ત્યારે (**स्व**) મહિમાની જ **अनु** પછી **भवः** ઉદ્ભવ છે (જેનો) (તે **स्वानुभवः**) કારણ કે મહિમાના સંબંધવાળો અનુભવ અંતઃકરણમાં થાય છે,[3] જો ગુણથી અતીત(પર)નો તેવો મહિમા ન હોય તો અંતઃકરણમાં જ્ઞાન થાય જ નહિ. તેથી જ આત્માનું ગ્રહણ કરતો હોવા છતાં પણ અનુભવ પોતાના ઉત્પન્ન કરનારને જણાવે છે જ; અથવા

૧. 'સ્હેલાઈથી જ્ઞાન થાય' એટલે 'મહિમારૂપથી સ્હેલાઈથી જ્ઞાન થાય.' (**प्र**)

૨...૨. ગામ જઈ શકતું નથી (સ્થાવર હોઈ જઈ શકે જ નહિ.) છતાં બીજાઓ ગામ જાય છે તેથી બીજાઓની તેના સંબંધવાળી ક્રિયા તેની સાથે જોડી, 'ગામ જાય છે' એમ કહે છે; તેમ અહિં પણ 'મહિમા જાણવા યોગ્ય છે' એમ કહેલું છે. (**प्र**) શુદ્ધ અંતઃકરણ મહિમાને જાણવા યોગ્ય છે એવા અર્થમાં આ કહેલ છે.

૩. મહિમાથી જ અનુભવની ઉત્પત્તિ થાય છે, એવો અર્થ છે. (**प्र**)

પોતાનો[1] આ મહિમા અનુભવરૂપ જ છે. પોતે જ[2] અનુભવ છે અને એમ હોવાથી પોતાથી જ પ્રકાશનાર છે (પોતે પોતાની મેળે જ પ્રકાશે છે). વળી શુદ્ધ અંતઃકરણ બ્રહ્મના રૂપમાં પરિણમે ત્યારે (તે) રૂપવાળા પદાર્થોને જ ગ્રહણ કરતું નથી, પરંતુ મહિમા બ્રહ્મરૂપ જ છે તેથી જૂદા રૂપવાળો નહિ હોવાથી તેનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. આ 'બીજાથી જેમનું સ્વરૂપ જાણી શકાય તેવું છે તેથી જૂદા પ્રકારે' શબ્દોથી કહેલ છે. બીજાથી જાણી શકાય તેવો આત્મા એટલે સ્વરૂપ છે જેનું, તેનાથી આ જૂદો છે, કારણ કે આ આત્મા તરીકે જ પ્રકાશે છે, અથવા આ અંતઃકરણના જ ધર્મો કહેલા છે, કારણ કે જ્ઞાનરૂપ અંતઃકરણ સર્વ વિકારોનો ત્યાગ કરીને (**अविक्रियात्**), જ્ઞાનરૂપે પરિણામ પામીને (**स्वानुभवात्**), પ્રપંચવાળા પદાર્થોને ગ્રહણ કરવાના કારણરૂપ વાસનાઓ વિનાનું થઈ (**अरूपतः**) પોતાની મેળે પ્રકાશતું (**अनन्यबोध्यात्मतया**) ભગવાનના મહિમાનું ગ્રહણ કરે છે. (૬)

ગુણવાળા(રૂપ)નો મહિમા તો જાણી શકાય તેવો નથી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

गुणात्मनस्तेऽपि गुणान् विमातुं हितावतीर्णस्य क ईशिरेऽस्य ॥
कालेन यैर्वा विमिताः सुकल्पैर्भूपांसवः खे मिहिका द्युभासः ॥७॥

જે નિપુણ પુરુષોએ (લાંબા) સમયે ભૂમિનાં રજકણો, આકાશમાં હિમનાં કણો તથા નક્ષત્રના તારાઓ ગણેલા છે તેઓ અથવા બીજાઓ કોઈ આ(જગત)ના હિત માટે અવતાર ધારણ કરેલ ગુણવાળા આપના ગુણોને ગણવાને પણ શક્તિમાન છે? ૭.

ભગવાન જ સર્વગુણરૂપ પ્રકટ થએલા છે, અને તે ગુણો અનંત છે. તેઓને (ભગવાનના ગુણોને) ગણવાને પણ કોઈ શક્તિમાન નથી; કારણ કે ભગવાને બધા જગતના હિત માટે અવતાર ધારણ કરેલો છે. ઘણા (પુરુષો એકઠા) મળીને પણ (ગુણો ગણવાને) શક્તિમાન નથી, ઘણા લાંબા સમયે પણ ઘણા સમર્થ પુરુષો ભૂમિનાં રજકણો ગણે છે. પચાસ કરોડ સમૂહો ગણતાં બીજા સમૂહો પેઠે તે(રજકણોના સમૂહ)ને પણ (કદાચ) ગણી શકાય, આકાશમાં હિમનાં કણોને અને જ્યોતિશ્ચક્રના (નક્ષત્રોના) તારાઓને (પણ ગણી શકાય). આ તામસ (ભૂમિનાં રજકણો), રાજસ (હિમનાં કણો) અને સાત્વિક (નક્ષત્રોના તારાઓ) સર્વના હિતમાટે પ્રવૃત્તિ કરનારા અમુકસંખ્યાવાળા હોવાથી ગણી શકાય, **પરંતુ ભગવાનના ગુણો અપરિમિત હોવાથી ગણી શકાય તેવા નથી.** (૭)

તેથી જેઓ સગુણ(ભગવાન)ની ઉપાસના કરનારા છે તેઓ (ભગવાનના) ગુણોને જાણવાનો આગ્રહ તજી દઈ જો મેં કહ્યું તેને અનુસરી પ્રવૃત્તિ કરે તો કૃતાર્થ થાય, એવા હેતુથી (એમ જણાવવા) નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ–

तत्तेऽनुकम्पां प्रसमीक्षमाणो भुञ्जान एवात्मकृतं विपाकम् ॥
हृद्वाग्वपुर्भिर्विदधन् नमस्ते जीवेत यो मुक्तिपदे स दायभाक् ॥ ८ ॥

૧. અહિં '**स्वस्य**' 'પોતાનો' શબ્દ આત્માના અર્થમાં યોજાએલ છે. (**प्र**)
૨. અહિં '**स्व**' (**स्वयम्**) શબ્દ પરમાત્માના અર્થમાં યોજાએલ છે. (**प्र**)

તેથી જે આપની કૃપાની રાહ જોતાં, પોતે કરેલ કર્મનાં ફલ ભોગવતાં, મન વાણી અને કાયાથી આપને નમન કરતો જીવે છે તે મુક્તિના પદનો અધિકારી થાય છે. ૮.

તે કારણથી આપની કૃપાની જ, ભગવાન ક્યારે કૃપા કરશે એમ સારી રીતે રાહ જોતાં, ત્યાંસુધી (આપ કૃપા કરો ત્યાંસુધી) પોતે કરેલાં કર્મનાં ફલને જ ભોગવતાં (જે જીવે છે તે મોક્ષનો અધિકારી થાય છે). હૃદય એ જ મન છે. વાણી મન અને કાયાથી આપને નમન કરતો જે જીવે છે તે મુક્તિના પદનો અધિકારી થાય છે. જેમ પિતાના દ્રવ્યમાં જીવતો પુત્ર જ ભાગીદાર થાય છે તેમ તે (મુક્તિના પદનો ભાગીદાર થાય છે). (૮)

એ પ્રમાણે ભગવાનનું સ્વરૂપ જ બધાએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે એમ કહી,[1] પોતાના અપરાધની ક્ષમા કરાવવા, તે (અપરાધ) નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

पश्येश मेऽनार्यमनन्त आद्ये परात्मनि त्वय्यपि मायिमायिनि ॥
मायां वितत्येक्षितुमात्मवैभवं ह्यहं कियानैच्छमिवार्चिरग्नौ ॥ ९ ॥

હે ઈશ ! મારી દુષ્ટતા જુઓ. અંતરહિત, આદ્ય, પરમાત્મા, માયાવીઓને પણ મોહ કરનારા આપના ઉપર પણ માયા વિસ્તારીને, આત્માનો વૈભવ જોવાની મેં ઇચ્છા કરી ! અગ્નિ પાસે જ્વાલાની પેઠે હું કોણમાત્ર ? ૯.

હે ઈશ ! મારી દુષ્ટતા જુઓ. તે દુષ્ટતા જ (નીચે) કહે છેઃ–'અનંત' એટલે જેમનો અંત (ભવિષ્યનો છેડો) નથી તેવા, 'આદ્ય' એટલે જેમનો પહેલાનો અવધિ (આરંભ) નથી તેવા, 'પરમાત્મા' એટલે (સર્વને) નિયમમાં રાખનાર રૂપથી (સર્વની) અંદર અને બહાર રહેલા એવા 'આપની ઉપર પણ મેં માયા વિસ્તારી). આ વિશેષણ આ પ્રસંગમાં ઉપયોગી છે. તેવા આપની ઉપર પણ માયા વિસ્તારીને મેં આત્માનો[2] (આપનો) વૈભવ જોવાની ઇચ્છા કરી. આથી એમ પણ સૂચવેલું છે, કે આ મેં (આપનો વૈભવ) દેખાડો તે માટે કરેલ છે અને તેથી મારો દોષ નથી; પરંતુ આ (આમ કરવું) પણ અયોગ્ય છે. તેનું કારણ 'હું કોણમાત્ર' શબ્દોથી કહેલ છે. હું બાપડો કોણ ? તેનું દૃષ્ટાંત 'અગ્નિ પાસે જ્વાલાની પેઠે' શબ્દોથી કહેલું છે. અગ્નિની અમુક જ્વાલા અગ્નિને એ પ્રમાણે કરે એ યોગ્ય નથી. (૯)

अतः क्षमस्वाच्युत मे रजोभुवो ह्यजानतस्त्वत्पृथगीशमानिनः ॥
अजावलेपान्धतमोऽन्धचक्षुष एषोऽनुकम्प्यो मयि नाथवानिति ॥ १० ॥

તેથી હે અચ્યુત ! રજોગુણમાંથી ઉત્પન્ન થએલા, (આપના માહાત્મ્યને) નહિ જાણનારા, આપનાથી જુદો (પોતાને) ઈશ્વર માનનારા, જન્મરહિત હોવાના મદરૂપી ગાઢ અંધકારથી આંધળા થએલ ચક્ષુવાળા મને, 'મારાથી નાથવાળો હોવાથી આ દયા કરવા યોગ્ય છે' એમ (જાણી), ક્ષમા કરો. ૧૦.

૧. ત્રીજાથી આઠમા સુધીના છ શ્લોકોથી કહી. (પ્ર)

૨. અહિ 'આત્મા' શબ્દનો અર્થ 'ભગવાન' છે, 'બ્રહ્મા' નથી. જો 'આત્મા'નો અર્થ 'બ્રહ્મા' હોય તો બ્રહ્માનો અપરાધ [illegible] થાય. (બ્રહ્મા પોતાનો વૈભવ ભગવાનને દર્શાવવા પ્રયાસ કરે, એ તેમનો અપરાધ [illegible].) (પ્ર).

તેથી (મારૂં દુષ્કર્મ) અયોગ્ય હોવા છતાં મને ક્ષમા કરો, કારણ કે આપ અચ્યુત છો, (તેથી) આપની કોઈ પ્રકારની ક્ષતિ નથી. મારો તો આ સહજ દોષ છે, કારણ કે હું રજોગુણથી ઉત્પન્ન થએલ છું, અને વળી હું આપના માહાત્મ્યને જાણતો નથી. તેનું કારણ એ છે કે 'આપનાથી જૂદો જ હું ઈશ્વર છું" એવા અભિમાનવાળો હું છું. (ભગવાનના માહાત્મ્યને નહિ જાણવાનું) બીજું કારણ પણ કહે છે કે 'હું જન્મરહિત છું" એટલે કોઈનાથી પણ ઉત્પન્ન થએલો નથી એવો જે આ ગર્વ (મને છે); વાસ્તવિક રીતે તો હું અજ એટલે બોકડો જ છું. તે ગર્વથી અંધ થએલ છે ચક્ષુ જેનું, તેવો હું છું. 'મારાથી નાથવાળો હોવાથી આ દયા કરવાયોગ્ય છે' શબ્દોથી ક્ષમા કરવાનું કારણ કહેલું છે. આ બ્રહ્મા દયા કરવાયોગ્ય છે. શામાટે (દયા કરવા યોગ્ય છે)?, કારણ કે હું હોવાથી જ આ નાથવાળો છે, નહિ તો (હું તેના ઉપર કૃપા ન કરૂં તો) આ અનાથ જ રહે. તેથી બ્રહ્માનું જે આટલાપણું (સત્તા અથવા ઐશ્વર્ય) છે તે મારા લીધે જ છે, તેથી (તેના ઉપર) ક્ષમા (કરવી) યોગ્ય છે. (૧૦)

એ પ્રમાણે આધિભૌતિક બ્રહ્માનો (એટલે પોતાનો) તિરસ્કાર કરીને, નીચેના શ્લોકમાં આધિદૈવિક(બ્રહ્મા)નો પણ તિરસ્કાર કરે છેઃ-

क्वाहं तमोमहदहङ्खचराग्निवार्भूसंवेष्टिताण्डघटसप्तवितस्तिकायः ॥
क्वेदृग्विधाविगणिताण्डपराणुचर्या वाताध्वरोमविवरस्य च ते महित्वम् ॥ ११ ॥

પ્રકૃતિ, મહત્તત્ત્વ, અહંકાર, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ અને ભૂમિથી વીંટાએલા બ્રહ્માંડરૂપી ઘટમાં સાત વેંત જેટલા શરીરવાળો હું ક્યાં? અને આવા અસંખ્ય બ્રહ્માંડોરૂપી પરમાણુઓ જેમાં ફર્યા કરે છે તેવા જાળીઆંરૂપી રૂવાંટીના છિદ્રોવાળા આપનો મહિમા ક્યાં? ૧૧.

(૧) तमः પ્રકૃતિ, (૨) महत् મહત્તત્ત્વ, (૩) अहम् અહંકાર, (૪) આકાશ, (૫) વાયુ, (૬) અગ્નિ, (૭) જલ અને (૮) ભૂમિ, એ આઠ આવરણોથી સારી રીતે વીંટાએલો જે આ બ્રહ્માંડરૂપી ઘટ (ઘડો) છે, તે ઘટમાં સાતવેંત જેટલો દેહ છે જેનો (તેવો હું છું). એક વેંતનું માથું મૂકી દેતાં, (બાકીની) કાયા સાત વેંતની જ હોય છે. આવાં અસંખ્ય બ્રહ્માંડરૂપ પરમાણુઓની ગતિ જેમાં (થયા કરે) છે, તેવાં वाताध्व જાળીઆં (જેવાં આપની રૂવાંટીનાં છિદ્રો છે). જાળીઆમાં (જાળીઆમાં થઈ) સૂર્યનાં કિરણોમાં ત્રસરેણુ× વિગેરેની ગતિ દેખાય છે. જાળીઆં જેવાં રૂવાંટીનાં છિદ્રો છે જેમનાં, તેવા આપનો મહિમા ક્યાં? અને હું ક્યાં? તેથી (આપની) પરીક્ષા કરવા હું સર્વથા અયોગ્ય છું. (૧૧)

આધ્યાત્મિક બ્રહ્મના સ્વરૂપનો પણ આશ્રય કરીને, નીચેના શ્લોકમાં પોતાના અપરાધની ક્ષમા કરાવે છેઃ-

उत्क्षेपणं गर्भगतस्य पादयोः किं कल्पते मातुरधोक्षजागसे ॥
किमस्तिनास्तिव्यपदेशभूषितं तवास्ति कुक्षेः कियदप्यनन्तः ॥ १२ ॥

× જાળીઆમાંથી સૂર્યનાં કિરણ આવતાં તેમાં જે રજકણ દેખાય છે તે ત્રસરેણુ કહેવાય છે. એક ત્રસરેણુના ત્રીસ ભાગ કરતાં તે દરેક ભાગ 'પરમાણુ' કહેવાય છે. (પરમાણુથી નાનું કદ થઈ શકતું નથી. તેનો ભાગ પડી શકતો નથી) જૂઓ સારંગધર સંહિતા. ૧-૧૫-૧૬. કેટલાક આ રજકણના છઠ્ઠા ભાગને પરમાણુ કહે છે.

હે ઇંદ્રિયાતીત! ગર્ભમાં રહેલ(બાલક)નું ચરણોને ઊંચા ફેંકવું શું માતાનો અપરાધ ગણાય છે? ભાવ અને અભાવ નામથી શોભતું (જગત) આપના ઉદરની બહાર જરા પણ છે? ૧૨.

ગર્ભમાં રહેલ (બાલક) ચરણો ઊંચા ફેંકે તેથી શું માતાનો અપરાધ થાય છે? તેથી (ચરણો ઊંચા ફેંકવાથી) (માતાનો) અપરાધ થતો નથી.

'(આ) દૃષ્ટાંત તો વિષમ (સમજાય નહિ તેવું) છે' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલ છે. 'अस्ति' 'છે' 'नास्ति' 'નથી' શબ્દોથી, એટલે ભાવ અને અભાવ એ નામોથી શોભતું જગત્ આપના ઉદરની अनन्तर् બહાર છે શું? બધુંએ આપના ઉદરમાં છે. હું પણ (તે) સર્વની અંદર આવી ગએલ હોવાથી, મેં કાંઈ અપરાધ કરેલ નથી એવો અર્થ છે. આ પ્રકારથી પણ (બ્રહ્માએ) અપરાધ ક્ષમા કરાવેલ છે, (૧૨)

આ[1] સાધારણ[1] (સર્વને લાગુ પડે તેવો) પક્ષ છે. તેથી (બ્રહ્મા) પોતે પુત્ર છે અને ભગવાન પિતા છે, એમ વિશેષ રીતે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

जगत्त्रयान्तोदधिसंप्लवोदे नारायणस्योदरनाभिनालात् ।।
विनिर्गतोऽजस्त्वितिवाङ् न वै मृषा किंत्वीश्वर त्वन्न विनिर्गतोऽस्मि ।।१३।।

'ત્રણે જગતોના પ્રલયસમયે એકત્ર થએલા સમુદ્રોના જલમાં નારાયણના ઉદરમાંની નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થએલ કમલમાંથી બ્રહ્મા નીકળ્યા છે' એવી વાણી ખોટી નથી જ. હે ઈશ્વર! શું હું આપમાંથી નીકળ્યો નથી? ૧૩.

'ત્રણે જગતોના અંત એટલે પ્રલય સમયે જે સમુદ્રો એકત્ર થએલા, તે પ્રલયના જલમાં નારાયણના ઉદરમાંની નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થએલ કમલમાંથી બ્રહ્મા નીકળ્યા છે' એવી વાણી ખોટી નથી, કારણ કે ઉપાખ્યાનો પણ સત્ય અર્થ જણાવનારાં હોય છે. તેથી જ હે ઈશ્વર! શું હું આપમાંથી નીકળ્યો નથી?' જરૂર[2] નીકળેલો જ છું. (૧૩)

'(પણ) હું (શ્રીકૃષ્ણ) નારાયણ નથી' એવી શંકા થાય તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ-

नारायणस्त्वं न हि सर्वदेहिनामात्मास्यधीशोऽखिललोकसाक्षी ।।
नारायणोऽङ्गं नरभूजलायनात् तच्चापि सत्यं न तवैव माया ।।१४।।

આપ શું નારાયણ નથી? આપ સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા છો, (સર્વ પ્રાણીઓના) અધીશ્વર છો, સર્વ લોકના સાક્ષી છો. નરમાંથી ઉત્પન્ન થએલ જલ જેનું રહેઠાણ છે તે નારાયણ (આપનું) અંગ છે. તે પણ સત્ય નથી(પણ) આપની માયા જ છે.૧૪.

આપ શું નારાયણ નથી? (છો જ), કારણ કે (આપમાં) નારાયણપણું સિદ્ધ કરનારા ઘણા હેતુઓ રહેલા છે. સર્વ પ્રાણીઓના (આત્મા)' (વિગેરે) શબ્દોથી તે તે (હેતુઓ) કહે છે. (૧) 'नार' એટલે જીવોનો સમૂહ. તે 'अयन' એટલે રહેઠાણ છે જેમનું (તે નારાયણ). (આપ નારાયણ છો) કારણ કે 'હે ગુડાકેશ (અર્જુન) હું સર્વ પ્રાણીઓના

૧. 'આ' એટલે ૧૦-૧૧ અને ૧૨, એ ત્રણ શ્લોકમાં કહેલો પક્ષ. આ શ્લોકોમાં અનુક્રમે ગુણાવતાર (આધિભૌતિક), અહમાત્મક (આધિદૈવિક) અને પ્રાકૃતત્વ (આધ્યાત્મિક) પક્ષ કહેલા છે.(प्र)

૨. શ્લોકમાં 'तु' શબ્દ છે, તેનું આ વ્યાખ્યાન છે. (प्र)

અંતઃકરણમાં રહેલો આત્મા છું (ભગવદ્ગીતા. ૧૦-૨૦)' પ્રમાણે આત્મા (ભગવાન) સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલા છે.

(૨) 'नार જીવોના સમૂહને अयते એટલે પ્રેરે છે તે નારાયણ.' એવો અર્થ કરવામાં આવે તોપણ 'નરમાંથી ઉત્પન્ન થએલાં તત્ત્વોને જ્ઞાનીઓ 'नार' એમ જાણે છે, અને તેઓના અધીશ્વર સાક્ષાત્ નારાયણ કહેવાય છે' વાક્ય પ્રમાણે, આપ (પ્રાણીઓના) અધીશ્વર હોવાથી નારાયણ છો.

(૩) 'नार એટલે જીવોના સમૂહને अयते એટલે જાણે છે તે નારાયણ' એમ હોય, તોપણ આપ નારાયણ છો, કારણ કે આપ સર્વ લોકના સાક્ષી છો (સર્વ લોક સંબંધી સર્વ જાણનાર છો).

(૪) 'નારાયણ' શબ્દની એવી (ઉપર કરી તેવી) વ્યુત્પત્તિ બરાબર નથી; પરંતુ "જલો 'नार' એમ કહેવાય છે. જલો ખરેખર નરના પુત્રો છે, તેઓ પહેલાં (નારાયણનું) 'अयन' રહેઠાણ હતાં તેથી (તે) નારાયણ કહેવાય છે." એ વાક્ય પ્રમાણે નરમાંથી ઉત્પન્ન થએલ જલ જેનું રહેઠાણ છે તે નારાયણ છે,-એમ કહો તોપણ નારાયણ આપનું અંગ છે; કારણ કે 'નારાયણ પુરુષ છે, તેણે કામના કરી' એ શ્રુતિ પ્રમાણે, નરમાંથી ઉત્પન્ન થએલ જલ જેમનું રહેઠાણ છે તે નારાયણ પુરુષ હોવાથી આપનું અંગ છે, 'વિષ્ણુના તો પુરુષ નામનાં ત્રણ રૂપો પ્રસિદ્ધ છે. (૧) પહેલું મહત્ (મહત્તત્ત્વ)ને સર્જનારૂં છે,[1] (૨) બીજું અંડ(બ્રહ્માંડ)માં રહેલું[2] છે અને (૩) ત્રીજું સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલું[3] છે. તેઓને જાણીને મોક્ષ પામે છે' એ વાક્ય પ્રમાણે નારાયણ આપનું અંગ અથવા અવતાર જ છે, વળી વાસ્તવિક રીતે 'નારાયણ' શબ્દની આવી રીતે વ્યુત્પત્તિ થતી જ નથી; કારણ કે (તેમણે કરેલો) જલમાં વાસ તો માત્ર દેખાડવા પુરતો જ હતો. અવસ્તુ(ન હોય તેવા પદાર્થ)થી શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરવામાં આવતી નથી. તેમ ન હોય તો (અવસ્તુથી શબ્દની વ્યુત્પત્તિ થતી હોય તો) રૂપું આપવાનું હોય ત્યાં છીપ પણ આપે. તેથી (નારાયણની) જલમાં સ્થિતિ માત્ર દેખાડવા પુરતી જ હોવાથી, તેનાથી 'નારાયણ' (શબ્દનો) યોગ (વ્યુત્પત્તિથી થતો) અર્થ સિદ્ધ થતો નથી. આ 'તે પણ સત્ય નથી' શબ્દોથી કહેલું છે. જલનું રહેઠાણ હોવું સત્ય નથી, પરંતુ (તે) આપની માયા જ હતી. તે (જલનું રહેઠાણ) માયિક હતું, એમ જણાવનાર તર્ક (યુક્તિ) નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

तत् चेज्जलस्थं तव सज्जगद्वपुः किं मे न दृष्टं भगवंस्तदैव ॥
किं वा सुदृष्टं हृदि मे तदैव किं नो सपद्येव पुनर्व्यदर्शि ॥ १५ ॥

હે ભગવન્! આપનું તે જલમાં રહેલું જગતના આશ્રયરૂપ શરીર જો સત્ય હોય તો મેં ત્યારે જ તેને કેમ ન જોયું? વળી તે જ સમયે મેં હૃદયમાં સારી રીતે કેમ જોયું? વળી તરત જ (મને) વારંવાર કેમ દેખાડ્યું નહિ?૧૫.

૧. અહિ જલો જેનું રહેઠાણ છે તે નારાયણ એમ કહેલ છે એમ જાણવું. (प्र), કારણ કે મહત્તત્ત્વમાંથી પછી જલની ઉત્પત્તિ થાય છે.

૨. 'ભુવનો જેનું રહેઠાણ છે તે નારાયણ' એમ આથી જણાવેલ છે. (प्र)

૩. 'નર (પ્રાણીઓ) જેનું રહેઠાણ છે તે નારાયણ' એમ આથી જણાવેલ છે. (प्र)

તે શરીર જો સત્ય હોય અને જલ ઉપર રહેલું હોય તો તે સમયે જ મેં તેને કેમ ન જોયું? કારણ કે જેમ (સ્થૂલ પદાર્થ ઉપર રહેલો) ઘટ દેખાય છે તેમ સ્થૂલ પદાર્થથી હદ બંધાએલ યોગ્ય (સ્થલે) રહેલ (પદાર્થ) દેખાય છે, તેથી મેં તે સમયે (જલમાં તેને) જોએલ નહિ હોવાથી તે જલમાં રહેલું ન હતું.

'(તમે તેનાં દર્શન કરવા) યોગ્ય નહિ હોવાથી (તમે) તેને જોયું નહિ, પરંતુ તે ન હતું તેથી જોયું ન હતું એમ નથી' એવી શંકા થાય; તેથી તે જ સમયે મેં હૃદયમાં સારી રીતે કેમ જોયું?' એમ કહેલ છે. હૃદયમાં કાંઈ જલ નથી, તેથી જલમાં રહેઠાણ નારાયણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરાવનારૂં નથી.

વળી તરત જ વારંવાર (મને) કેમ દેખાડ્યું નહિ? જો હું તે નારાયણનો જ પુત્ર હોઉં તો મને (તે) કેમ દેખાડ્યું નહિ?, કારણ કે લોકમાં પિતા અને પુત્ર એકબીજાને પ્રત્યક્ષ જણાતા (દેખાતા) હોય છે. તે બેમાંથી કોઈ (બીજાને જોવાને) અયોગ્ય હોતો નથી.

[1]વળી વાસ્તવિક રીતે આપ જ નારાયણ છો, પરંતુ તે (જલમાં દેખાએલ રૂપ) નારાયણ નથી. नार જીવનો સમૂહ સર્વ જેમાં अयते પ્રવેશ કરે છે તે નારાયણ. સર્વ જગતનો આધાર છે તે આપ જ છો, પરંતુ તે (જલમાં દેખાએલ રૂપ) નથી. તેના ઉદરમાં જ રહીને મેં જગત્ રચ્યું છે. જો જગત્ ત્યાં (તેના ઉદરમાં) સહજ હોત તો મારી (જગત્ રચવાની) કૃતિ વ્યર્થ થાત.[1] (૧૫)

અહિં (આપના ઉદરમાં) તો (જગત્ સહજ) રહેલું છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

अत्रैव मायाधमनावतारे ह्यस्य प्रपञ्चस्य बहिःस्फुटस्य ॥
कृत्स्नस्य चान्तर्जठरे जनन्यामायात्वमेव प्रकटीकृतं ते ॥ १६ ॥

હે માયાનું નિવારણ કરનાર! આ જ અવતારમાં બહાર પ્રકટ જણાતો આ સર્વ પ્રપંચ આપની માતાને (આપના) ઉદરમાં (દેખાડીને) તે માયિક નથી, એમ આપે પ્રકટ કરેલું છે. ૧૬.

'હે માયાધમન' એટલે માયાનું નિવારણ કરનાર! આથી એમ જણાવેલું છે કે ભગવાનને માયાનો સંબંધ નથી. આ બહાર પ્રકટ જણાતો સર્વ પ્રપંચ આપની માતાને (આપના) ઉદરની અંદર (દેખાડી), (માતાએ વિચારેલ) ૧૦–૮–૪૦ના ઉત્તરાર્ધ પ્રમાણે તે માયિક નથી, એમ (આપે) પ્રકટ કરેલ છે. તેથી સત્ય પ્રપંચના (આપ) આધાર હોવાથી, આપ જ નારાયણ છો.' (૧૬)

'પુરુષ જે વિશ્વનો આધાર છે તે જ નારાયણ છે, કારણ કે તેમનામાં વિશ્વ દેખાય છે. તેથી પ્રપંચની અંદર રહેલો હું સૂક્ષ્મ (નાનો) હોવાથી નારાયણ નથી' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ-

यस्य कुक्षाविदं सर्वं सात्मं भाति यथा तथा ॥
तत्त्वय्यपीह तत्सर्वं किमिदं मायया विना ॥ १७ ॥

જેના ઉદરમાં આત્મા સહિત આ સર્વ જેવું દેખાય છે તેવું જ તે આપની અંદર પણ અહિં દેખાય છે. આ સર્વ શું માયા વિના (દેખાય છે) ?૧૭.

૧...૧. આ ભાગથી જલમાં દેખાએલ રૂપ જગતનો આશ્રય નથી એમ જણાવે છે. (प्र)

જે નારાયણના ઉદરમાં આત્મા સહિત આ સર્વ દેખાય છે તેવું અહિં આપનામાં પણ દેખાય છે. તેથી (નારાયણમાં અને આપમાં) ભેદ નહિ હોવાથી, આપ પણ નારાયણ છો. (આપ) હદવાળા તથા નારાયણથી જૂદા હો તેવા દેખાઓ છો. એવો જે ભેદ છે, એ સર્વ શું માયા વિના જણાય છે? આપ હદવાળા છો અને (નારાયણની) અંદર રહેલા નારાયણથી જૂદા છો, એવું જે દેખાય છે, તે તો આપની વ્યામોહ કરનારી શક્તિ માયાથી જ દેખાય છે. તેથી પુરુષ નારાયણ છે એમ માનીએ, તોપણ આપ નારાયણ છો. (૧૭)

'નારાયણ પુરુષોત્તમ છે. તે જ સર્વ છે. બીજો કોઈ નારાયણ થઈ શકે નહિ' એવી શંકા થાય તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ-

अद्यैव त्वदृतेऽस्य किं मम न ते मायात्वमादर्शित-
मेकोऽसि प्रथमं ततो व्रजसुहृद्वत्साः समस्ता अपि ॥
तावन्तोऽसि चतुर्भुजास्तदखिलैः साकं मयोपासिता-
स्तावन्त्येव जगन्त्यभूस्तदमितं ब्रह्माद्वयं शिष्यते ॥ १८ ॥

આપના વિના આ (જગત્) માયારૂપ છે, એમ આજે જ આપે મને નથી દેખાડ્યું? પહેલાં આપ એક જ હતા, પછી વ્રજના મિત્રો અને વાછરડાં થયા, (પછી) સર્વે થયા, (પછી) તેટલા ચાર ભુજાઓવાળા થયા, પછી મારી સાથે સર્વથી સેવાતા થયા, પછી તેટલાં જ જગતો થયા. તેથી હદ વિનાના બ્રહ્મથી આપ જૂદા નથી. ૧૮.

આપના વિના આ પ્રપંચનું સ્વતંત્રતાથી સત્ત્વ (અસ્તિત્વ, હયાતી) નથી, એમ જણાવવા આજે જ આપે માયાપણું દર્શાવેલું છે. ભગવાનથી જૂદું જ સ્વતંત્ર રીતે જગત્ (રહેલું) છે એમ જેઓ કહે છે, તેમને આજે જ આપે ભ્રાંત કરેલા (ઠરાવેલા) છે, કારણ કે આપ જ સર્વ (જગત્) છો. શ્લોકના બીજા ચરણથી આ સિદ્ધ કરે છે. પહેલાં આપ એક જ હતા. જ્યારે મેં વાછરડાં અને બાલકોનું હરણ કર્યું (ત્યારે આપ એક જ હતા), પછી (આપ) વ્રજના સંબંધવાળા મિત્રો બાલકો અને વાછરડાં થયા; પછી (આપ) સર્વે એટલે સર્વ બ્રહ્માંડરૂપ પણ થયા. પછી એક ક્ષણ પછી તે બધાએ ચાર ભુજાઓવાળા ભગવત્સ્વરૂપ દેખાયા, (પછી) તે પણ સર્વ બ્રહ્માંડથી અથવા બ્રહ્માંડોમાં રહેલ મારા સહિત સર્વ(પ્રાણીઓ)થી સેવાતા દેખાયા. આપ જ એટલાં બધાં જગત્ થયા. આ કારણથી આપ બ્રહ્મથી જૂદા નથી. વિચાર કરતાં (બ્રહ્મ સિવાય) બીજો કોઈ પદાર્થ આપ હો એમ સિદ્ધ થતું નથી. તેથી આપ જ નારાયણ છો, એવો નિશ્ચય થાય છે. (૧૮)

હવેથી આપ સ્વામી છો અને હું સેવક છું. તેથી સ્વામીએ સેવકનો અપરાધ એકવાર સહન કરવો જોઈએ, એમ કહેવા નીચેના શ્લોકથી આરંભી દશ શ્લોકોથી સર્વ વસ્તુઓનું તત્ત્વ કહે છેઃ-

अजानतां त्वत्पदवीमनात्मन्यात्माऽऽत्मना भाति वितत्य मायाम् ॥
सृष्टाविवाहं जगतो विधान इव त्वमेषोऽन्त इव त्रिनेत्रः ॥१९॥

જેમ જગતની સૃષ્ટિમાં હું, સ્થિતિમાં આપ, અને પ્રલયમાં શંકર ભાસે છે તેની પેઠે, આપની પદવી ન જાણનારાઓને આત્મા (દેહ) અનાત્મા(દેહ વિગેરે)ની અંદર આત્મા(ઇંદ્રિય)વડે માયા વિસ્તારીને ભાસે છે. ૧૯.

[1]આપની પદવી જેઓ જાણતા નથી તેઓ અહિં હવેથી જે કહેવામાં આવશે તેને તત્ત્વ જાણે છે, પરંતુ તેઓ આપની પદવી (સ્થિતિ, માહાત્મ્ય) જાણતા નથી. એ પ્રમાણે પણ તે તત્ત્વમાં વાસ્તવિક ભ્રમ રહેલો હોવાથી તે(તત્ત્વ)થી તેઓનું શ્રેય થતું નથી, પરંતુ આપના ચરણકમલની કૃપાના કણથી જ તેઓને મુખ્ય તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, પરંતુ (તેમને) ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થવાના તત્ત્વથી (મુખ્ય તત્ત્વની પ્રાપ્તિ) થતી નથી, કારણ કે ઈશ્વરને નહિ માનનારા સાંખ્ય વિગેરે મતોએ કલ્પેલા ભ્રાંત(માર્ગ)થી કાંઈ પણ લાભ થતો નથી.[1]

તેમાં આરંભમાં તેઓનો ભ્રમ આ શ્લોકમાં જણાવે છે. અનાત્મા એટલે આત્મા નથી તેવા દેહ વિગેરેમાં, આત્મા એટલે દેહ, આત્માથી એટલે ઇંદ્રિયને લીધે ભાસે છે.

'જે આત્મા નથી તે કર્તા અથવા કરણ કેમ હોઈ શકે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'માયાને વિસ્તારીને' શબ્દો યોજેલા છે. માયાને વિસ્તારીને જે આત્મા નથી તેમાં જ આત્મા હોવાની બુદ્ધિ કરાવે છે. તેનું દૃષ્ટાંત 'જેમ સૃષ્ટિમાં હું' બ્રહ્મા શબ્દથી કહેલું છે. બ્રહ્મા (તો) દેહ છે, તે કાંઈ કર્તા થતો નથી, કારણ કે ભગવાન જ જગતના કર્તા છે. જગતના વિધાન એટલે સ્થાપન(સ્થિતિ)માં આપની પેઠે એટલે ગુણાવતાર વિષ્ણુની પેઠે (આત્મા નથી, તેવામાં આત્માની બુદ્ધિ કરાવે છે). પાલન કરનાર તો ભગવાન જ છે તેથી, (અને) વિષ્ણુ પણ (ભગવાનની પેઠે) ચાર ભુજાઓ વિગેરે રૂપવાળા છે તેથી, 'આપની પેઠે' એમ કહેલું છે. (પ્રલયમાં) આ શંકર(ની પેઠે આત્મા નથી, તેવામાં આત્માની બુદ્ધિ કરાવે છે). તેથી જ ('આ' શંકર એમ કહેલ હોવાથી જ) મહાદેવ પણ આ સમયે (ત્યાં) આવેલા છે એમ જણાય છે. આ (મહાદેવ) પણ પ્રલયકર્તા નથી. બ્રહ્મસૂત્ર ૧. ૧. ૨માં જણાવેલા ન્યાય પ્રમાણે (આ જગતની) ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય ભગવાનથી જ થાય છે એમ કહેલું છે. તેથી જેમ ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય કરનાર તરીકે અમોને (બ્રહ્મા, ગુણાવતાર વિષ્ણુ અને શંકરને) કલ્પેલા છે, તેમ દેહને પણ આત્મા માને છે, અને કરણ(કાર્ય કરવામાં સાધન)રૂપ ઇંદ્રિયોને પણ આત્મા માને છે. તેમ ન હોય તો (ઇંદ્રિયને આત્મા ન માનતા હોય તો) 'હું જોઉં છું' એવો (ઇંદ્રિય અને આત્મા બંનેમાં) એકસરખો રહેલ અનુભવ ઘટતો નથી. (વસ્તુતઃ ઇંદ્રિય જ્ઞાનનું કરણ હોવાથી જૂએ છે, છતાં 'હું જોઉં છું' એવો અનુભવ થાય છે, તે ઇંદ્રિયને આત્મા માનવાથી જ થાય છે.) (૧૯)

'એ પ્રમાણે ભ્રમ[2] થાય છે ત્યારે શ્રેય કેવી રીતે થશે?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ–

૧...૧. આ ભાગથી અહિંથી દશ શ્લોકોનું તાત્પર્ય કહેલું છે. (પ્ર)

૨. ગયા ૧૯મા શ્લોકમાં એમ કહ્યું કે દેહ વિગેરેમાં 'આ આત્મા છે' એવો અધ્યાસ ભગવાનની

सुरेष्वृषिष्वीश तथैव नृष्वपि तिर्यक्षु यादस्स्वपि तेऽजनस्य ॥
जन्मासतां दुर्मदनिग्रहाय प्रभो विधातः सदनुग्रहाय च ॥२०॥

હે ઈશ્વર ! જન્મરહિત આપનો જન્મ દેવોમાં, ઋષિઓમાં તેમજ મનુષ્યોમાં પણ, હલકાં પ્રાણીઓમાં અને જલચરોમાં પણ (થાય છે) તે, હે પ્રભુ ! હે સર્જન કરનાર ! દુષ્ટોના દુર્મદનો નાશ કરવા અને સત્પુરુષો પર કૃપા કરવા થાય છે. ૨૦.

ભ્રાંતોને (આપનું) સ્વરૂપ આપ પોતે જ જણાવો તે માટે સુર એટલે દેવોમાં વામનરૂપથી, ઋષિઓમાં પરશુરામરૂપથી, તેમજ મનુષ્યોમાં રામરૂપથી, હલકાં પ્રાણીઓમાં વરાહરૂપથી, જલચરોમાં મત્સ્ય (મચ્છ) અને કૂર્મ(કાચબા)ના રૂપથી, આપ જન્મરહિત હોવા છતાં આપે જન્મો લીધેલા છે. તેમ આપ ન કરો તો તત્ત્વ કોણ જાણે ? અને તેનો ઉપદેશ કોણ કરે ? તેથી આપનો જન્મ દુષ્ટોના દુર્મદનો નાશ કરવા અને સત્પુરુષો ઉપર કૃપા કરવા થાય છે. દુષ્ટોનો નિગ્રહ કરવામાં આવે તેથી, તેઓ કરે તે ઉપદ્રવ અને તેઓના આવેશથી થતો બુદ્ધિનો નાશ થતાં અટકે છે. (૨૦)

'તેના વિના (ભગવાને અવતાર ધારણ કર્યા ન હોત તો) પણ વેદો વિગેરેથી તત્ત્વનું જ્ઞાન કેમ ન થાત ?' એવી શંકા થાય તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ-

को वेत्ति भूमन् भगवन् परात्मन् योगेश्वरोतीर्भवतास्त्रिलोक्याम् ॥
क्वाहो कथं वा कति वा कदेति विस्तारयन् क्रीडसि योगमायाम् ॥२१॥

હે વ્યાપક ! ભગવન્ ! પરાત્મન્ ! યોગેશ્વર ! ત્રણલોકમાં આપની લીલાને, અહો ! તે ક્યાં, કેવી રીતે, કેટલા પ્રકારે અથવા ક્યારે થાય છે, તે કોણ જાણે છે ? (આપ) યોગમાયાને વિસ્તારીને લીલા કરો છો. ૨૧.

આપ અને આપની લીલા તત્ત્વ છે. તે કોણ જાણે છે ? વેદ તો (તેનું) વ્યાખ્યાન કરનાર કોઈ નહિ હોવાથી મૂંગાની પેઠે અર્થ જણાવતો નથી. 'હે વ્યાપક !' એ સંબોધનથી એમ કહેલ છે, કે આપ વ્યાપક હોવાથી એક જ સ્થલે રહેલ (જીવ) (આપને કે આપની લીલાને) જાણતો (જાણી શકતો) નથી. 'ભગવન્' સંબોધન એમ જણાવે છે, કે આપ છ ગુણોના ઐશ્વર્યવાળા હોવાથી, અનીશપણું (પરતંત્રતા) વિગેરે ગુણવાળો (જીવ આપની લીલાને) કેમ જાણે ? કારણ કે મૂર્ખાઓ વિદ્વાનોનું તત્ત્વ જાણતા નથી, અનીશ ઈશ્વરનું તત્ત્વ જાણતો નથી, અથવા વૈરાગ્યવિનાનો વૈરાગ્યવાળાનું તત્ત્વ જાણતો નથી. 'પરમાત્મન્' સંબોધનથી એમ જણાવેલું છે, કે પરમાત્માનું તત્ત્વ જીવ જાણતો નથી. 'યોગેશ્વર' સંબોધનથી એમ જણાવેલું છે, કે સ્વચ્છંદ (પોતાની ઈચ્છા મુજબ) ગતિવાળાનું તત્ત્વ બંધનવાળો જાણતો નથી. વળી તે લીલા ક્યાં થાય છે ? 'અહો' શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવવા યોજેલો છે. કારણ કે મત્સ્ય વિગેરે રૂપ (આકાર,

માયાથી થાય છે. એમ હોય તો દેહ વિગેરેમાં થતા આત્માના અધ્યાસથી કરેલું ભગવાનનું ભજન પણ ફલ આપે નહિ એવી શંકા થાય, તેથી તે શંકાનો નિરાસ કરવા આ શ્લોક કહેલો છે, એમ આ આભાસમાં કહે છે. તેથી આ શ્લોકનો ભાવાર્થ એવો છે, કે આપ ઉપદેશ કરોછો તે ઉપદેશથી જ શ્રેય પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ (દેહ વિગેરેમાં થતી આત્માના) અભિમાનવાળી પોતાની કૃતિથી થતું નથી. (પ્ર)

અવતાર) જ્ઞાનનો પ્રકાશ કરે એ યોગ્ય (સંભવિત) નથી. વળી (લીલા) કેવી રીતે થાય છે (તે કોણ જાણે)?, કારણ કે ભગવાનની લીલારૂપ સમુદ્રમાં પ્રસ્તરણ (શય્યા) વિગેરે પદાર્થો કોઈની બુદ્ધિમાં આવે તેવા હોતા નથી. વળી કેટલા લીલાના પ્રકારો થાય છે તથા ક્યારે લીલાઓ થાય છે તે કોઈ જાણતું (જાણી શકતું) નથી. તેનું કારણ 'યોગમાયાને વિસ્તારીને લીલા કરો છો' શબ્દોથી કહેલું છે. જો (ભગવાન) માયાને વિસ્તાર્યા વિના ક્રીડા કરે તો લોક જાણે પણ ખરા. તેથી **આપના સ્વરૂપને આપ જ જાણો છો તેથી તત્ત્વનો ઉપદેશ કરવા આપ અવતાર ધારણ કરો છો. (૨૧)**

એ પ્રમાણે દેહ વિગેરેમાં 'આ આત્મા છે' એવો ભાવ આપ દૂર કરો છો એમ કહી, (૧) પ્રપંચ મિથ્યા છે, (૨) (ભગવાનથી) ભિન્ન હોવા છતાં સત્ય છે, એવો જે આ ભ્રમ પ્રપંચના સંબંધમાં થાય છે તે પણ (આપથી) દૂર થાય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છેઃ-

तस्मादिदं जगदशेषमसत्स्वरूपं स्वप्नाभमस्तधिषणं पुरुदुःखदुःखम् ॥
त्वय्येव नित्यसुखबोधतनावनन्ते मायात उद्यदपि यत् सदिवावभाति ॥२२॥

તેથી આ અસત્ સ્વરૂપવાળું, સ્વપ્નના જેવું, ધિષણા (પ્રતિભા, બુદ્ધિ) રહિત, અને ઘણું જ દુઃખદાયક આખું જગત્ માયાથી ઉત્પન્ન થતું હોવા છતાં નિત્ય આનંદ અને બોધના આકારવાળા અનંત આપને જ વિષે સત્ હોય તેવું જણાય છે. ૨૨.

આ જગત્ આખું અસત્ સ્વરૂપવાળું એટલે દુષ્ટ બહિર્મુખોના જેવું સ્વરૂપ છે જેનું, તેવું સન્માર્ગમાં વિઘ્ન કરનારૂં છે, કારણ કે **આ(જગત)માં મમતા રાખવાથી ભગવાનથી વિમુખ થવાય છે.** સ્વરૂપથી પણ અનિત્ય એટલે ઉદય અને અસ્ત થયા કરે તેવું છે, એમ 'સ્વપ્નના જેવું' શબ્દથી કહે છે. સ્વપ્નના જેવો આભાસ (દેખાવ) છે જેનો (તેવું છે). વળી આ જ્ઞાનમાં પ્રતિબંધ કરે તેવું છે, કારણ કે **अस्ता** ગઈ છે **धिषणा** બુદ્ધિ જેમાંથી, તેવું છે. વળી (આ) ક્લેશરૂપ છે, કારણ કે ઘણા દુઃખથી પણ અધિક દુઃખ છે જેમાંથી, તેવું છે. આવું હોવા છતાં આપને જ વિષે સત્ હોય તેવું જણાય છે. આપના નિમિત્તથી જેમ નારદ વિગેરે સત્ છે, તેમ ઘટ વિગેરે પણ ભગવાનની સેવામાં ઉપયોગી હોવાથી સત્ ભાસે છે. તેનું કારણ 'નિત્ય આનંદ અને બોધના આકારવાળા અનંત' શબ્દોથી કહેલ છે. નિત્ય ભગવાનના સંબંધને લીધે ઉદય અને અસ્ત થવાપણું નિત્ય જેવું ભાસે છે, ઘણું દુઃખદાયકપણું પણ સુખરૂપ ભાસે છે, ધિષણારહિતપણું પણ બોધાત્મક (જ્ઞાનરૂપ) ભાસે છે, (અને) અનંતમાં ભાસતું અનિત્યપણું પણ નિત્ય જેવું ભાસે છે. ભ્રમથી ઉત્પન્ન થતું 'દેહ આત્મા છે' એવું જ્ઞાન પણ સેવામાં ઉપયોગી હોવાથી, સત હોય તેવું ભાસે છે. તેથી **આખું યે જગત્ આપના સંબંધથી સત્ય છે, અન્યથા (આપનો સંબંધ ન હોય તો) (તેથી) ઉલટું છે,** એવું જગતનું તત્ત્વ છે. (૨૨)

નીચેના શ્લોકમાં ભગવાન સંબંધી તત્ત્વ કહે છેઃ-

एकस्त्वमात्मा पुरुषः पुराणः सत्यः स्वयंज्योतिरनन्त आद्यः ॥
नित्योऽक्षरोऽजस्रसुखो निरञ्जनः पूर्णोऽद्वयो मुक्त उपाधितोऽमृतः ॥२३॥

આપ એક, આત્મા, પુરુષ, પુરાણ, સત્ય, સ્વપ્રકાશ, અનંત, આદ્ય, નિત્ય, અક્ષર, નિત્યસુખરૂપ, અવિદ્યારહિત, પૂર્ણ, અદ્વય, ઉપાધિ રહિત અને અલૌકિક છો.* ૨૩.

(૧) આરંભમાં આપ **એક** જ એટલે પોતાની જાતના, અથવા બીજી જાતના, અથવા પોતાની અંદરના (એવા) ભેદ વિનાના હતા. [એમ ત્રણ પ્રકારના થયો.

(૨) પછી આપ **આત્મા** થયા એટલે જીવસ્વરૂપ, અંતર્યામીરૂપ અને વિભૂતિરૂપ,

(૩-૪) પછી **પુરાણ પુરુષ** એટલે પુરુષોત્તમ થયા. અથવા બ્રહ્મવાદમાં આપ 'એક' છો, યોગમતમાં 'આત્મા' છો, સાંખ્યમાં 'પુરુષ' છો, વૈષ્ણવમતમાં 'પુરાણ' છો.

(૫) અને પાશુપતમતમાં **સત્ય** છો. અથવા **सत्** અને **त्यत्**નો ભેદ જોતાં આપ **સત્ય** એટલે જગદ્રૂપ છો. [પ્રકાશનાર) છો, પરંતુ જડ નથી.

(૬) એવી રીતે પાંચે પ્રકારના આપ **स्वयंज्योतिः** એટલે **સ્વપ્રકાશ** (પોતાથી જ

(૭) (આપ) **અનંત** એટલે અંતરહિત અથવા જેનો અંત આવવાનો નથી તેવા છો.

(૮) **આદ્ય** એટલે પહેલાના (આરંભના) અંત વિનાના છો.

(૯) **નિત્ય** એટલે સદા એકસરખા છો, પણ સમુદ્ર અથવા ચંદ્રની પેઠે જેની વૃદ્ધિ અને ક્ષય થાય છે તેવા નથી.

એ પ્રમાણે (છઠ્ઠાથી નવમા સુધીનાં ચાર વિશેષણોથી) પ્રપંચરૂપમાં (જણાતા) ચાર દોષોનું નિવારણ કરી '**અક્ષર**' પદથી ભગવાનનાં બીજાં રૂપો કહે છે.

(૧૦) (આપ) **અક્ષર** એટલે શબ્દબ્રહ્મરૂપ છો, અથવા પ્રકૃતિ અને પુરુષના કારણરૂપ છો. તે(પદ)થી (આપ) જ્ઞાનના વિષય (જેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય છે તેવા) છો, એમ કહેલું છે. (૧૧) '**નિત્યસુખરૂપ**' પદથી તે(જ્ઞાન)થી પ્રાપ્ત કરવાના મોક્ષરૂપ એટલે નિત્યસુખરૂપ (આપ છો) એમ કહેલું છે.

(૧૨) તેવા સુખમાં પણ પ્રાપ્ત થતા દોષોનું નિવારણ કરે છે, કારણ કે સુષુપ્તિ-(સારી ઊંઘ)ની પેઠે જે નિરંતર સુખરૂપ હોય તે પણ અજ્ઞાનવાળું હોય છે. તેવું આપમાં નથી એમ જણાવવા '**निरञ्जनः**' (નિરંજન) '**અવિદ્યારહિત**' પદ યોજેલું છે. અંજન એટલે અવિદ્યા, તે વિનાના. (૧૩) હદ પણ હોય. તે નથી એમ જણાવવા '**પૂર્ણ**' કહેલા છે.

(૧૪) ઓછાપણું અથવા અધિકપણું નથી, એમ જણાવવા '**અદ્વય**' પદ યોજેલું છે.

(૧૫) '**ઉપાધિ રહિત**' વિશેષણથી કોઈપણ ઉપાધિથી જ ભોગ કરતા હશો, એવી શંકાનું નિવારણ કરેલું છે. **જેમ સ્ત્રીનું સુખ પુરુષથી જ ભોગવી શકાય છે, અને પુરુષનું સુખ સ્ત્રીથી જ ભોગવી શકાય છે તેવા પ્રકારની કોઈપણ ઉપાધિની આવશ્યકતા બ્રહ્માનંદ(બ્રહ્માનંદના સુખના અનુભવ)માં નથી.**

(૧૬) વળી સ્વરૂપથી પણ તે **ऋतः**, 'અલૌકિક', એટલે માત્ર શ્રુતિથી જ જ્ઞાન થાય તેવા, પણ લૌકિક પ્રમાણોથી જ્ઞાન ન થાય તેવા છો. તેમ ન હોય તો પહેલાં (ઉપર) કહેલ રૂપવાળા ન હોય.

* શ્લોકમાં શ્રીસુબોધિની પ્રમાણે **उपाधित ऋतः** પાઠ લીધો છે. પાઠભેદ **उपाधितोऽमृतः**

આ જ સોળ વિશેષણોથી (તેમનું) દેહથી જૂદાપણું પણ જાણી લેવું. 'આ પુરુષ સોળ કલાઓવાળા છે.' (દેહમાં આમાંની કોઈ કલા નથી). બાલકપણું કૌમાર અવસ્થા. વિગેરે ભેદોથી દેહ (એક નથી, પરંતુ) અનેક છે. વળી તે વ્યાપક (સર્વ સ્થલે રહેનાર) નથી અને આત્મા પણ નથી, વિગેરે પોતાની મેળે વિચારી લેવું. અથવા (આ સોળ વિશેષણોથી) અગીઆર ઇંદ્રિયો અને પાંચ મહાભૂતોથી જૂદાપણું જાણવું. અથવા (આ સોળ વિશેષણોથી) સોળ કલાવાળા નારાયણ જણાવેલા છે. (૨૩)

એ પ્રમાણે ભગવાનનું સ્વરૂપ કહી, એવા ભગવાનની જેઓ હવે પછી કહેવામાં આવે છે તેવા પ્રકારથી[1] ઉપાસના કરે છે તેઓ ભ્રાંત છે, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ શ્લોકોથી કહે છે:–

एवंविधं त्वां सकलात्मनामपि स्वात्मानमात्मात्मतया विचक्षते ॥
गुर्वर्कलब्धोपनिषत्सुचक्षुषा ये ते तरन्तीव भवानृताम्बुधिम् ॥ २४ ॥

સર્વે જીવોના દેહ આત્મારૂપ એવા પ્રકારના આપને પણ ગુરુરૂપી સૂર્યથી પ્રાપ્ત થએલ ઉપનિષદ્‌રૂપ સુંદર ચક્ષુથી જેઓ પોતાના જ આત્મા તરીકે જૂએ છે તેઓ સંસારરૂપ અસત્ય સમુદ્રને તરતા હોય તેમ જણાય છે.૨૪.

એવા પ્રકારના[2] સોળ કળાઓવાળા, **सकलात्मनामपि** સર્વે જીવોના **आत्मानम्** (**स्वात्मानम्**) દેહરૂપ અને જીવરૂપ આપને, **आत्मनः** પોતાના જ **आत्मतया** આત્મા તરીકે એટલે 'હું જ ભગવાન છું' એમ જેઓ જૂએ છે (તેઓ સંસારરૂપ સમુદ્રને તરતા હોય તેમ જણાય છે.) તેમ જોવામાં વિષયોનો બોધ કરનાર સૂર્ય ગુરુ છે, અને જ્ઞાન(પ્રાપ્ત કરવા)નું સાધન ઉપનિષદ્ જ ચક્ષુ છે. જેઓ એવી રીતે 'હું જ પરબ્રહ્મ છું' એમ જાણે છે તેઓ સંસારરૂપી અસત્ય સમુદ્રને તરતા હોય તેમ જણાય છે. 'સર્વ બ્રહ્મ છે' એવું જ્ઞાન થાય ત્યારે સર્વને તરાય છે, 'હું જ બ્રહ્મ છું' એવું જ જ્ઞાન થાય ત્યારે જે અસત્યરૂપ સંસાર માત્ર પોતાના મોહથી કલ્પેલો છે અને અહંતામમતાત્મક છે તે જ તરી શકાય તેવો સમુદ્ર છે. તેવા(સમુદ્ર)ને પણ તેઓ તરતા હોય તેવા જણાય છે, કારણ કે (તેઓના) દોષોનો આધાર ગએલ નથી. (તેઓનો) અંદરનો દોષ જ મટેલો છે, પણ દેહ, ઇંદ્રિય અને વિષયના દોષો મટેલા નથી. તેથી (એ) અસત્ય સમુદ્ર તરેલો હોય તોપણ નહિ તરેલા જેવો છે એવો અર્થ છે. (૨૪)

૧. ઓગણીશમા શ્લોકમાં દેહમાં આત્માનો અધ્યાસ માયાથી થાય છે એમ કહ્યું. વીશમા શ્લોકમાં ભગવાનના અવતારથી જ શ્રેય થાય છે એમ કહ્યું. એકવીશમા શ્લોકમાં અવતાર વિના વેદથી પણ શ્રેય થતું નથી એમ કહ્યું. બાવીશમા શ્લોકમાં આપનો સંબંધ થવાથી દેહાધ્યાસથી પણ કરેલ ભગવાનના ભજનથી શ્રેય થાય છે એમ કહ્યું. ત્રેવીશમા શ્લોકમાં ભગવાનનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે ખંડ બ્રહ્મવાદ પ્રમાણે જેઓ ભગવાનની ઉપાસના કરે છે તેઓ ભ્રાંત છે એમ પાંચ શ્લોકોથી કહેશે. ૨૪ થી ૨૭ શ્લોકોથી ખંડબ્રહ્મવાદના દોષો જણાવશે અને ૨૮મા શ્લોકમાં ખંડબ્રહ્મવાદ પ્રમાણે ઉપાસના કરનારાઓ કરતાં અંતર્યામીની ઉપાસના કરનારા ઉત્તમ છે એમ કહેશે. (प्र)

૨. 'એવા પ્રકારના' શબ્દથી સોળ કળાઓવાળા આપ સર્વ જીવોના આત્મા છો એમ જણાવેલ છે. (प्र).

'તે જ્ઞાનથી સર્વનો (દેહ, ઇંદ્રિય તથા વિષય વિગેરેનો) પણ લય કેમ થાય નહિ* ?' એવી શંકા થાય તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ-

आत्मानमेवात्मतया विजानतां तेनैव जातं निखिलं प्रपश्चितम् ॥
ज्ञानेन भूयोऽपि ×तदेव लीयते रज्ज्वामहेर्भोगभवाभवौ यथा ॥ २५ ॥

જેઓ બ્રહ્મને જ પોતાતરીકે જાણે છે (તેઓના) તે(ભ્રમ)થી જ ઉત્પન્ન થએલ સર્વ પ્રપંચ કલ્પેલું હોય છે. જેમ દોરડામાં (કલ્પેલા) સર્પના દેહની ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય છે તેમ જ્ઞાનથી પણ વારંવાર તેનો જ લય થાય છે. ૨૫.

તેઓ બ્રહ્મ(ઈશ્વર)ને જ પોતા તરીકે જાણે છે (હું જ બ્રહ્મ છું એમ જાણે છે), તેથી (તેઓના) તે ભ્રમથી જ ઉત્પન્ન થએલ સર્વે પ્રપંચ કલ્પેલ હોય છે એટલે પ્રપંચસ્વરૂપથી 'હું છું' એમ કલ્પેલ હોય છે. જ્ઞાનથી વારંવાર પણ તેનો જ એટલે તેટલા(કલ્પેલા પદાર્થ)નો જ લય થાય છે, પરંતુ જે ક્રિયાથી પ્રાપ્ત થાય તેવા છે તેમનો લય થતો નથી. તે વિષયમાં દૃષ્ટાંત કહે છે કે દોરડામાં સર્પ કલ્પેલો હોય તે કલ્પેલા જ (સર્પ)ના સર્વ દેહની ઉત્પત્તિ અને નાશ (જ્ઞાનથી થાય છે). (પહેલાં ભ્રમ થાય છે કે) 'આ સર્પ છે', (પછી જ્ઞાન થતાં) 'આ સર્પ નથી' એમ પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પેલાનો જ (જ્ઞાનથી) નાશ થાય છે, પરંતુ ભગવાને બનાવેલ બીજા (પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પેલ ન હોય તેવા) (જગત)નો અથવા પોતે બનાવેલ (પદાર્થ)નો નાશ થતો નથી. 'આ સર્પ છે' એવા ભ્રમથી સર્પને(દોરડાંને) બાળી નાખવામાં આવે, અને પછી 'આ સર્પ ન હતો' એવું જ્ઞાન થાય તોપણ દોરડું પાછું આવતું નથી. તેથી (જ્ઞાનથી) અજ્ઞાનથી કરેલ-(કલ્પેલ)નો જ નાશ થાય છે, બીજાનો નાશ થતો નથી. તેથી (તેનાથી) માત્ર 'હું' 'મારૂં' અભિમાન જ દૂર થાય છે, બીજા કોઈ પદાર્થનો નાશ થતો નથી. (૨૫)

अज्ञानसंज्ञौ भवबन्धमोक्षौ द्वौ नाम नान्यौ स्त ऋतज्ञभावात् ॥
अजस्रचित्यात्मनि केवले परे विचार्यमाणे तरणाविवाहनी ॥ २६ ॥

ભવરૂપ બંધ અને મોક્ષ બંને અજ્ઞાનરૂપ છે, બીજા નથી. કારણ કે વિચાર કરતાં જેમ સૂર્યમાં રાત્રિ અને દિવસ રહેલા છે તેમ (મોક્ષ) નિત્ય સદાનંદરૂપ કેવલ નિયામક(ભગવાન)માં સત્યજ્ઞાનરૂપ છે. ૨૬.

વળી વાસ્તવિક રીતે આ(હું બ્રહ્મ છું એમ માનનાર)નું તે (હું, મારૂં એવું અભિમાન) પણ દૂર થતું નથી, (કારણ કે) 'હું મુક્ત છું', 'હું બ્રહ્મ છું' એવું એ (તેઓનું જ્ઞાન) પણ અજ્ઞાનથી જ થએલ છે. આત્માના અજ્ઞાનને લીધે જ તેઓ એમ પણ જાણે છે. બંધ તેનાથી (અજ્ઞાનથી) ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી, અજ્ઞાનનું (કાર્ય) હોવાપણું (બંનેમાં એટલે બંધમાં અને 'હું બ્રહ્મ છું' એવા તેમના જ્ઞાનમાં) સમાન હોવાથી (તેઓનાં) જ્ઞાન અને મોક્ષ પણ અજ્ઞાનનાં જ કાર્ય છે, કારણ કે ઊંઘતો પુરુષ સ્વપ્નમાં ઉઠી ભોજન વિગેરે પણ કરે તેથી તે વાસ્તવિક રીતે ઉઠેલો હોતો નથી, કારણ કે તેનું સ્વપ્ન મટેલ નથી. તેવી જ રીતે ભગવાનની શક્તિ અજ્ઞાન પણ (તેમનામાંથી) ગએલ નહિ

* 'સર્વનો લય કેમ થાય નહિ ?' એટલે મોક્ષ કેમ પ્રાપ્ત થાય નહિ ? × પાઠભેદ. 'च तत्प्रलीयते'

હોવાથી, તેઓને પરમાર્થ રીતે મોક્ષ થાય એ સંભવતું નથી. તેનું કારણ 'સત્યજ્ઞાનરૂપ'[1] શબ્દથી કહેલું છે. [2]મોક્ષ તો સત્યજ્ઞાનરૂપ છે, પરંતુ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલ જ્ઞાનરૂપ નથી.[2] ભગવાનની જ્ઞાનશક્તિથી જ મોક્ષ થાય છે એમ અગીઆરમા(સ્કંધ)માં કહેશે.

વળી **ભગવાનમાં સાયુજ્ય એ મોક્ષ છે.** તે (ભગવાન) નિત્યચિદાનંદરૂપ છે. તેમનામાં અજ્ઞાનથી થએલ પ્રપંચ, તથા અજ્ઞાનથી થએલ જ્ઞાન નહિ હોવાથી, જીવ પોતાના અજ્ઞાનથી થએલ જ્ઞાનથી (તેમનામાં) પ્રવેશ કેવી રીતે કરી શકે? આ (અર્થ), 'કેવલ' વિશેષણથી કહેલો છે.

વળી તે (ભગવાન) 'પર' એટલે નિયામક (નિયમમાં રાખનાર) છે. જેઓ નિયમમાં (આજ્ઞામાં) રહેવાયોગ્ય છે તેઓ ભગવાનની આજ્ઞા વિના તેમની સમીપ જઈ શકતા નથી. તેથી જીવને જેઓ બ્રહ્મ જાણે છે તેઓને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આ વિષયની યોગ્યતા કહેતાં 'વિચાર કરતાં જેમ સૂર્યમાં રાત્રિ અને દિવસ રહેલાં છે' શબ્દોથી તેનું દૃષ્ટાંત કહે છે. સૂર્યનો વિચાર કરતાં તેનાથી જ રાત્રિ અને દિવસ થાય છે, પરંતુ પોતાની બુદ્ધિથી થતાં નથી. તેમ ન હોય (સૂર્યથી રાત્રિ અને દિવસ થતાં ન હોય પણ પોતાની બુદ્ધિથી થતાં હોય) તો, આંખો બંધ કરીને પોતે જ રાત્રિ બનાવે, અને આંખો ઉઘાડીને (પોતે જ) દિવસ બનાવે. તેથી સૂર્ય આવે ત્યારે જ દિવસ થાય છે, અને જતો રહે ત્યારે રાત્રિ થાય છે. તેથી માત્ર ખંડ (અપૂર્ણ) અદ્વૈતવાદીઓ ભ્રાંત જ છે. (૨૬)

વળી જે પોતાના આત્મારૂપ બ્રહ્મનો વિચાર કરનારાઓ, સર્વનો સંગ તજીને દેશાંતરમાં જઈ આત્માની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ એવા હેતુથી, (ઘર વિગેરેનો) પરિત્યાગ કરે છે તેઓ ઘણાજ ભ્રાંત છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:–

त्वामात्मानं परं मत्वा परमात्मानमेव च ॥
आत्मा पुनर्बहिर्मृग्य अहोऽज्ञजनताऽज्ञता ॥ २७ ॥

આપ આત્માને જૂદા માનીને, અને ભગવદ્રૂપને આત્મા માનીને, પરમાત્માને વળી બહાર શોધવા યોગ્ય (માને છે). અહો! અજ્ઞાનીઓનું અજ્ઞાન (કેવું હોય છે)! ૨૭.

આપ શ્રીકૃષ્ણ સર્વના આત્મા અને સર્વરૂપ છો. તેવા આપને (પોતાથી) જૂદા માનીને, એટલે હું સર્વ નથી પણ (આ કૃષ્ણથી) જૂદો છું એમ માનીને, **परम्**–ભગવદ્રૂપને જ **आत्मानम्**–જ્ઞાનથી પ્રકાશતા, ભગવાનની વિભૂતિરૂપ, ભાવનાથી સ્ફુરતા, વ્યાપકપણું વિગેરે ધર્મવાળા, સાંખ્ય વિગેરે સ્મૃતિઓમાં જણાવેલ આત્મા માને છે, તે કોઈપણ સમયે જીવરૂપ થતા નથી, કારણ કે ઘડો કોઈવાર પર્વત થતો નથી. પછી પરમાત્માને વળી બહાર જઈને સંન્યાસ ગ્રહણ કરીને શોધવા જોઈએ (એમ માને છે). અહો અજ્ઞાની ભ્રાંત પુરુષોના ભ્રમની પરંપરા! આ (અજ્ઞાનીઓ), પ્રમાણનો પણ વિચાર કર્યા વિના કેવી રીતે ભ્રમમાં પડે છે એ આશ્ચર્યકારક છે! એવી રીતે

૧. ('ऋतज्ञभावात्' શબ્દ શ્લોકમાં છે.) જે જાણે છે તે ज्ञः, તેનો ભાવ તે ज्ञभावः। ऋतात् એટલે સત્યવાણીરૂપ વેદમાંથી જે ज्ञभावः એટલે જ્ઞાનિપણું (થાય) તેમાંથી (તેથી મોક્ષ થાય છે) એવો અર્થ છે. આનું જ આગળ શ્રીસુબોધિનીમાં (૨...૨. ભાગથી) વિવરણ કરેલું છે. (प्र)

'જ્યારે આ આમાં જરા પણ અંતર કરે છે (ભેદ જૂએ છે) ત્યારે તેને ભય થાય છે' એ શ્રુતિએ કહેલા ખંડભાવવાળાઓના ભયનું નિરૂપણ કરીને (એમ સૂચવેલું છે, કે) જે વળી અહિં અંતઃકરણમાં જ ભગવાનનું ચિંતન કરનારાઓ, બીજાનો પરિત્યાગ કરીને અંતર્યામીની ભાવના કરે છે તેઓ કૃતાર્થ (થાય છે). (૨૭)

એકમાં ચોંટેલું ચિત્ત બીજાને પણ પ્રાપ્ત કરશે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

अन्तर्भवेऽनन्त भवन्तमेव ह्यतत् त्यजन्तो मृगयन्ति सन्तः ॥
असन्तमप्यन्त्यहिमन्तरेण सन्तं गुणं तं किमयन्ति सन्तः ॥ २८ ॥

હે અનન્ત ! જે સાધનોથી ભગવચ્ચિંતન બરાબર ન થાય તેવાં સાધનોને તજીને, હૃદય આકાશમાં રહેલ આપને જ સત્પુરુષો શોધે છે. ન હોય તેવા સર્પનો પણ ત્યાગ કર્યા વિના, સમીપ રહેલા તે દોરડાને શું સંતો જાણે છે? ૨૮.

अन्तर् અંદર भवति રહેલ છે તે अन्तर्भवः એટલે હૃદય આકાશ. હે અનન્ત, એટલે દેશ કાલ અને વસ્તુની હદ વિનાના (સર્વ દેશ, સર્વ કાલ અને સર્વ વસ્તુઓમાં રહેલા)! તે હૃદયરૂપી આકાશમાં પણ રહેલા આપને જ જેઓ શોધે છે તેઓ સત્પુરુષ હોય છે. 'જે સાધનોથી ભગવચ્ચિંતન બરાબર ન થાય તેવાં સાધનોને તજીને' શબ્દોથી (આપને) શોધવાનો પ્રકાર કહેલો છે. न નથી तद् તે यत्र જેમાં, તે अतत्. જે સાધનોથી ભગવચ્ચિંતન બરાબર ન થાય તે अतत्. તેમને તજીને એટલે (ભગવચ્ચિંતનથી) વિરુદ્ધ સાધનોનો ત્યાગ કરીને, જેઓ નિરંતર ભગવાનનું ચિંતન કરે છે તે સત્પુરુષો છે એમ કહેલું છે. વળી ભ્રમવાળી બુદ્ધિનો પણ ત્યાગ કરીને ભગવાનનું ચિંતન કરવું જોઈએ, એમ ઉત્તરાર્ધમાં દૃષ્ટાંતથી કહે છે. ન હોય તેવા સર્પનો પણ ત્યાગ કર્યા વિના, સમીપમાં રહેલા દોરડાને શું જાણે છે? 'अन्तर' શબ્દના ઘણા અર્થો થાય છે. તેનો અર્થ અહિં 'અપરિત્યાગ' (ત્યાગ કર્યા વિના) થાય છે. ભ્રમથી જણાતા વિષય(પદાર્થ)નો ત્યાગ કર્યા વિના, વસ્તુના સ્વરૂપનું ચિંતન સંભવતું (થઈ શકતું) નથી. તેથી મૂલભ્રમથી જણાતા, દેહમાં 'આ આત્મા છે' તેવા ભાવનો અને વ્યામોહ કરનારાં શાસ્ત્રોથી જણાતા ભાવનો પરિત્યાગ કરી, હૃદયમાં રહેલ ભગવાનની ભાવના કરવી જોઈએ. સત્પુરુષો તેવી જ રીતે (ભગવાનની) ભાવના કરે છે, એમ પ્રમાણ કહેવા માટે 'सन्तः' 'સંતો' પદ મૂલ-શ્લોકમાં ફરીથી યોજેલું છે. (૨૮)

અંતઃકરણમાં એવી (ભગવાનની) ભાવના (કરવી) યોગ્ય છે, તોપણ ભજનમાર્ગ (ભક્તિમાર્ગ) વિના અથવા તે માર્ગના શાસ્ત્ર વિના ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થતું નથી. તેથી (ભગવાનનું) માત્ર (હૃદયમાં) ચિંતન તેવું (ભજનમાર્ગ જેવું) ઉપયોગી થતું નથી, (કારણ કે તેનાથી) ભગવાનનો આવિર્ભાવ થતો નથી તેમજ પ્રપંચ પણ મટતો નથી,[૧] એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

अथापि ते देव पदाम्बुजद्वयप्रसादलेशानुगृहीत एव हि ॥
जानाति तत्त्वं भगवन्महिम्नो न चान्य एकोऽपि चिरं विचिन्वन् ॥२९॥

૧. ગયા શ્લોકમાં હૃદયાકાશમાં ભગવાનનું ચિંતન કરનારાઓ કાંઈક સારા છે એમ કહીને, તેઓને પણ ભગવાનના ચરણના અનુગ્રહની આવશ્યકતા છે, એમ આ શ્લોકમાં કહે છે; એવા આશયથી આ શ્લોકનો આભાસ કહે છે. (प्र)

છતાં પણ હે દેવ! આપના બે ચરણકમલના પ્રસાદના થોડા પણ અનુગ્રહવાળો જ ભગવાનના મહિમાના તત્ત્વને જાણે છે, અને બીજો લાંબા સમય સુધી શોધનાર એક પણ જાણતો નથી. ૨૯.

હે દેવ! આપના બે ચરણકમલના થોડા પણ પ્રસાદના અનુગ્રહવાળો ભગવાનના મહિમાના તત્ત્વને જાણે છે. ઘણાઓમાંથી એક (કોઈ) પણ લાંબા સમય સુધી શોધનાર પણ બીજો (કોઈ) જાણતો નથી. (૨૯)

તેથી (ભગવાનની ભક્તિ) જરૂરી હોવાથી અને (તે માર્ગ) ટૂંકો હોવાથી, **'ભગવન્માર્ગ (ભક્તિમાર્ગ) પ્રમાણે જ ભગવાનની સેવા કરવી જોઈએ અને બીજા કોઈની (સેવા) કરવી જોઈએ નહિ' એવો શાસ્ત્રોનો અર્થ હોવાથી,** મારો ભગવાનના ભક્તોમાં જન્મ થાઓ, એવી નીચેના શ્લોકમાં પ્રાર્થના કરે છેઃ-

तदस्तु मे नाथ स भूरिभागो भवोऽत्र वाऽन्यत्र तु वा तिरश्चाम् ॥
येनाहमेकोऽपि भवज्जनानां भूत्वा निषेवे तव पादपल्लवम् ॥३०॥

તેથી હે નાથ! અહિં અથવા બીજા સ્થલે હલકાં પ્રાણીઓમાં પણ મારો તે ઘણા ભાગ્યવાળો જન્મ થાઓ (કે) જેથી હું પણ આપના સેવકોમાંનો એક થઈ આપના ચરણકમલનું સેવન કરૂં. ૩૦.

હે નાથ! (આ) સંબોધન ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે કરેલ છે. મારો તે ઘણા ભાગ્યવાળો જન્મ થાઓ; અહિં ગોકુલમાં અથવા બીજા સ્થલે (તેવો જન્મ થાઓ). વધારે કહેવાથી શું લાભ? હલકાં પ્રાણીઓમાં પણ (મારો તેવો જન્મ થાઓ) કે જે જન્મથી હું પણ આપના સેવકોમાંનો એક થઈ આપના ચરણકમલનું સેવન કરૂં. (કારણ કે) તેમ ન થાય (આપના સેવકોમાં જન્મ ન થાય) તો **ભક્તો વિજાતીયો સાથે (ભગવાનનું) ભજન કરતા નથી** (તેથી તેઓની સાથે ભજન મારાથી થઈ શકે નહિ). (૩૦)

એ પ્રમાણે પોતાની પ્રાર્થના કહીને, નીચેના શ્લોકમાં ગોકુલના વાસીઓના ભાગ્યનું અભિનંદન કરે છેઃ-

अहोऽतिधन्या व्रजगोरमण्यः स्तन्यामृतं पीतमतीव ते मुदा ॥
यासां विभो वत्सतरात्मजात्मना यत्तृप्तयेऽद्यापि न चालमध्वराः ॥३१॥

અહો! હે વિભો! વ્રજની ગાયો અને સ્ત્રીઓ જેમનાં સ્તન્યરૂપી અમૃતને, આપ જેમને તૃપ્ત કરવાને યજ્ઞો હજી સુધી સમર્થ થયા નથી તેમણે વાછરડાં તથા પુત્રરૂપે આનંદથી ઘણું જ પીધેલ છે, તેઓ ધન્ય છે. ૩૧.

વ્રજમાં રહેલી ગાયો તથા સ્ત્રીઓ ધન્ય છે, કારણ કે આપે (તેમનાં) દૂધ તથા ધાવણરૂપ અમૃતને ઘણું જ એટલે સંતોષપૂર્વક (તૃપ્તિ થાય ત્યાંસુધી) પીધેલ છે. (કેવી રીતે પીધેલ છે) તેનો પ્રકાર કહે છે, કે ગાયો અને સ્ત્રીઓનાં વાછરડાંરૂપે તથા પુત્રરૂપે (આપે પીધેલ છે).હે વિભો! એટલે સર્વ (વાછડાં પુત્ર વિગેરે સર્વ) થવાને શક્તિવાળા.

'(મેં દૂધ તથા ધાવણ પીધું) એટલાથી (તેમનું) ભાગ્ય કેવી રીતે થાય?' એવી શંકા થાય તેથી શ્લોકનું ચોથું ચરણ કહેલ છે. જે ભગવાનને તૃપ્ત કરવાને યજ્ઞો હજી સુધી પણ સમર્થ થયા નથી (તેમને ગાયો તથા સ્ત્રીઓએ તૃપ્ત કર્યા, એ તેમનું ઘણું જ ભાગ્ય છે.)(૩૧)

વળી (ભગવાને તેઓને માટે) માત્ર આટલું જ કરેલ છે એમ નથી, પરંતુ બીજું પણ કરે છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

अहो भाग्यमहो भाग्यं नन्दगोपव्रजौकसाम् ॥
यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनम् ॥३२॥

નંદજી ગોપો અને વ્રજવાસીઓના ભાગ્યને ધન્ય છે! કારણ કે પરમાનંદ સનાતન પૂર્ણ બ્રહ્મ (તેઓના) મિત્ર થયા. ૩૨.

(ભગવાને) પોતે સ્તનપાન કરીને જ (વેદના) પૂર્વકાંડ(યજ્ઞો અથવા કર્મકાંડ)ને નિષ્પ્રયોજન* (નકામા) કર્યા. 'કારણ કે બ્રહ્મ મિત્ર થયા' શબ્દોથી ઉત્તરકાંડને પણ નિષ્પ્રયોજન કર્યા એમ કહેલું છે; કારણ કે **બ્રહ્મ સર્વને સમાન છે અને મિત્ર હિત કરનાર અને અહિત વિગેરેને મટાડનાર હોવાથી વિષમ (પક્ષપાતી) છે. ભગવાન તો બ્રહ્મ રહીને પણ તેઓના મિત્ર થયા, કારણ કે તેઓના વિરોધીઓને હણે છે અને તેઓની સર્વ તરફથી રક્ષા કરે છે.** 'ભાગ્યને ધન્ય છે! ધન્ય છે!' એમ બે વાર કહીને (બ્રહ્મા) વારંવાર (તેઓના) ભાગ્યનું સ્મરણ કરે છે, એમ જણાવેલું છે. નંદગોપના વ્રજમાં જેઓ રહેલા છે તે બધાઓના (ભાગ્યને ધન્ય છે), અથવા પ્રથમ નંદના ભાગ્યનું અભિનંદન (કરે છે), પછી ગોપોના અને પછી વ્રજવાસીઓના એવા ક્રમથી (ભાગ્યનું અભિનંદન કરે છે), તેની યોગ્યતા સ્પષ્ટ જ છે. વળી (ભગવાન તેઓના ઉપર) ઉપકાર કરીને જ તેમને કૃતાર્થ કરતા નથી, પરંતુ આનંદરૂપ ફલરૂપ (ભગવાન) પોતે (તેઓને) પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ કરાવે છે, એમ 'પરમાનંદ પૂર્ણ સનાતન' વિશેષણોથી કહેલ છે; કારણ કે **અનિત્ય ન હોય અને હદવિનાનો હોય તેવો આનંદ ફલ છે.** (૩૨)

એ પ્રમાણે આધિભૌતિક(ભૂતલપર રહેલ ભક્ત)ના જન્મની (શ્લોક ૩૦માં) પ્રાર્થના કરીને, અને તેઓના (ભૂતલ પર રહેલ ભક્તના) ભાગ્યનું (શ્લોક ૩૧-૩૨માં) અભિનંદન કરીને ભગવાનની સ્તુતિ કરી. હવે આધ્યાત્મિકરૂપ પોતાનું જ અભિનંદન કરીને (ભગવાનની) સ્તુતિ નીચેના શ્લોકમાં કરે છેઃ-

एषां तु भाग्यमहिमाच्युत तावदास्तामेकादशैव हि वयं बत भूरिभागाः ॥
एतद्धृषीकचषकैरसकृत् पिबामः शर्वादयोऽङ्घ्र्युदजमध्वमृतासवं ते ॥३३॥

હે અચ્યુત! આમના ભાગ્યના મહિમાની વાત તો રહેવા દો. પણ શંકર વિગેરે અમે અગીઆર જ ઘણા ભાગ્યવાળા છીએ કે આમની ઇંદ્રિયોરૂપી પાત્રોથી આપના ચરણકમલના મકરંદરૂપ મધુર આસવનું વારંવાર પાન કરીએ છીએ. ૩૩.

'तु' 'તો' શબ્દ પહેલાં કરતાં પણ (ગોકુલવાસીઓના) ભાગ્યનું અધિકપણું કહેવા યોજેલો છે. આમના (ગોકુલવાસીઓના) ભાગ્યના મહિમાની વાત રહેવા દો.

* યજ્ઞોથી અથવા પૂર્વકાંડથી જે ફલ મળવાનું તે તો ગાયો તથા સ્ત્રીઓનું દૂધ તથા ધાવણ પીને ભગવાને પોતે તેમને આપી દીધું, તેથી તેમને નકામા કર્યા.

તેના પહેલાં આ(આ શ્લોકમાં જણાવેલ અમારા ભાગ્ય)નું જ નિરૂપણ કરીશું. આનું (અમારા ભાગ્યનું) નિરૂપણ કરવાથી એમનું (ગોકુલવાસીઓનું) ભાગ્ય તેથી (અમારા ભાગ્યથી) તેરગણું છે,× એમ એની મેળે જ કહેવાઈ જશે. અમે અગીઆર-(૧) દિશાઓ, (૨) વાયુ, (૩) સૂર્ય, (૪) પ્રચેતસ્ (વરૂણ), (૫) અશ્વિનીકુમાર, (૬) અગ્નિ, (૭) ઇંદ્ર, (૮) ઉપેન્દ્ર, (૯,૧૦) બે મિત્રો-બ્રહ્મા અને મિત્ર અને (૧૧) ચંદ્ર, ગોકુલવાસીઓની ઇંદ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવો છીએ. કેટલાક ચાર અંતઃકરણના જૂદા જૂદા (અધિષ્ઠાતા) છે એમ કહે છે. એમ હોય ત્યારે ચૌદ અથવા તેર*(ઇંદ્રિયોના અધિષ્ઠાતા) થાય છે. એ બધાને પોતામાં ગણીને 'અમે' એમ (બ્રહ્મા) કહે છે. 'बत' શબ્દ હર્ષ દર્શાવવા યોજેલો છે. મોટું ભાગ્ય છે જેઓનું તેવા (અમે છીએ). જો આ ગોકુલવાસીઓ ઉત્પન્ન થયા ન હોત તો અમારૂં (ઇંદ્રિયોનું) અધિષ્ઠાતાપણું ફલરહિત જ થાત. ભાગ્યનું કારણ કહે છે કે આ(ગોકુલવાસીઓ)ની ઇંદ્રિયોરૂપી પાત્રોથી વારંવાર (આપના) ચરણકમલના મકરંદરૂપ મધુર આસવનું શંકર એટલે મહાદેવ વિગેરે એટલે મહાદેવ સહિત અમે પાન કરીએ છીએ. આપનો ચરણ એ જ કમલ. તેમાં રહેલ મધુ એટલે મકરંદ, એ જ મધુર આસવ એટલે દેહ વિગેરેનું વિસ્મરણ કરાવનાર મીઠું પીણું છે. રોમાંચ અને પરસેવો એ દશમાનું (એટલે ઇંદ્રિયના અધિષ્ઠાતા દશમા દેવ મિત્રનું) કાર્ય છે. બીજા (દેવોનો) ઉપયોગ સ્પષ્ટ જ છે. બાલકકન્યા વિગેરે ઉત્પન્ન કરી, તે દ્વારા પુરુષોના (ઇંદ્રિયના અધિષ્ઠાતા દેવનો) પણ (ઉપયોગ થાય છે). અથવા બે મિત્રોને મૂકી દઈ+ બાકીના શંકર વિગેરે અગીઆર જ ઇંદ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવો ભાગ્યવાળા છે).(૩૩)

એ પ્રમાણે ગોકુલવાસીઓના ભાગ્યનું અભિનંદન કરીને, વૃંદાવન અથવા બૃહદ્વન વિગેરેમાં પણ જે વૃક્ષ વિગેરે, લતા, ઝાડી વિગેરે અથવા કીડાઓ વિગેરે જન્મેલ છે, તેઓના ભાગ્યનું પણ નીચેના શ્લોકમાં અભિનંદન કરે છેઃ-

तद् भूरिभाग्यमिह जन्म किमप्यटव्यां यद् गोकुलेऽपि कतमांघ्रिरजोभिषेकम् ॥
यज्जीवितं तु निखिलं भगवाननंतस्त्वद्यापि यत्पदरजः श्रुतिमृग्यमेव ॥३४॥

અહિં જંગલમાં અથવા ગોકુલમાં હરકોઈ જન્મ થાય તે ઘણાં ભાગ્યવાળો છે; કારણ કે (તેમાં) હરકોઈ(ગોકુલવાસી)ના ચરણની રજનો અભિષેક

× ગોકુલવાસીને તેરે ઇંદ્રિયોથી આપના ચરણકમલના મકરંદનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે અમો દરેક એક એક ઇંદ્રિયના અધિષ્ઠાતા હોઈ એક ઇંદ્રિયથી જ તેનો અનુભવ કરીએ છીએ. તેથી તેમનું ભાગ્ય અમારા દરેક કરતાં તેરગણું છે.

* ઉપર અગીઆર ઇંદ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવો કહ્યા. તે અનુક્રમે નીચે જણાવેલ ઇંદ્રિયોના અધિષ્ઠાતા છે. (૧) કાન, (૨) ચામડી, (૩) આંખ, (૪) જીભ, (૫) નાસિકા, (૬) વાણી, (૭) હસ્ત, (૮) પાદ (પગ), (૯) ઉપસ્થ, (૧૦) પાયુ અને (૧૧) મન. આ પૈકી પહેલી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય છે; છઠ્ઠી દશ સુધીની કર્મેન્દ્રિય છે. મનના (અંતઃકરણના) ચાર પ્રકાર કેટલાક કહે છે. (૧) મન, (૨) બુદ્ધિ, (૩) ચિત્ અને (૪) અહંકાર. તે પૈકી મન પહેલા અગીઆરમાં આવી ગએલ છે. બાકીના ત્રણના ત્રણ અધિષ્ઠાતા ઉમેરીએ તો ચૌદ થાય. પણ બુદ્ધિના અધિષ્ઠાતા પણ બ્રહ્મા છે તે પ્રજાપતિ તરીકે ઉપસ્થના પણ અધિષ્ઠાતા ગણાઈ ગયા છે, તેથી તેર થાય છે. તેથી 'ચૌદ અથવા તેર' એમ કહેલ છે.

+ ઉપર * નોટમાં તેર જણાવ્યા તેમાંથી બે મિત્રોને મૂકી દેતાં અહંકારના અધિષ્ઠાતા શંકર વિગેરે અગીઆર જ રહે છે.

થાય છે કે જે(ગોકુલવાસી)નું સર્વ જીવન અનંત ભગવાન છે, જેમના ચરણની રજ હજી સુધી પણ શ્રુતિઓએ શોધવા યોગ્ય જ છે. ૩૪.

અહિં વૃંદાવનમાં અથવા ગોકુલમાં હરકોઈ એટલે નજીવો પણ જન્મ થાય તે જ જન્મ ઘણા ભાગ્યવાળો એટલે વિશેષ ભાગ્યવાળો છે; તેનું કારણ કે **कतमस्य** એટલે પરબ્રહ્મના ચરણની રજોનો અભિષેક તે(જન્મ)માં થાય છે; અથવા **कतमस्य** એટલે હરકોઈ ગોકુલવાસીના (ચરણની રજોનો અભિષેક તેમાં થાય છે). જે ગોકુલવાસીઓ ઉત્પન્ન થએલા છે તેમનું સર્વ પણ જીવન, સ્વાર્થ માટેનું અથવા પરાર્થ માટેનું, આ લોક માટેનું અથવા પરલોક માટેનું બધુંય ભગવાન અનંત છે. 'અનંત' પદથી (એમ જણાવ્યું છે કે) બ્રહ્મવાદનો પ્રકાર અહિં લાગુ પડતો નથી; પરંતુ વિશેષ પ્રકારથી રજોનું માહાત્મ્ય કહે છે, કે હજી સુધી પણ જે ભગવાનના ચરણની રજ શ્રુતિઓએ પણ શોધવા યોગ્ય જ છે; કારણ કે શ્રુતિઓ ભગવાનના ચરણને શોધવામાં તત્પર રહે છે, અને બ્રહ્મ ભગવાનનું ચરણ છે એમ જાણીને 'બ્રહ્મ પાછલો ભાગ અને ધામ (રહેઠાણ) છે' 'તે વિષ્ણુનું પરમ પદ' વિગેરે વાક્યોથી બ્રહ્મની પ્રશંસા કરે છે, પરંતુ જો તેમને (ભગવાનના ચરણની) રજની પ્રાપ્તિ થાય તો તેથી તેઓ કૃતાર્થ થઈ જવાથી, પછી પ્રયોજન નહિ રહેવાથી (બ્રહ્મનો) બોધ કરે નહિ. (૩૪)

'તે(ગોકુલવાસી)ઓનું ફલ આ (ભગવાનના ચરણની રજ)જ ન હોય, કારણ કે (તેઓ) સેવા કરે છે. તેથી તેઓના ફલનું અભિનંદન કેમ કરતા નથી?' એવી શંકા થાય, તેથી (તેમને જે મળવાનું છે) તે ફલ (હું) જાણતો જ નથી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

एषां घोषनिवासिनामुत भवान् किं देव रातेति न-
श्चेतो विश्वफलात् फलं त्वदपरं कुत्राप्ययन् मुह्यति ॥
सद्वेषादिव पूतनाऽपि सकुला त्वामेव देवापिता
ये धामार्थसुहृत्प्रियात्मतनयप्राणाशयास्त्वत्कृते ॥३५॥

હે દેવ! આ નેસડામાં રહેનારાઓને આપ શું (ફલ) આપશો એમ (વિચારતાં), અમારૂં ચિત્ત ગમે ત્યાં જાય છતાં વિશ્વના ફલરૂપ આપથી બીજું (અધિક) ફલ (ન જોવાથી) મોહ પામે છે. હે દેવ! સત્સ્રીના વેશને લીધે પૂતનાને પણ (તેના) કુલસહિત (આપે) આપની જ પ્રાપ્તિ કરાવી (તો પછી) જેઓનાં ઘર, ધન, મિત્રો, પ્રિયપદાર્થો, દેહ, પુત્રો, ઇંદ્રિયો, અને અંતઃકરણ આપને જ માટે છે (તેમને શું ફલ આપશો ?) ૩૫.

હે દેવ ! આ નેસડામાં રહેનારાઓને એમની સેવાથી મળી શકે તેવું, તેમને યોગ્ય શું ફલ આપ આપશો ? એમ (વિચારતાં) અમારૂં ચિત્ત આખા બ્રહ્માંડમાં ગમે ત્યાં જાય તોપણ આપથી બીજું (અધિક) ફલ (ન જોવાથી) મોહ પામે છે, કારણ કે આપ જ વિશ્વના જ ફલરૂપ પરમાનંદ છો. આપથી બીજું ફલ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

'ત્યારે તેઓને હું મને પોતાને જ આપીશ' એવી શંકા થાય, તેથી (આ શ્લોકનું) ત્રીજું ચરણ કહેલું છે. સત્સ્રી યશોદાના વેષને લીધે, યશોદાનો વેષ લઈને અથવા

યશોદાનો વેષ લીધો હતો તે કારણથી પૂતનાને (તેના) કુલસહિત એટલા તેના ભાઈઓ* સહિત પણ આપની જ પ્રાપ્તિ કરાવેલી, એટલે આપે જ આપની પ્રાપ્તિ કરાવેલી.

'હે દેવ !' એ સંબોધન (ભગવાન) પૂજ્ય છે, એમ જણાવવા કરેલું છે. (તો પછી) જેઓએ આપને માટે જ **धाम** ઘર, **अर्थः** ધન, મિત્રો, જે પદાર્થોમાં પોતાની પ્રીતિ છે તેવા પદાર્થો, **आत्मा** દેહ, પુત્રો, **प्राणः** ઇંદ્રિયો અને **आशयः** અંતઃકરણ આ સર્વ માત્ર આપને જ માટે રાખેલ છે (તેઓને આપ શું ફલ આપશો) ? (૩૫)

'આ(વ્રજવાસીઓ)ના સંસ્કારને (તેઓના) જીવતાં જ દૂર કરવાનો છે. પૂતનાને તો (મેં) મારી નાખી હતી તેથી (આમને) સંસારમાંથી નિવૃત્તિ (જીવતાં મોક્ષ) આપીશ' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ-

तावद् रागादयः स्तेनास्तावत् कारागृहं गृहम् ॥
तावन् मोहोऽङ्घ्रिनिगडो यावत् कृष्ण न ते जनाः ॥३६॥

હે કૃષ્ણ ! જ્યાં સુધી (જીવો) આપના (સેવકો) થતા નથી ત્યાં સુધી રાગ વિગેરે ચોર થાય છે, ત્યાં સુધી ઘર કેદખાનું થાય છે અને ત્યાંસુધી મોહ પગની બેડી થાય છે. ૩૬.

હે કૃષ્ણ ! જ્યાં સુધી (જીવો) આપના સેવકો થતા નથી ત્યાં સુધી જ ઘર વિગેરેમાં રાગ (પ્રેમ) વિગેરે ચોર એટલે વિવેક ધૈર્ય વિગેરેને હરનારા હોય છે, ત્યાં સુધી જ ઘર પણ કેદખાનું અથવા બંધનનું સ્થાન રહે છે, અને ત્યાં સુધી જ પુત્ર વિગેરેમાં મોહ પગની બેડીરૂપ હોય છે. (આપના સેવક થાય ત્યારે) **આપના સેવકોને તો સાત્ત્વિક વિગેરે× આ ત્રણે પણ સેવામાં ઉપયોગી હોવાથી શાસ્ત્ર કરતાં પણ વધારે ઇચ્છવા યોગ્ય જ છે.** (૩૬)

'આ બધું (ઉપર કહ્યું તે સર્વ) (ભગવાનનાં) સાક્ષાત્ સ્વરૂપમાં ઘટે છે, પરંતુ કૃત્રિમ(સ્વરૂપ)માં ઘટતું નથી' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ-

प्रपञ्चं निष्प्रपञ्चोऽपि विडम्बयसि भूतले ॥
प्रपन्नजनतानन्दसन्दोहं प्रथितुं प्रभो ॥३७॥

હે પ્રભો ! શરણે આવેલ જનોના આનંદના સમૂહને વિસ્તારવા, આપ પ્રપંચરહિત હોવા છતાં ભૂતલ ઉપર પ્રપંચનું અનુકરણ કરો છો. ૩૭.

આપ પ્રપંચરહિત હોવા છતાં પણ પ્રપંચનું અનુકરણ કરો છો એટલે પ્રપંચવાળી હોય તેવી ચેષ્ટા કરો છો તેનું કારણ (એ છે કે), શરણે આવેલા જે જનો છે તેઓના આનંદના સંદોહ અથવા સમૂહને વિસ્તારવા એટલે વધારવા (આપ તે પ્રમાણે કરો છો).

'વિપરીત (કૃત્રિમ, ખોટા) રૂપથી તે (શરણે આવેલાનો આનંદ) કેમ વધશે ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે પ્રભો !' એવું સંબોધન કરેલું છે. (આપ) સર્વ (હરકોઈ)

* બકાસુર અને અઘાસુર પૂતનાના ભાઈઓ હતા.

× (૧) રાગ વિગેરે સાત્ત્વિક છે, (૨) ઘર રાજસ છે અને (૩) મોહ તામસ છે.

પ્રકારથી પણ સર્વ કરવા સમર્થ છો. (તેથી પ્રપંચનું અનુકરણ કરીને પણ તેઓના આનંદને વધારો છો). (૩૭)

'જ્ઞાનથી પણ આનંદ વધારવાનું સંભવે છે,' તો પછી આવી રીતે (ભગવાન) પ્રપંચનું અનુકરણ કેમ કરે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ–

जानन्त एव जानन्तु किं बहूक्त्या न मे प्रभो ॥
मनसो वपुषो वाचो वैभवं तव गोचरः ॥३८॥

જાણતા હોય તેઓ જ ભલે જાણો. બહુ કહેવાથી શું? હે પ્રભો! મારાં મન દેહ અને વાણીથી આપનો વૈભવ જાણી શકાય તેવો નથી. ૩૮.

જેઓ જાણનારા છે તેઓ જ ભલે જાણો. વાસ્તવિક રીતે તો જ્ઞાન સ્વપ્નમાંથી જગાડવારૂપ છે. તેથી (સ્વપ્નમાં પડેલા હોવાથી) તેઓ (અમે ભગવાનના વૈભવને જાણીએ છીએ એમ માનનારા) ભ્રાંત જ છે.

'એમ હોય તો તેઓના મતના દોષો જણાવવા જોઈએ' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે બહુ કહેવાથી શું પ્રયોજન (સરવાનું?) થોડાં(વચન)થી જ (તેમના મતનો) દોષ કહું છું; કારણ કે હું વેદગર્ભ છું (મારી અંદર વેદો રહેલા છે), તેનાથી (તો) કોઈ પણ મોટો (વધારે જ્ઞાનવાળો) નથી. મારાં તો મન દેહ અને વાણીથી પણ (આપનો) વૈભવ ગોચર એટલે જાણી શકાય તેવો નથી. (મારા) દેહની કૃતિથી તેની (આપના વૈભવની) હદ બાંધી શકાય તેમ નથી. તે (બ્રહ્મા) બધું બનાવે છે તે પ્રમાણે ભગવાનના વૈભવને પણ બનાવીને દેખાડશે, એવી શંકાથી (એ પ્રમાણે) કહેલું છે. (ભગવાનનો વૈભવ) વાણીનો વિષય થતો નથી જ, તેમજ મનનો પણ (વિષય થતો નથી.)(૩૮)

એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને નીચેના શ્લોકમાં બાલકોને લઈ આવવા માટે જવાની પ્રાર્થના કરે છેઃ–

अनुजानीहि मां कृष्ण सर्वं त्वं वेत्सि सर्ववित् ॥
त्वमेव जगतां नाथो जगदेतत्तवार्पितम् ॥३९॥

હે કૃષ્ણ! મને જવાની રજા આપો. આપ સર્વ જાણો છો કારણ કે (આપ) સર્વજ્ઞ છો. આપ જ જગતના નાથ છો. આ આપનું જગત્ (આપે મને) સોંપેલું છે. ૩૯.

(મને) જવાની રજા આપો. 'હે કૃષ્ણ!' એવું સંબોધન પોતાનો (શ્રીકૃષ્ણમાં) પ્રેમ જણાવવા કરેલું છે. (મને બાલકો લઈ આવવા) મોકલો, અથવા (મારો) અપરાધ નથી એ વિષયમાં મારે કાંઈ કહેવા જેવું નથી, કારણ કે આપ જ સર્વ જાણો છો કેમકે આપ સર્વજ્ઞ છો. હું ત્યાં (બાલકો લાવવા બ્રહ્મલોકમાં) જઈ સ્વતંત્રપણે વર્તીશ, એવી શંકા કરવા યોગ્ય નથી, કારણ કે આપ જ જગતના નાથ છો. તેથી (આપે મને સોંપેલ જગતનો) અધિકાર સચવાય તે માટે મને મોકલો, કારણ કે આ જગત્ આપનું જ છે અને આપે જ મને તે સોંપેલું છે (મારી સત્તામાં મૂકેલું છે). તેથી (આપ મને) મોકલો તે યોગ્ય જ છે. (૩૯)

જતાં (જતાં) (બ્રહ્મા શ્રીકૃષ્ણને) નીચેના શ્લોકથી નમસ્કાર કરે છેઃ-

श्रीकृष्ण वृष्णिकुलपुष्करजोषदायिन् क्ष्मानिर्जरद्विजपशूदधिवृद्धिकारिन् ॥
उद्धर्मशार्वरहर क्षितिराक्षसध्रुगाकल्पमार्कमर्हन् भगवन् नमस्ते ॥४०॥

હે શ્રીકૃષ્ણ! યાદવકુલરૂપી કમલનો વિકાસ કરનાર! પૃથ્વી, દેવો, બ્રાહ્મણો અને પશુઓરૂપી સમુદ્રની વૃદ્ધિ કરનાર! પાખંડધર્મરૂપી અંધકારનું નિવારણ કરનાર! પૃથ્વીપરના રાક્ષસોનો દ્રોહ કરનાર! સૂર્યસહિત સર્વથી પૂજવા યોગ્ય! ભગવન્! કલ્પસુધી આપને નમસ્કાર હો. ૪૦.

વૃષ્ણિ એટલે યાદવો, તેઓનું કુલ એ જ કમલ, તેનો **जोषः** વિકાસ, તેને કરનાર; એમ કહી (આપ) સૂર્યરૂપ છો એમ કહેલું છે. **क्ष्मा** પૃથ્વી, **निर्जराः** દેવો, બ્રાહ્મણો અને પશુઓ, તેઓ જ સમુદ્ર. તેની વૃદ્ધિ કરનાર; એમ કહી (આપ) ચંદ્રરૂપ છો (એમ કહેલ છે). **उद्धर्मः** પાખંડધર્મ એ જ અંધકાર, તેનું નિવારણ કરનાર; એમ કહી (આપ) અગ્નિરૂપ છો (એમ કહેલ છે). પૃથ્વીપરના રાક્ષસોનો દ્રોહ કરનાર! પૃથ્વી ઉપર ઉત્પન્ન થએલા જે રાક્ષસો છે તેઓનો આપ દ્રોહ કરો છો; એમ અવતારનું પ્રયોજન કહેલું છે. કલ્પસુધી આપને નમસ્કાર હો. સૂર્યસહિત સર્વને પૂજવા યોગ્ય! સૂર્યનો (પણ) સમાવેશ કરીને સૂર્યસહિત સર્વથી (આપ) પૂજવા યોગ્ય છો એમ કહી, (બ્રહ્મા) પોતે પણ નમસ્કાર કરે છે તેનું કારણ (જણાવેલું છે). (૪૦)

એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને (બ્રહ્મા) ગયા, એમ (શ્રીશુક) નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

श्रीशुक उवाच । શ્રીશુક કહે છેઃ-

इत्यभिष्टूय भूमानं त्रिः परिक्रम्य पादयोः ॥
नत्वाऽभीष्टं जगद्धाता स्वधाम प्रत्यपद्यत ॥४१॥

એ પ્રમાણે વ્યાપક(ભગવાન)ની સ્તુતિ કરી, ત્રણવાર (તેમની) પરિક્રમા કરી, ચરણોમાં નમન કરી, જગત્ રચનાર પોતાના ઇચ્છેલા સ્થાને ગયા. ૪૧.

વ્યાપક એટલે જેમણે પહેલાં પોતાને અનંત કોટિ બ્રહ્માંડરૂપે દર્શન આપેલ, તેમની ત્રણવાર પરિક્રમા કરી, ફરી (તેમના) ચરણોમાં નમન કરી, **अभितः** સર્વ તરફથી **इष्टम्** ઇષ્ટ એવા ભગવાનને (નમન કરી), અથવા **अभीष्टम्** એટલે પોતે ઇચ્છેલા પોતાના સ્થાન તરફ (બ્રહ્મા) ઉપડયા એટલે પોતાના સ્થાને ગયા. (૪૧)

પછી ભગવાને શું કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

ततोऽनुज्ञाप्य भगवान् स्वभुवं प्रागवस्थितान् ॥
वत्सान् पुलिनमानिन्ये यथापूर्वसखं स्वकम् ॥४२॥

પછી બ્રહ્માને (જવાની) રજા આપીને, પહેલાંની પેઠે જ્યાં મિત્રો બેઠેલા હતા તેવા પોતાના કિનારે પહેલાંની પેઠે રહેલાં વાછરડાંઓને ભગવાન લઈ આવ્યા.

બ્રહ્મા પોતાના ઘેર જઈ બાલકો અને વાછરડાંઓને લઈ આવે એટલામાં તો ભગવાન જ બ્રહ્માને જવાની રજા આપીને, પહેલાંની પેઠે રહેલાં વાછરડાંઓને કિનારે)

લઈ આવ્યા (તે) કિનારો પણ પોતાનો જ (જ્યાં બેસી પોતે ભોજન કરતા હતા તે જ) હતો. જ્યાં (જે કિનારા ઉપર) પહેલાં બાલકો હતા; અને તે પણ જ્યાં પહેલાંની પેઠે બાલકો બેઠેલા હતા તેવો હતો. પહેલાંની પેઠે મિત્રો જ્યાં (બેઠેલા) છે (તેવો કિનારો હતો). પહેલાં પહેલાંની પેઠે બાલકોને કિનારા ઉપર બેસાડીને, પછી વાછરડાં લઈ આવવા ગયા હોય તેવી રીતે, વાછરડાંને કિનારે લઈ આવ્યા. (૪૨)

'તે સમયે (ભગવાન વાછરડાંને લઈ આવ્યા ત્યારે) બાલકોએ (ત્યાં કિનારે) પધારતા ભગવાનને કેવી રીતે ઓળખ્યા' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ-

एकस्मिन्नपि याते़ऽब्दे प्राणेशं चान्तरात्मनः ॥
कृष्णमायाहता राजन् क्षणार्धं मेनिरेऽर्भकाः ॥ ४३ ॥

હે રાજન્! પોતાના પ્રાણેશ વિના એક વર્ષ વીતી ગયું હોવા છતાં, શ્રીકૃષ્ણની માયાથી ઘેરાએલા બાલકોએ (તેને) અર્ધી ક્ષણ માની. ૪૩.

એક વર્ષ વીતી ગયું હોવા છતાં, પોતાના પ્રાણેશ એટલે ભગવાન વિના, જ્યારે થોડો પણ સમય બહુ લાંબો થઈ પડવો જોઈએ ત્યારે એટલા (બધા) સમયને પણ શ્રીકૃષ્ણની માયાથી ઘેરાએલા (પરંતુ) બ્રહ્માની માયાથી ઘેરાએલા નહિ, તેવા બાલકોએ (તેને) અર્ધી ક્ષણ જ માની. (૪૩)

'એટલા (બધા) કાલનું વિસ્મરણ (તેમને) કેમ થયું?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ-

किं किं न विस्मरन्तीह मायामोहितचेतसः ॥
यन् मोहितं जगत् सर्वमभीक्ष्णं विस्मृतात्मकम् ॥ ४४ ॥

માયાથી ઘેરાએલા ચિત્તવાળા અહિં શું શું ભૂલતા નથી? કારણ કે આખું જગત્ મોહ પામી સદા પોતાને જ ભૂલી ગએલું હોય છે. ૪૪.

માયાથી ઘેરાએલા ચિત્તવાળા શું શું ભૂલતા નથી? यत् કારણ કે, આખુંએ જગત્ મોહ પામેલું થઈ, अभीक्ष्णं સદાએ, વિસ્મરેલ છે आत्मा પોતાને જેણે, તેવું હોય છે. (૪૪)

ऊचुश्च सुहृदं* कृष्णं स्वागतं तेऽतिरंहसा ॥
नैकोप्यभोजि कवल एहीतः साधु भुज्यताम् ॥ ४५ ॥

(બાલકોએ) મિત્ર શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું:-'આપ ઘણી ઝડપથી પધાર્યા. (અમે) એક પણ કોળીઓ ખાધો નથી. અહિં આવો, સારી રીતે ભોજન કરો.' ૪૫.

તેથી જ (તેઓએ) પોતાના મિત્ર શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે 'આપ ઘણી ઝડપથી પધાર્યા છો.' તેના કારણ તરીકે કહ્યું કે '(અમે) એક પણ કોળીઓ ખાધો નથી.' આથી (તેઓને) ભગવાન ઉપર પ્રેમ હતો એમ સૂચવેલું છે.' તેથી જ '(આપ) આવો,' એટલે અમારી વચ્ચે પહેલાંની પેઠે રહો. 'સારી રીતે ભોજન કરો.' (૪૫)

પછી ભગવાને (તેમણે કહ્યું) તેમજ કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

ततो हसन् हृषीकेशोऽभ्यवहृत्य सहार्भकैः ॥
दर्शयंश्चर्माजगरं न्यवर्तत वनाद् व्रजम् ॥ ४६ ॥

*આ પાઠ શ્રીસુબોધિનીને ઇષ્ટ હોય તેમ જણાય છે, તેથી એ પ્રમાણે ભાષાંતર કરેલ છે. પાઠભેદ. सुहृदः।

પછી હસતાં શ્રીકૃષ્ણ બાલકો સાથે ભોજન કરીને, (તેમને) અજગરનું ચામડું દેખાડતાં, વનમાંથી વ્રજમાં પધાર્યા. ૪૬.

બાલકો સાથે ભોજન કરીને, અઘાસુરનું ચામડું (તેમને) દેખાડતાં, (ભગવાન) વનમાંથી વ્રજમાં પધાર્યા. (૪૬)

(વ્રજમાં) પધારતા ભગવાનનું નીચેના શ્લોકમાં વર્ણન કરે છેઃ–

बर्हप्रसूनवनधातुविचित्रिताङ्गः प्रोद्दामवेणुदलशृङ्गरवोत्सवाढ्यः ॥

वत्सान् गृणन्ननुगगीतपवित्रकीर्तिर्गोपीदृगुत्सवदृशिः प्रविवेश गोष्ठम् ॥४७॥

મોરનાં પીછાં, પુષ્પો અને વનની ધાતુઓથી શણગારેલ અંગોવાળા; દામણું તથા વાંસળી, પાંદડું (પપીડું) અને શીંગડીના અવાજથી થતા આનંદવાળા, વાછરડાંઓને ડચકારતા, સેવકોથી ગવાએલ પવિત્ર કીર્તિવાળા, ગોપીઓનાં ચક્ષુઓના આનંદરૂપ દૃષ્ટિવાળા (ભગવાને) નેસડામાં પ્રવેશ કર્યો.

प्रोद्दाम ગાયોને દોહતી વખતે બાંધવાનું દોરડું અથવા તેથી મોટું દોરડું. વાછરડાંઓને **गृणन्** ઉચ્ચારતા એટલે ડચકારતા (શબ્દ કરી આગળ ચલાવતા) સેવકો એટલે બાલકોથી ગવાએલી છે પવિત્ર કીર્તિ જેમની તેવા. ગોપીઓનાં ચક્ષુઓના **उत्सवरूपा** આનંદરૂપ દૃષ્ટિ છે જેમની, તેવા (ભગવાને નેસડામાં પ્રવેશ કર્યો). (૪૭)

પછી બાલકોએ અઘાસુરના વધ(ની વાત) વ્રજમાં કહી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

अद्यानेन महाव्यालो यशोदानन्दसूनुना ॥

हतोऽविता वयं चास्मादिति बाला व्रजे जगुः ॥ ४८ ॥

'આજે આ યશોદાનંદના પુત્રે મોટા સર્પને માર્યો અને એનાથી અમારૂં રક્ષણ કર્યું' એમ બાલકોએ વ્રજમાં કહ્યું. ૪૮.

કેટલાક (બાલકોએ) 'યશોદાપુત્રે (સર્પને માર્યો)' એમ કહ્યું. બીજાઓએ 'નંદપુત્રે (સર્પને માર્યો)' એમ (કહ્યું); અને 'એ સર્પથી અમારૂં રક્ષણ કર્યું' (એમ સર્વેએ કહ્યું).

એ પ્રમાણે ભ્રાંત માણસોના મોહને દૂર કરવા સર્વ સિદ્ધાંતનું સ્થાપન કરી, સ્નેહ કોનામાં રહેલો હોય છે તેનું વિવેચન કરવા જૂદા પ્રકરણનો આરંભ કરે છે. સ્નેહ પોતાના આત્મામાં રહેલો હોય છે (સર્વને પોતાનો આત્મા પ્રિય હોય છે). તે આત્મા ભગવાન કે જીવ? કુદરતી સ્નેહ (૧) ભગવાનમાં હોય છે, અને જીવને ભગવાનનો સંબંધ હોવાથી એટલે જીવ ભગવાનનો અંશ હોવાથી (એવો સ્નેહ) જીવમાં રહેલો છે અથવા (૨) (તે કુદરતી સ્નેહ) જીવમાં જ (રહેલો હોય છે)? તેમ હોય (જીવમાં જ કુદરતી સ્નેહ રહેલ હોય) તો ભગવાનમાં (વ્રજવાસીઓનો) સ્નેહ કેવી રીતે રહેલ, એવો સંશય રાજા નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવે છેઃ–

राजोवाच । રાજા કહે છેઃ–

ब्रह्मन् परोद्भवे कृष्णे इयान् प्रेमा कथं भवेत् ॥

योऽभूतपूर्वः स्तोकेषु स्वोद्भवेष्वपि कथ्यताम् ॥ ४९ ॥

હે બ્રહ્મન્! જે પ્રેમ પહેલાં પોતાથી ઉત્પન્ન થએલ બાલકો ઉપર પણ

થયો ન હતો તેવો આટલો (બધો) પ્રેમ બીજાથી ઉત્પન્ન થએલ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર (વ્રજવાસીઓને) કેમ થયો ? (તે) કહો. ૪૯.

જીવનો દેહ સાથે સંબંધ થાય છે, અને પછી પુત્ર વિગેરે સાથે સંબંધ થાય છે. તેથી પ્રથમ નંદ સાથે સંબંધ થાય અને પછી નંદના પુત્ર સાથે સંબંધ થાય એવો ક્રમ છે (હોવો જોઈએ). બીજાથી ઉત્પન્ન થએલ ઉપર પોતાના પ્રાણો કરતાં પણ જે અધિક પ્રેમ (થયો) તે કેમ થાય ? જે પ્રેમ પોતાથી ઉત્પન્ન થએલ પુત્રો ઉપર પણ પહેલાં થએલ ન હતો (તેવો પ્રેમ બીજાથી ઉત્પન્ન થએલ ઉપર કેમ થાય ?) તેથી આ વિષયમાં સિદ્ધાંત (શું છે તે) કહો. (૪૯)

તે વિષયમાં ભગવાનમાં સ્નેહ રહેલો છે, એમ નીચેના શ્લોકથી (આરંભી નવ શ્લોકોથી) સિદ્ધ કરે છેઃ-

श्रीशुक उवाच । શ્રીશુક કહે છેઃ-

सर्वेषामपि भूतानां नृप स्वात्मैव वल्लभः ॥

इतरेऽपत्यवित्ताद्यास्तद्वल्लभतयैव हि ॥ ५० ॥

હે નૃપ ! બધાએ પ્રાણીઓને પોતાનો દેહ જ પ્રિય હોય છે, કારણ કે સંતાન ધન વિગેરે બીજા (પદાર્થો) તે (દેહ) પ્રિય હોવાથી જ પ્રિય હોય છે. ૫૦.

લોકમાં ખરેખર સર્વના પ્રેમનો વિષય પોતાનો આત્મા દેહ જ હોય છે. (સર્વને પોતાના દેહ ઉપર જ પ્રેમ હોય છે). સંતાન ધન વિગેરે બીજા (પદાર્થો) તે દેહ પ્રિય હોવાથી જ (પ્રિય હોય છે). આ વૃત્તાંત (આમ હોવું) યોગ્ય જ છે, (કારણ કે) તેમ ન હોય તો પારકાના બાલક ઉપર અથવા પારકાના (બીજાના) દેહ ઉપર સ્નેહ થાય (પરંતુ તેમ થતું નથી). (૫૦)

તેમાં પણ (સ્નેહમાં) ભેદ છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

तद् राजेन्द्र यथा स्नेहः स्वस्वकात्मनि देहिनाम् ॥

न तथा ममतालम्बिपुत्रवित्तगृहादिषु ॥ ५१ ॥

તેથી હે રાજેન્દ્ર ! દેહીઓને જેવો સ્નેહ પોતપોતાના દેહ ઉપર હોય છે તેવો સ્નેહ મમતાના વિષયરૂપ પુત્ર ધન ઘર વિગેરે પર હોતો નથી. ૫૧.

દેહનું જેઓને અભિમાન છે ('હું દેહ છુ' એવી જેઓની બુદ્ધિ છે) તેઓને પોતપોતાનો દેહ અભિમાનનો વિષય* હોવાથી, તેના ઉપર જેવો સ્નેહ હોય છે તેવો સ્નેહ પુત્ર ધન વિગેરે જે મમતાના* વિષયો છે તેમના ઉપર હોતો નથી. (૫૧)

'અહિં દેહ અથવા આત્મા, (એ બેમાંથી) કોને કુદરતી રીતે પ્રિય જણાવેલ છે ? આત્માને (કુદરતી રીતે પ્રિય જણાવેલ) હોય તો કોઈ પણ પામર પુરુષ દેહથી જૂદો તેને (આત્માને) જાણતો નથી, તેથી (આત્મા ઉપર) પ્રેમ કેવી રીતે હોય ? દેહને

* * જે 'હું' (अहं) છું, તેમાં અહંતા રહેલી છે, તેથી દેહને આત્મા માનનારાઓની દેહમાં 'અહંતા' છે; અને પુત્ર, ધન વિગેરે જે મારાં (मम) છે એમ તે માને છે, તેની તેઓમાં મમતા રહેલી છે. મમતાના વિષયો પુત્ર ધન વિગેરે કરતાં અહંતાના વિષય દેહ ઉપર વધારે પ્રેમ હોય તે યોગ્ય જ છે, કારણ કે પ્રથમ 'હું' અને પછી 'મારાં'.

(કુદરતી રીતે પ્રિય જણાવેલ) હોય તો (દેહ ઉપર પ્રેમ થવાનું) કારણ શું ? એ જાણવાની આકાંક્ષા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ-

देहात्मवादिनां पुंसामपि राजन्यसत्तम ॥

यथा देहः प्रियतमस्तथा न ह्यनु ये च तम् ॥ ५२ ॥

હે ઉત્તમ રાજા ! દેહ એ જ આત્મા છે એમ માનનારા પુરુષોને પણ જેવો દેહ સર્વથી પ્રિય છે તેવા તેની પાછલ રહેલાં પ્રિય નથી. ૫૨.

પામરોના મતમાં પણ દેહથી જૂદો આત્મા છે. છતાં (તેમના મતમાં દેહ જ આત્મા છે એવું) કબુલ રાખીને કહીએ છીએ, કે જે વાદીઓના મત પ્રમાણે દેહ એ જ આત્મા છે (તેઓના મતમાં) પણ જેવો દેહ સર્વથી પ્રિય છે તેવાં (તેની પાછલ રહેલાં) પુત્ર વિગેરે પ્રિય નથી. 'હે ઉત્તમ રાજા !' એવું સંબોધન સ્નેહ (જણાવવા) કરેલું છે. (૫૨)

देहोऽपि ममताभाक् चेत् तर्ह्यसौ नात्मवत् प्रियः ॥

यज्जीर्यत्यपि देहेऽस्मिञ्जीविताशा बलीयसी ॥५३॥

દેહ પણ જો મમતાનો વિષય હોય તો તે આત્મા પેઠે (જેટલો) પ્રિય હોતો નથી, કારણ કે આ દેહ જીર્ણ થએલ હોય ત્યારે પણ જીવવાની આશા બલવાન હોય છે. ૫૩.

પછી થોડો વિવેક (આત્મા દેહથી જૂદો છે એવું ભાન) થતાં, દેહ પણ મમતાનો વિષય થાય (દેહ 'હું' નથી, પણ 'મારો' છે એવું ભાન થાય) ત્યારે તેનો તે જ દેહ, પહેલાં જેનો અનુભવ થએલ તે દેહ જેટલો એટલે 'હું આ દેહ છું' એવું અભિમાન, જે દેહમાં હતું તેના જેટલો પ્રિય રહેતો નથી. વળી 'પ્રાણ આત્મા છે' એમ માનતો હોય, તોપણ પ્રાણ જેટલો દેહ પ્રિય હોતો નથી, કારણ કે આ દેહ જ જીર્ણ થએલ હોય તોપણ, તેની જીવવાની આશા બલવાન હોય છે.* (૫૩)

तस्मात् प्रियतमः स्वात्मा सर्वेषामपि देहिनाम् ॥

तदर्थमेव सकलं जगदेतच्चराचरम् ॥५४॥

તેથી બધાએ દેહીઓને પોતાનો આત્મા વધારે પ્રિય હોય છે, અને આ સ્થાવર જંગમ બધું જગત્ તેને માટે જ (પ્રિય હોય છે). ૫૪.

તેથી આત્મા (સર્વને) પ્રિય હોય છે, એ નિર્વિવાદ છે અને તેને માટે બીજું (સર્વ) પ્રિય હોય છે.× (૫૪)

कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम् ॥

जगद्धिताय सोऽप्यत्र देहीवाभाति मायया ॥५५॥

આ શ્રીકૃષ્ણને તું સર્વ આત્માઓના આત્મા જાણ. જગતના હિત માટે તે પણ અહિં દેહી જેવા માયાથી ભાસે છે. ૫૫.

સર્વ આત્માઓના આ (શ્રીકૃષ્ણ) આત્મા છે. આમનામાં જ કુદરતી સ્નેહ હોય છે. ધર્મનો વિષય પણ એ જ છે (ભગવદ્ધર્મો પણ એમનામાં જ રહેલા છે). પછી

---

* દેહ જીર્ણ થવાથી ભારરૂપ હોય તોપણ પ્રાણ ટકાવવાની આશા બલવાન હોય છે, એવો ભાવ જણાય છે. × આત્માને ઉપયોગી હોવાથી બીજું સર્વ પ્રિય હોય છે.

તેનો (ભગવદ્ધર્મનો) અંશ બીજે તેમના (ભગવાનના) અંશો(જીવો)માં જાય છે. ભગવાનના ધર્મો જ બીજે (ભગવાનના) કાર્યમાં તથા (ભગવાનના) અંશમાં ભાસે છે; એવો આ (મત) મૈત્રેયીબ્રાહ્મણમાં (છે તે) અમે 'વાકયના અન્વયને લીધે' એ બ્રહ્મસૂત્ર ૧.૪.૧૯થી આરંભ થતા અધિકરણમાં સ્પષ્ટ સમજાવેલ છે.

'શ્રીકૃષ્ણ સર્વના આત્મા કેવી રીતે?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલ છે. (શ્રીકૃષ્ણ) માત્ર જગતનું રક્ષણ કરવા માયાથી દેહી જેવા ભાસે છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તો (તે) બ્રહ્મ જ છે. (૫૫)

वस्तुतो जानतामत्र कृष्णं स्थाष्णु चरिष्णु च ॥

भगवद्रूपमपरं नान्यद्वस्त्विह किञ्चन ॥५६॥

વાસ્તવિક રીતે શ્રીકૃષ્ણને જાણનારાઓને અહિં સ્થાવર અને જંગમ ભગવાનનું અપર રૂપ (જણાય છે). અહિં બીજી કોઈ પણ વસ્તુ નથી. ૫૬.

વળી શ્રીકૃષ્ણને જાણનારાઓને બધીએ સ્થાવર જંગમ વસ્તુ ભગવદ્રૂપ જણાય છે, જેનાથી (જે ભગવાનથી) બીજી કોઈ પણ વસ્તુ છે જ નહિ.

'ભગવાનનું એવું (સ્થાવર જંગમ વસ્તુનું) રૂપ કેમ હોઈ શકે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'અપર' શબ્દ યોજેલ છે. શ્રીકૃષ્ણ (ભગવાનનું) પર રૂપ છે, અને જગત (ભગવાનનું) અપર રૂપ છે. તેથી મહાપુરુષોના જ્ઞાન પ્રમાણે પણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે. 'જે જાણવાથી આ સર્વ જણાએલું થાય છે' એ વાકયની પણ ત્યારે જ (શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન હોય તો જ) સંગતિ થાય છે. (૫૬)

વળી 'સર્વ ભગવાન છે' એ વિષયમાં મોટા પુરુષોનું જ્ઞાન જ પ્રમાણ નથી, પરંતુ યુક્તિ પણ પ્રમાણ છે. તેથી નીચેનો શ્લોક (યુક્તિ જણાવવા) કહે છેઃ—

सर्वेषामेव भावानां भावार्थो भवति स्थितः ॥

तस्यापि भगवान् कृष्णः किमतद्वस्तु रूप्यताम् ॥५७॥

બધાએ પદાર્થોનો વાસ્તવિક અર્થ (તેમના કારણમાં રહેલો છે અને તે(કારણ)નું પણ કારણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ છે. તેમનાથી જૂદી વસ્તુ કઈ છે? દેખાડો. ૫૭.

કારણથી જૂદું કાર્ય હોતું નથી, તેથી સર્વ પદાર્થોનો વાસ્તવિક અર્થ (તેમના) કારણમાં રહેલો છે. તે કારણનું પણ કારણ એટલે તત્ત્વ ભગવાન (શ્રીકૃષ્ણ) જ છે. અતદ્ ભગવાનથી જૂદી વસ્તુ કઈ છે? (હોય તો) દેખાડો. સ્નેહ પણ જગતની પેઠે પહેલાં ઉત્પન્ન થએલો છે. તેથી તે પણ (તેનાં કારણ) ભગવાનમાં જ ઘટે. એ પ્રમાણે પ્રસંગને લીધે તે (ભગવાન) (સ્નેહનું) કારણ છે એમ કહેલું છે. (૫૭)

(ભગવાન) સર્વપુરુષાર્થરૂપ હોવાથી તેમનામાં સ્નેહ હોય છે, એમ નીચે કહે છેઃ—

समाश्रिता ये पदपल्लवप्लवं महत् पदं पुण्ययशो मुरारेः ॥

भवाम्बुधिर्वत्सपदं परं पदं पदं पदं यद्विपदां न तेषाम् ॥५८॥

મુરારિનું પુણ્યયશવાળું ચરણપલ્લવરૂપી નાવ જે મહત્ પદ છે તેનો જેઓએ સારી રીતે આશ્રય કરેલો છે તેઓને સંસારરૂપી સમુદ્ર વાછરડાંનાં

પગલાં જેટલો છે, પર પદ (તેઓનું) સ્થાન છે. વિપત્તિઓનું જે સ્થાન છે તે તેઓનું હોતું નથી. ૫૮.

મુરારિનું ચરણ, જેનો પુણ્ય યશ છે, અને જે ચરણપલ્લવ જ નાવ છે, અને તે સ્વભાવથી પણ મહત્ પદ (મોટું સ્થાન) છે, તેનો જેઓએ સારી રીતે આશ્રય કરેલો છે તેઓને સંસારરૂપી સમુદ્ર વાછરડાંનાં પગલાં જેટલો છે, પર પદ (વૈકુંઠ) તો (તેમનું) સ્થાન છે, અને જે વિપત્તિઓનું સ્થાન છે તે તેઓનું સ્થાન નથી (તેમને વિપત્તિઓ આવતી નથી). (૫૮)

નીચેના શ્લોકથી ઉપસંહાર કરે છેઃ-

एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ॥

यत् कौमारे हरिकृतं जगुः पौगण्डकेऽर्भकाः ॥५९॥

હરિએ જે કૌમાર અવસ્થામાં કર્યું તે બાલકોએ પૌગંડ અવસ્થામાં કહ્યું તે સંબંધી તેં અહિં મને જે પ્રશ્ન કરેલ તે સર્વ તને (મેં) કહ્યું. ૫૯.

કૌમાર અવસ્થામાં હરિએ જે કર્યું તે પૌગંડ અવસ્થામાં કહ્યું એમ (તેં જે પ્રશ્ન) અહિં (પ્રક્ષિપ્ત અધ્યાય ૧ શ્લોક ૪૧-૪૨માં) (કરેલ તે સર્વ તને કહ્યું), એટલે તે વિષયમાં જે અયોગ્યતા જણાતી હતી તેનો નિરાસ કર્યો, એવો અર્થ છે. (૫૯)

(આ પ્રક્ષિપ્ત) ત્રણ અધ્યાયોનાં શ્રવણ તથા કીર્તનનું ફલ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

एतत् सुहृद्भिश्चरितं मुरारेरघार्दनं शाड्वलजेमनं च ॥

व्यक्तेतरद्रूपमजोर्वभिष्टवं शृण्वन् गृणन्नेति नरोऽखिलार्थान् ॥६०॥

આ મુરારિના મિત્રોનું ચરિત, અઘાસુરનો નાશ, અને લીલાંછમ ઘાસ ઉપર ભોજન, (ભગવાનના) દેખાતા રૂપથી જૂદું રૂપ તથા બ્રહ્માનાં મોટાં સ્તોત્રનું શ્રવણ કરનાર તથા કીર્તન કરનાર પુરુષ સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૦.

આરંભમાં મુરારિના મિત્રો બાલકોનું ચરિત એટલે રમત, પછી અઘાસુરનો નાશ, પછી લીલાંછમ ઘાસ ઉપર 'जेमनम्' ભોજન, 'च' શબ્દથી જણાવેલ વાછરડાંઓનું હરણ, દેખીતા રૂપથી જૂદું, ન દેખાય તેવું ભગવાનનું અલૌકિક રૂપ, અને બ્રહ્માનું મોટું સ્તોત્ર-આ સર્વનું શ્રવણ કરનાર અને કીર્તન કરનાર પણ સર્વ પુરુષાર્થોને પ્રાપ્ત કરે છે.

एवं विहारैः कौमारैः कौमारं जहतुर्व्रजे ॥

निलायनैः सेतुबन्धैर्मर्कटोत्प्लवनादिभिः ॥६१॥

એવી રીતે છૂપા રહીને, સેતુઓ બાંધીને, માંકડાંઓ પેઠે કૂદકા મારીને વિગેરે કુમાર અવસ્થાની રમતોથી તે બેએ વ્રજમાં કુમાર અવસ્થાને તજી. ૬૧.

(આ શ્લોક અગીઆરમા અધ્યાયના અંતે છે તે જ છે.)

ઇતિ શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમસ્કંધના વિવરણમાં પ્રક્ષિપ્ત અધ્યાયો પૈકી ત્રીજા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

પ્રક્ષિપ્ત અધ્યાય ત્રીજો સંપૂર્ણ.

તામસપ્રમાણપ્રકરણ સંપૂર્ણ.

શ્લોકની અક્ષર પ્રમાણે અનુક્રમણિકા

(તામસપ્રમાણપ્રકરણ અ. ૫ થી ૧૧ તથા પ્રક્ષિપ્ત અ. ૧થી૩.)

३

* અધ્યાય ૧-૨-૩ જણાવવામાં આવેલ છે તે પ્રક્ષિપ્ત અધ્યાયોના છે